

# ItK

3

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA  
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1990

## A TARTALOMBÓL

### Irodalom és kultuszképződés

*Margócsy István:* A magyar irodalom kultikus megközelítései

*Mezei Márta:* 1772 — A kultikus ünnepléstől az irodalomtörténeti elemzésig

*Kiss József:* A szibériai legenda mint a naiv népi Petőfi-kultusz terméke

*Dávidházi Péter:* A hatalom eredetmondái Petőfi utóéletében

*Tverdota György:* József Attila keserű megdicsőülése

*Sargina Ludmilla:* Exegi monumentum: Puskin kultusza

*Karafiáth Judit:* Az eltűnt Proust-kultusz nyomában

*Takács Ferenc:* Mise és karnevál: A Joyce-kultusz rítusai

\*

Szemle

# IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1990. XCIV. évfolyam 3. szám

## SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Szabó G. Zoltán

Tamás Attila

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

\*

Kádár Judit

technikai szerkesztő

Előszó: (Dávidházi Péter — Tverdota György)

287

Margócsy István: A magyar irodalom kultikus megközelítései

288

Mezei Márta: A kultikus ünnepléstől az irodalomtörténeti elemzésig

313

Kiss József: A szibériai legenda mint a naív népi Petőfi-kultusz terméke

323

Dávidházi Péter: A hatalom eredetmondái Petőfi utóéletében

341

Tverdota György: József Attila keserű megdicsőülése

360

Sargina Ludmilla: Exegi monumentum: Puskin kultusza

369

Karafiát Judit: Az eltűnt Proust-kultusz nyomában

377

Takács Ferenc: Mise és karnevál: A joyce-kultusz rítusai

387

A Kulturtörténeti Kutató Csoport (KUKUCS) bibliográfiája:

400

## Szemle

Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum II. Commentarii (Kulcsár Péter)

402

Esterházy Pál: Mars Hungaricus (Németh S. Katalin)

405

Regards sur Kosztolányi (Ádám Anikó)

409

Szigeti Lajos Sándor: A József Attila-i teljességigény (Tverdota György)

412

Csűrös Miklós: Pokoljárás és bohóctréfa (Rónay László)

420

## SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménési út 11-13.



## ELŐSZÓ

Régi hagyományát eleveníti föl az Irodalomtörténeti Közlemények, amikor egy új kutatási terület művelőinek különszámot bocsát rendelkezésére. Éppen két évtizede annak, hogy 1971. évi 1-2. számunkat az addig szórványos kritikátörténeti munkálatok serkentésére szántuk; azóta ez a stúdium bekerült a hazai irodalomtudomány szervezett ágazatai közé, s ma már jelentős eredményekkel dicsekedhet. Folyóiratunk most egy másik kezdeményezést támogat: az irodalom kultikus jelenségeinek kutatását. Az alábbi tanulmányok az MTA Irodalomtudományi Intézetében 1989. december 14-én és 15-én *Irodalom és kultuszképződés* címmel lezajlott konferencia előadásaiból nőttek ki, s a Kultusztörténeti Kutató Csoport (KUKUCS) munkatársainak rendszeres eszmecseréin kívül sokat köszönhetnek a konferencia számos intézeti és intézeten kívüli résztvevőjének, akiknek a szerzők ezúton mondanak köszönetet. Külön köszönet illeti Klaniczay Tibort, aki a tanácskozást tudománytörténeti áttekintéssel bevezette, az egyes szekciókban elnöklő és vitavezető Bodnár Györgyöt, Rónay Lászlót és Lukácsy Sándort, valamint a mindvégig segítő Veres Andrást, aki az utolsó szekcióülés elnökeként a konferencia tanulságait összefoglalta.

*Dávidházi Péter — Tverdota György*

## A MAGYAR IRODALOM KULTIKUS MEGKÖZELÍTÉSEI

*(Kommentár és florilegium)*

„Summi sunt, homines tamen”  
Quintilianus

Milyen legyen az irodalomról szóló beszéd? Hogyan, milyen hozzáállással, milyen kategóriák között, milyen képzetkör segítségével szóljon az, aki az irodalomról kíván nyilatkozni? Milyen legyen viszonya tárgyához, az irodalomhoz, a műhöz, a művet létrehozó szerzőhöz, a szerző személyéhez, szerepéhez stb.? E kérdésekkel mindenkinek szembe kell néznie, ha másodlagos irodalmi megnyilatkozásra (kritikára, irodalomtudományra, irodalomnépszerűsítésre) adta fejét: hisz olyan tárggyal kerül szembe, mely annak révén, hogy más, „természetesen” megbecsült szférában keletkezett; annak révén, hogy széles rétegek által értékesnek minősítettet — óhatatlanul tiszteletet ébreszt a szemlélőben: a tisztelet pedig könnyen átcsapathat rajongásba, s rajongó állapotban pedig még a tényyszerűnek szánt leírás is dicsőítéssé, alázatos hódolattá válhatik. A hódolat megalázza a hódolót, kisebbségi érzetet kelt a hódolat tárgyával szemben; s így a kiinduló helyzet is kifordul: amit mint tárgyat felmérni akartunk, fejünk fölé nőtt, nem őt fogjuk mérni, hanem magunkat és más tárgyainkat mérjük hozzá. A racionális kritika, a számbavétel, módszertani alapvetése persze már régen s kétségbe nem vonható módon adva van: a másság, a nagyság, a jelentős szerep és nagyszabású teljesítmény sem követelheti meg, hogy a tárgy kikerüljön a racionális elemzés hatálya alól, az elismerés nem szüntetheti meg az analitikus leírás igényét, az összehasonlító értékelés érvényét. Amint Horváth János írta Petőfi-monográfiájának előszavában: „Az állandó közelség a nagy és nemes emberi lélekhez megilletődéssel tölt, tiszteletre hív, de elfogultságra föl nem jogosít. Méltó tiszteletadás csak a józanság kiváltsága lehet.”<sup>1</sup> Horváth itt — és könyvének egészében — példamutató módon száll szembe korának Petőfi-kultuszával, s a szinte kötelezőnek kikiáltott kritikátlan dicsőítéssel, s a „jőzan” elemzés dominanciáját mindvégig hirdeti és bizonyítja. Csakhogy egy kivételes pillanatban, sok élesszemű és éles analízis után egyszer csak még Horváth János is így kiált fel (*Az év végén* c. vershez közelítvén): „De oldjuk meg saruinkat! Amaz égő csipkebokor van itt.”<sup>2</sup> Az elragadtatott pillantás számára a nagyszerű vers (mely aztán persze elnyeri szép elemzését is) egy pillanatra átalakul, s szinte elnyeri kegyelmi formáját: a mózesi kinyilatkoztatás isteni aktusa nyilvánul meg általa. Horváthnak e nagyszabású „kisiklása” mintegy intő példaul szolgálhat: lám, a kultikus képzetkör hatása oly erős lehet, oly mélyen gyökerezhetik irodalomról való gondolkodásunkban, hogy még a szándékosan és elhatározottan kultusz-ellenes tudományos leírás során is áttörheti a korlátokat. Ha pedig a harc a racionális-kritikai és a kultikus megközelítés között ilyen keményen folyik, s ennyire kétesélyes — a racionális kritika számára

<sup>1</sup> HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*. 1922<sup>2</sup>. 5.

<sup>2</sup> *I. m.* 477.

alighanem létfontosságú, hogy tisztázza a maga számára: mi is az, s hogy működik, amivel szemben óhajtja és kényszerül érvényesíteni önmagát.

\*

Ha tudomásul is vesszük persze, hogy a kultikus képzetek felmerülése az irodalom leírása során az esetek többségében (így pl. a fenti esetben Horváth Jánosnál) csupán a retorikus kifejezőmód hagyományos emelkedettségéből eredeztethető, akkor is azt kell észrevennünk: e képzetkörök retorikai megnyilatkozásai rendkívül széles kört képeznek, s meglepően nagy területet fednek le; felbukkanásukkal jóformán bármikor, bármely irodalmi jelenség leírásánál, bármely másodlagos irodalmi műfajban találkozhatunk. E gyakoriság regisztrálása persze rögtön vissza is fordíthatja a fenti megengedő állítást: nem lehet pusztán ornamentálisnak, retorikai segédletnek tekinteni a beszédmód jellegzetességeinek ily hatalmas tömegét — hiszen rögtön felmerülhet az alapkérdés: miért épp e fordulatok bizonyulnak legyőzhetetlenül életerősnek. Másrészt azért sem utalhatjuk vizsgálatunk tárgyát a retorika hatáskörébe, mert azt kell látnunk: a kijelentések, s az általuk képviselt képzetkör — épp a jelentkezések sűrűségéből is következően — rendszerre állnak össze, s rendkívüli erővel hatnak vissza az irodalomról való gondolkodásnak jellegére s módszertanára. E rendszer persze önmagában, s teljességében valószínűleg soha nem fogalmazódott meg, s működését is inkább csak részelemzések összjátékaként írhatjuk le (elég ritka, bár távolról sem példátlan jelenség, hogy egy leírás kizárólag kultikus keretek között történjék meg), megjelenési formájának töredékes, elemekre szakadt, vagy elemenkénti érvényű jellege sem csökkenti működésének és hatásának erejét: az irodalomhoz fűződő befogadói viszonyok minden egyes gesztusára kiterjed. Feltevésünk szerint ugyanis (s e tanulmánnyal épp ezt szeretnénk bizonyítani és szemléltetni) a Magyarországon honos irodalomszemléleti formák között a kultikus megközelítésnek nemcsak ama, kétségtávol leggyakoribb és leglátványosabb megjelenésmódja játszik kiemelkedő szerepet, mely az egyes szerzők személyét és szerepét emeli emberfeletti magasságokba, hanem kultikusnak tekinthető sok esetben az adott irodalomszemléletnek *egésze* és a kategóriarendszer — melyre irodalomszemléletek épülhetnek rá — nagyon sok esetben csupa olyan axióma támaszkodik, olyan külső garanciákat használ föl önmaga legitimálására és folyamatos megerősítésére, melyek önmagukban, egyediségükben is, s egymáshoz fűződő viszonyaikban is kultikus tiszteletnek tárgyai. Ama régen s gyakran hangoztatott bírálat, mely a magyar irodalomtörténet és irodalomkritika legáltalánosabban használt alapfogalmainak, s magának a használt módszertannak homályosságát ostromozza, az eseteknek nagy többségében vissza lenne vezethető a kultikus beállítottság uralmának regisztrálására: a kifogásolt megközelítés hiányosságainak oka ugyanis valószínűleg nem a bírált szerzők tehetségtelenségében, gondolatlanságában vagy módszertani henyeségében keresendő, hanem abban, hogy az általuk használt fogalmak és kategóriák mint a szakralitással érintkező axiómák, kivonják magukat a racionális-kritikai elemzés hatóköréből, s érvényüket oly hatalmas mértékben óhajtják és tudják képviselni, hogy a leírás számára az analízis helyett tulajdonképpen csupán az e kategóriáknak való megfelelés bizonyítása, illetve tautológikus rögzítése marad feladatként.

A kultikus megközelítés eleve feltételezi, hogy a szemlélt tárgy vagy jelenség szakrális jellegű, a mindennapi, általános, „közönséges” jelenségek szférája „fölött” helyezkedik el, „emberfeletti” tulajdonságokkal rendelkezik, s teljes vagy jelentős mértékben részesül a transzcendensnek tételezett „felső” principiumok sugárzásából. A kultikus megközelítés ezért az esetek túlnyomó többségében közvetlenül vallásos jellegű, s ennek megfelelően vallásos terminológiával is fogalmazza meg önmagát: a leírás tárgya isteni tulajdonságokkal fog rendelkezni, oly tulajdonságokkal, melyekkel szemben az emberi törekvések eleve alacsonyrendűnek fognak feltűnni, s melyekkel szemben az





szemléleti tulajdonításokat, melyek egyáltalán kultikussá *teszik* a jelenséget (vagyis hogy végső instanciaként használtatik, transzcendens tulajdonságokkal és emberfölötti minőségekkel rendelkezik), arra kell rámutatnunk, hogy *vannak* olyan sajátosságok, melyek minden kultikusan szemlélt tárgyban felfedezhetők, illetve amelyeket minden kultikusan szemlélt tárgy számára fenntart a kultikus szemlélet, s melyeknek sérelme a kultusz sérelmét hordozná magában. Így pl. a kultusz kiszakítja tárgyát *mindenfél*e kontextus kötelme alól (legfeljebb más kultusszal való összeköttetését engedi meg), s *kizárólag* önmagában vett „lényegiségét” szemléli, a transzcendencia sérthetetlen (s mások számára érinthetetlen) kategóriái között feloldozza a történetiség kategóriájának kötöttsége alól (mind a külső, mind a belső történetiséget illetően) — ami kultikus, az nem eredeztethető, és nem tekinthető mulandónak, nincs előzménye, nincsenek kialakulási feltételei, nincs alávetve a kibontakozás és fejlődés változásainak; egyszerűen *lesz*, s ha lett, meg is marad, s változás nélkül, halhatatlanul állja az idő próbáját.

Ebből következik, hogy a kultikus tárggyal, alkotóval mindig kezdődik valami: ő az isteni kezdet, az első teremő aktus, mellyel először nyilatkozik meg valaminő transzcendens érték vagy principium, s ráadásul az isteni születés imitációjaként — azonnal a maga fenséges teljességében. A kultikus tárgy *mindig* teljes, mindig egész: homogeneitása azt is feltételezi, hogy részekre, elemekre — sem történetileg, sem kategorikusan — nem bontható; ő mindig önmagával, és kizárólag önmagával azonos, s emiatt a rajta kívül álló szempontok megközelítése során semmi módon nem alkalmazhatók: immunis velük szemben. Önmagára korlátozottsága kiválasztottsággal jár együtt: ő mindig páratlan módon egyedi és hasonlíthatatlan (legfeljebb a vele azonos *szinten* elhelyezkedő más kultikus jelenségekkel állítható analogikus párhuzamba), különossége minden mástól elhatárolja (*különös* tisztelete épp ennek köszönhető), ő az egyébként alkalmazott viszonyítás mércéje és alapegysége — egyedisége teremti amaz értékelési rendszert, mely szemlélése során a többiekre nézvést kialakítható. Ebből következően önmaga tulajdonságait illetően ő a legkiválóbb, legtökéletesebb; a felsőbb szférák küldetésének maradéktalan beteljesítése a „földi” teljesítményeknek — legalábbis a maga vállalását illetően — messze fölébe nő, minden más gyarlónak minősül az ő legjobbságának fényében. Mivel pedig e tökéletesség és homogén teljesség, a transzcendens principiumoknak megfelelően, általános érvénnyel bír és hat, a kultikus szemlélet megköveteli, hogy ez az érvény az érintett közösség minden tagjára, minden irodalmi megnyilatkozására kiterjedjen — alkalmasint, hogy minden valóságos vagy elképzelhető befogadó számára azonos értékeléssel tűnjék fel. A kultikus befogadói attitűd mindezen sajátosságok együttes fellépésének eredményeként alakul ki: a részekre bonthatatlan homogén teljességgel szemben az analitikus törekvés (a kritika) hiú próbálkozásként jelenhetik csak meg, a történelem felett lebegő principiális transzcendenciához pedig kizárólag apologetikus módon viszonyulhat a hívő szemlélő, s kérdése — az előfeltételek elfogadása után — kizárólag így hangozhat: vajon *én* méltó vagyok-e szemléletem tárgyához? (Gondoljunk csak az ünnepi megemlékezések számtalanszor ismétlődő, számtalan variációban élő fordulatára: „Hol a szem szemével farkasszemet nézni”?)

Konkretizálva mindezt a magyar irodalommal kapcsolatos kultikus gesztusokra: a magyar irodalom felmagasztosulásának kulcsmozzanata a szolgálat és a beteljesülés — a nemzet szolgálata egyben a nemzet létének továbbvitelét jelenti és biztosítja; az irodalom a nemzet templomát építi, ahol az irodalomnak és rajta keresztül magának a nemzetnek szertartása zajlik folyamatosan. A magyar irodalom, s kivált a költészet mint megszokítatlan, folytonos egység jelenik meg, melynek változtathatatlan tulajdonságai épp a legnagyobb, legkiemelkedőbb szerzők műveiben tűnnek fel, a szerzőnek nem teremő, hanem azonosuló, felismerő aktusa révén. A nagy magyar írók — függetlenül a történelem, a környezet, a társadalmi állapot különbségeitől —, amennyiben nagy magyar írók, *ugyanazt* csinálják, *ugyanannak* a lényegiségnek szolgálatát végzik; nem önálló, kivált nem autonóm művet alkotnak, hanem a nagy egy-

ségbe simulnak belé, egymás művét, szellemiségét folytatják: részesülnek a garanciát nyújtó szellem kegyelméből. Eredetiségük is tulajdonképpen *felismerésként* jellemeztetik, s a transzcendens principium valamely, egyébként mindig is létező mozzanatának első megfogalmazójaként mutatkoznak; a költő, mintegy az isteni érintettség pillanatában, „kimondja” a régen sejtett, de csak most nyilvánosságra kerülő Igét. Az író, költő akkor tölti be küldetését, ha beleszületik, belehelyezkedik az adott principiális közösség transzcendens követelményrendszerébe, ha azonosul a hagyománnyal, ha a hagyományt kétségbevonhatatlan érvényű kötelező parancsként fogadja el, ha „képviselőt” vállal. E képviselő természetesen a legmagasabb szinten értetik, a leg-szentebb erkölcsi kategóriák között képzelhető csak el (vö. pl. igazság-keresés, -kimondás, -képviselő stb.), s ezért az író, költő munkája elsősorban nem esztétikai, hanem erkölcsi (kultikusan hirdetett erkölcsi) principiumok alapján becsültetik meg. Az alkotó és a befogadó számára a magasabb szférák (a nemzet, nép) demiurgoszi mozgatóként jelennek meg, amiből az alkotó számára a mitikus nemzetalkotó szerepe, a befogadó számára az alázatos hódoló szerepe vezettetik le. Aki képviseli a transzcendens szférát, az mindenkinek fölébe nő, mindenhatóságával, mindent-látásával fog excellálni: ő lesz az, aki *mindent* tud, legalábbis másoknál jobban tud. Ami pedig a nyelveket illeti: a kultikus szemlélet számára az minősül megbecsülendőnek, aki a legjobban ismeri, tudja nyelvét, s ráadásul szentségként óvja a rontó hatásoktól. A költő nem mint a nyelv használója, s használata révén újtója, bővítője, teremtője jelenik meg, hanem mint a tőle függetlenül működő és ható transzcendens, „objektív” értékeket magába foglaló nyelviség képviselője és eszköz-szerű megszólaltatója: aki „fölnőtt” a nyelv szakrális lényegiségéig. A mindentudás és őrzés együttes feltételezése szüli aztán a prófétikus szerepvállalásnak igényét, mely — amellet, hogy interiorizálódva, mint költői szerep, *valóban* jellemző a magyar költészet több nagy alkotójára — a magyar költészettel szemben támasztott kultikus követelményeknek lesz megelégtetve (melyek mint követelmények annak dacára élnek és hatnak, hogy a magyar költészet hatalmas százaléka nem engedelmeskedik nekik). Továbbá a prófétai attitűd különös kettősségből (a legnagyobb *ember*, aki *isten* kiválasztottjaként funkcionál) eredeztethető a nagy költőkkel szembeni kultikus elvárás kettőssége is: egyrészt mitikus csodaként kiválasztott egyediségként teljesítik be, másrészt pedig azáltal lényegülnek transzcendentálissá, hogy csupán beteljesítik (példaadó módon megismétlik) a felsőbb szféra előzetes feltételeit. Mindezek következményeként kultikusnak tekinthető már maga az a gesztus is, amely képesnek érzi magát arra, hogy a magyar irodalomnak meghatározó alapjelleget, alapvető beállítottságát, s — kitudván a magyar irodalomból a ténylegesen meglévő változatosságát, sokféleségét — *egy* közös nevezőre kívánja hozni *minden* magyar alkotó és befogadó irodalmi gesztusrendszerét: hiszen a közös általánosság kizárólag az alkotások *felett* helyezkedik el; kultikusnak tekinthető ama — tényleges létező tendenciákat felstilizáló — beállítódás, mely történetileg kialakult és alakuló hagyományokat történetietlen, principiális követelményként (hisz magasabbrendű szférával szemben megfogalmazott követelményként) határoz meg; kultikusnak tekinthető az a szemlélet, mely egy irodalom, költészet egészének meg tudja határozni „fősodrá”, esetleg általánosan, minden korban azonos módon érvényesülő „eszmei mondanivalóját”. Kultikus az a gesztus, melynek révén valaki ihletetten mutatja fel a közmeggyőződés hamis tanubizonyosságával szemben a költő „igazi” arcát: hisz az „igazság” állítása nem más vélekedések cáfolása, hanem visszautasításán alapszik, s az „igazság” nem bizonyítható, hanem csupán elhihető, s az epifánia hitével támasztható csak alá; a kultikus hit következménye az a nyelvhasználati szokásrend, mely a kultikus hősök leírása során a hiperbolák parttalan csapongásával él, s a leírást és elemzést kizárólag méltatás és dicsőítés kereteiben tudja elfogadni, s a besorolás és összevetés kategóriáit a tautológia és analógia uralkodó alkalmazásával fordítja vissza: a kultikus megnyilatkozás számára csak annyi mondható el, hogy a tárgy önmagával

azonos, illetve csak szintén kultikusnak minősített tárggyal hasonlítható össze; igaz, az analógiára alapozó hit számára e hasonítás azonosítást fog eredményezni. A hit mozzanata ugyanis ismét a titokzatos lényegiség magasabb közösségét, a beavatottság nagy egységét tételezi fel — alighanem neki köszönhető a kultikus meggyőződés kifejeződésének legrejtettebb (egyben talán leggyakoribb) mozzanata: a többes szám első személyű nyelvtani formáknak gátlástalan kiterjesztése az irodalmi hagyomány bármely elemére; a „mi” prófétikus költőnk, a „mi” nagy alkotónk csak annak révén minősülhet valóban a „miénknek”, ha bizonyos szférák előtt együttesen részesülünk a felsőbb kegyelemből, s ha e szférákban a nagy alkotó értünk, befogadókért, mint közbenjáró „szent” teljesít szolgálatot; hogy ha ő is a választott, „elhivatottak” azért mi is lehetünk.

\*

Az előzetes tézisek, meglehet, túl ridegen és elvontan hatnak, s idézetek nélkül nyilvánvalóan bizonyítatlan feltevéseknek minősülnek. Az alábbiakban azért egy példátartat közölnék, felületesen válogatva a magyar irodalmi kritika kimeríthetetlen tengeréből. Mivel az irodalmi kultuszok kutatása a magyar irodalomtudományban még épp hogy csak elkezdődött, jelen dolgozatban csupán a kultikus hozzáállás meglétének és nagyságának bizonyítását kísérelhettem meg, s le kellett mondanom a kultusz egyes mozzanatainak történelmi elemzéséről, az egyes kultuszok történeti kibomlásának leírásáról, a különböző kultikus beállítódásra épülő irodalmi megközelítési iskolák elkülönítő elemzéséről. A következő példatár emiatt elsősorban szemléltetésre törekszik. A tömérdek idézet javarésze olyan tudományos vagy tudományos igényű, kritikai szövegekből van kiszegedelve, melyek önmagukat nyilvánvalóan nem kultikusnak, hanem racionális-kritikusnak tekintenék és neveznék: feladatukként a jelenségek történeti-analitikus-műelemző megközelítését tűzték ki. E dolgozatok esetében különös jelenségre figyelhetünk fel: a kultikus képzetkört leggyakrabban a szövegek „preambulumában” (esetleg címadásában) és befejezésében, a konklúzió közlése során bukkan fel. Úgy látszik, a szolgált irodalom kultikus képzetének paradox megjelenésével van dolgunk: a másodlagos irodalom, ha nem is akar lemondani tárgyának „szakszerű”, racionális elemzéséről, szükségesnek érzi, hogy vállalkozásának egészét, létjogosultságát azzal igazolja, hogy legitimációs érvként a kultikus képzetkört mozgósítja; úgy látszik, önmagában, szakmájában nem érzi magát eléggé alaposan megindokoltnak. (Megjegyzendő persze, hogy a szaktudománnyal szemben támasztott, igen széles körben élő igények hatalmas százalékban kizárólag kultikus jellegűnek tekinthetők: a kultikus-hierarchikus besorolás érvényének igazolását és megvilágítását várják el, a nagy alkotók újabb ikonszerű ábrázolását követelik, s meglehetősen gyanakvóan utasítják el a kritikai-analitikus szempontok alkalmazásának „frivol” szemléletét.) Ami azonban ezeken túlmenően a kultikus szemlélet mélységeire talán a legszembetűnőbben rámutat, az az irodalom leírásának generalizáló mechanizmusa, mely a kisebb jelentőségű, önálló kultuszra számot nem tartható alkotók méltatása során figyelhető meg: egy kismester *ugyanazon* kultikus kategóriák igazoló gesztusaira szorul, mint a legnagyobb „demiurgosz” — s ha teljes kultikus kör nem is írható köré, a bemutatás nem múlhat el anélkül, hogy legalább *egy* kategórián belül ne avatná szakrálissá-kultikussá az adott szereplőt, hogy legalább egy szempontból ne minősülne mások fölébe nővőnek, azaz a legkiválóbbnak.

A kultikus szemlélet a leggyakrabban természetesen a vallásos-szakraális szférából meríti képzetét, s az irodalmi jelenséget a szentség szférájába utalja: a nagy alkotó és alkotása a szentség auráját sugározza.

- Kosztolányi falán Kazinczynak, a „tisztelt és szeretett hazafinak” képe vigyáz a költőre, aki a képet minden lakásába magával vitte: „Inkább ingeimet áldoztam

- fel lakásadóim követelésének, hogy ereklyémet megmenthessem.”<sup>3</sup>
- Illyés Gyula szerint Fábry Zoltánt „szentté kellene avatni.”<sup>4</sup>
  - Baróti Szabó Dávidnak, aki pedig „költőnek nem volt igazán jelentékeny”, „neve ott áll irodalmunk szent őregei között.”<sup>5</sup>
  - A szent aura, az érintkezés révén, ünnepi alkalmat gerjeszthet: „Szent év nekünk 1877, mert [Arany] ekkor kapott bele az Őszikébe”, s ezért „áldjuk rövid vén-asszonygyarát.”<sup>6</sup>
- A költő, ha már maga nem avattatik is szentté, hasonlósága révén részesül a szentségből:
- Babits, aki „áhitatot lehelt”, ismerőseibe, „bizalmasait inkább emlékeztette szent Pálra vagy szent Jeromosra, mint mesterségbeli elődjére”, s betegségével „a bibliai Jób történetét” ismételte meg.<sup>7</sup>
  - Esterházy Péter szövegeiben „tarzusi Pál leveleinek egyetemes szintaxisa hagyta a legerősebb nyomot.”<sup>8</sup>
- A szerző, teljesítményének transzcendens jellege folytán a legnagyobb, megváltói tettet is végrehajthatja, s istenként, Messiásként, Krisztusként léphet fel.
- Csoóri Sándor vallomása szerint voltak életében olyan pillanatok, „amikor Ady volt az Isten”.<sup>9</sup>
  - Ady látta, hogy „halálba indulóztatják az Országot, melynek ő volt a legszigorúbb Jövendőmondója, de azért, hogy egyszer Messiása lehessen. De még inkább azért, hogy lehessen egyszer Messiása a nép — általa önmagának.”<sup>10</sup>
  - József Attilát úgy ünnepeljük, „mint a szenteket vagy az Istenfiát.”<sup>11</sup>
  - Németh László vállalta *A minőség forradalmában* „még az apostoli szerepnél is inkább a krisztusira hasonlít.”<sup>12</sup>
- A Krisztus-életrajz egyes mozzanatait felidézödnék az alkotó életében:
- „Magyarországnak két egytestvér lírai géniusza volt [Petőfi és Ady], és mind a kettő egy-egy paraszt jászolban született”, s ráadásul, titkos egyezésként „a két Mária” szülte őket.<sup>13</sup>
  - Adynak Dénes Zsófia a „vigasztalás gyors Veronika-kendőjét” nyújtja.<sup>14</sup>
- Az író, költő gesztusa az érintett tárgyat és közösséget illetően megváltásként funkcionál:
- „Ha egy igazi művész teleissza magát ezzel a tragikus magyar élettel, lehetetlen, hogy ne jöjjön a megváltás. Mert a megváltás mindenütt az irodalomban kezdődik.”<sup>15</sup>
  - A népi írók megváltották szülőföldjüket, azáltal, hogy írtak róla: ... (Erdély, Bihar után) „a harmadik paraszttáj, mely irodalmilag megváltatott már, a Veres Péter Hortobágya... Több megváltott vidéke, kifejezett rétege nincs is ennek a

<sup>3</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Kazinczy Ferenc*. In KOSZTOLÁNYI Dezső, *Látjátok, feleim*. 1976. 93.

<sup>4</sup> ILLYÉS Gyula, *Hajszálgyökerek*. 1971. 77.

<sup>5</sup> HEGEDŰS Géza, *A magyar irodalom arcképcsarnoka*. 1976. 55.

<sup>6</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Arany János*. Id. kiad. 149.

<sup>7</sup> Cs. SZABÓ László emlékezése. In *Babits-emlékkönyv*. é. n. (Szerk.: ILLYÉS Gyula) 83.

<sup>8</sup> BALASSA Péter, *Vagyunk*. In *Uő.*, *A színváltás* 1982. 380.

<sup>9</sup> CSOÓRI Sándor, *A félig bevallott élet*. 1982. 321.

<sup>10</sup> BELOHORSZKY Pál, *Haláltánc a vérrel*. In *Uő.*, *A mulandóság lovagrendje*. 1981. 319.

<sup>11</sup> HUBAY Miklós, *Aranykor*. 1972. 17.

<sup>12</sup> BELOHORSZKY Pál, *Égő rózsamáglya*. 1987. 377.

<sup>13</sup> RÓNAI Mihály András, *Magyar lant*. 1984. 177.

<sup>14</sup> BELOHORSZKY Pál, *Égő rózsamáglya*. 1987. 299.

<sup>15</sup> SZABÓ Dezsőtől idézi POMOGÁTS Béla, *A tárgyias költészettől a mitologizmusig. A népi líra irányzatai a két világháború között*. 1981. 91.



parasztságnak.”<sup>16</sup>

Az irodalom szolgálata a krisztusi elküldetés analógiájára apostoli jellegű lesz:

— Karácsony Sándor „az egész országból kiválogatott ifjú apostolokkal szétvitte az igaz magyar népköltészetet, a valódi magyar népzene kincseit.”<sup>17</sup>

— Bóka László József Attila munkatársából „apostolává” lett.<sup>18</sup>

— Csokonai „apostoli, őszinte, kiáradó nagy lélek volt” ...<sup>19</sup>

— „A föltámadásnak hamar híre szokott menni, de még Krisztus tanítványai sem hittek a csoda első jelentőinek. Szép előrejelző gesztus a kiadótól, hogy a sebekből oldozó gyolcs világló fehér színébe öltöztette Kormos István könyvét.”<sup>20</sup>

A tanítványok között persze vannak kevésbé tökéletesek is:

— Adyval kapcsolatban még van, aki „még most is Tamásként csóválja fejét.”<sup>21</sup>

— de: „Csak Júdás nem lesz közöttünk, nem lehet!”<sup>22</sup>

A szakrális irodalom alapesete, legnagyobb gesztusa természetesen a Biblia:

— a *Faust* és *Az ember tragédiája* „a világirodalomnak ez a két Bibliája.”<sup>23</sup>

— „Hegel megállapítását, hogy a lírikusok nem írnak bibliát ... a líra világtörténetében egyetlen költő cáfolja: Ady.”<sup>24</sup>

— Pilinszky műve „evangéliumi olvasatot igényel, mely attól függetlenül megtörténhet, hogy hittel vagy történetileg fogadjuk el az evangéliumot, vagy éppen sehogy sem.”<sup>25</sup>

— Esterházy regénye „sokunknak, sokaknak lesz és marad az elkövetkezendőkben kedves olvasmánya, bibliája.”<sup>26</sup>

A Biblia egyházi szolgálatra rövidített formája a breviárium, mely a nagy alkotókat természetesen illeti meg: így jelennek meg a jelentős írók válogatott részletei, aforizmái, bölcs meglátásai egy gyűjteményben: pl. Arany János vagy Csoóri Sándor tiszteletére.<sup>27</sup>

A bibliai kisugárzás, a bibliai képek alkalmazása bármely területre kiterjedhet:

— a népi írói mozgalom „egyiptomi kivonulásként” él<sup>28</sup>

— a legnagyobb költők „édeni lelket” nyertek.<sup>29</sup>

— Németh Lászlónál „később, küldetesként, a minőség a térítés világi vallása lesz: a lélek költészete, az ember növényi feléből épülő új Noé-bárka, melyből ha kirepítik a galambot, többé nem meghozza zöld ágát a jövőnek, hanem itt a kertben ül ki rá.”<sup>30</sup>

<sup>16</sup> NÉMETH László, *Népi író*. In *Két nemzedék*. 1970. 690.

<sup>17</sup> GÁL István, *Bartóktól Radnótiig*. 1973. 30.

<sup>18</sup> GÁL István, i. m. 317.

<sup>19</sup> WALDAPFEL József, *Az igazi Csokonai*. In *Uő., Válogatott tanulmányok*. 1957. 182.

<sup>20</sup> FODOR András, *Szegény Yorick*. In *Uő., A nemzedék hangjai*. 1973. 94.

<sup>21</sup> GULYÁS Pál, *A debreceni Ady*. DebrSz 1932. 182. In *Esszépanoráma*. 1978., III. 418.

<sup>22</sup> ILLYÉS Gyula, *Az író hűsége*. In *Ilyés Gyula Művei III*; (Magyar Remekírók) 625.

<sup>23</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyelv és lélek*. 1971. 319.

<sup>24</sup> RADNÓTI Sándor: „... aki mást akar, mint mi most van...” in RADNÓTI Sándor, *Mi az, hogy beszélgetés?* JAK-füzetek 36. 1988. 360.

<sup>25</sup> BALASSA Péter, *Pilinszkyt olvasva — innen*. In *Uő., A látvány és a szavak*. 1987. 145.

<sup>26</sup> BOJTÁR Endre, *Élet és irodalom*. Mozgó világ 1979. december. 128.

<sup>27</sup> L. Arany János-breviárium (összeáll. KOZMA Dezső). 1982. *Csoóri Sándor-breviárium* (összeáll. VASY Géza). 1988.

<sup>28</sup> NÉMETH László, *Népi író*. Id. kiadás 694.

<sup>29</sup> NÉMETH László, *Népi író*. Id. kiadás 692.

<sup>30</sup> BELOHORSZKY Pál, *Égő rózsamáglya*. Id. kiadás 383. A kép eredetije NÉMETH Lászlótól, „Magyar vidék” c. cikkéből: „egy végét járó kor emlékei közt rakosgatok, mint magyar Noé, aki a művészet bárkájába szeretné rakosgatni a gényusokat, melyek közt élte folyt.” Idézi GREZSA

- Babits „Így egyetlen pillanatra mégis megállította az elfeketült napkorongot, a ki-  
egyenest, romboló időt, mint a halál Józsueja, akárcsak a huszonhárom évvel  
korábbi Ady. Kettejük apokalipszise, tragikusan hasonló pillanatban, összefonó-  
dott.”<sup>31</sup>
- „Így érkezik meg Németh László az új világba... az új világ hitével, a Biblia-béli  
Sámson feltámadt alkotóerejével”<sup>32</sup>
- a nagy írók (a krisztusi példabeszéd szellemében) „hűséges sáfárok.”<sup>33</sup>  
A Biblia szellemében a legnagyobb megszólaló, az istentől érintett beszélő, „Látó”,  
a próféta lesz (sokszor név szerint is azonosítva):
- Ady „vatesz”, akinek „igaza lett, tehát igaza volt.”<sup>34</sup>
- Ady „műve... az egész mű — prófécia.”<sup>35</sup>
- Adyt „az új Magyarország Mózesének” mondjuk, de ez túlzás; ám „aki Mózesnek  
erőtlen, Illésnek vagy Jánosnak hatalmas lehet.”<sup>36</sup>
- Fülep Lajost „voltaképp országos prófétának kellett volna alkalmazni.”<sup>37</sup>
- „De hiszen Illyés nevében visel egy megragadó sorsot. A neve Illés prófétát idézi fű-  
lünkbe, s a tüzes szekeret, mely jön érte. Mi figyelmeztetheti a gyereket hamarabb  
a hivatására, mint a tulajdon neve?”<sup>38</sup>
- Aki ily képzetkörben látja az irodalmat, annak számára természetes gesztusként fog  
élni, ha a költői feladat pl. „revelációként” nyilatkozik meg a költő előtt, aki számára,  
elvállalván, „a feladatvégzés kegyelemmé lényegül”<sup>39</sup>; természetes lesz, hogy a költő  
mintegy őrangyalként „vigyáz Debrecenre”<sup>40</sup>, s hogy egy írói életműről „is lehet azt  
mondani: hozsánna.”<sup>41</sup> stb.
- A keresztény vallási képzetkör mellett rendkívül nagy számban találkozhatunk a  
görög-római mitológiának vagy a pogány-mágikus hiedelmeknek felidézésével. A meg-  
feleltetések során az írónak-költőnek elsősorban emberfeletti nagysága, erő kifejtése,  
félisteni jellege fog kidomborodni, lehet tehát titán, hős, demiurgosz stb.:
- Berzsenyi munkája „titáni” volt, s versei a „heroizmus izomérzetét váltják ki.”<sup>42</sup>
- Arany János „órája, aki kinőtt az emberek reményei közül.”<sup>43</sup>
- Szabó Lőrinc „a mesterére is demiurgikusan visszaható tanítvány.”<sup>44</sup>
- Adyról „Félisten, hallja a félelmetes színjátéktól megilletődött néző, de honnan  
tudja, hogy angyal-e vagy démon, aki előtte áll?” — holott Ady: „Kormosan,  
iszaposan, titokzatosan és ijesztőn támad fel, mint az Isten szörnyetege.”<sup>45</sup>
- Petőfi, Ady, József Attila mint „óriások” tartják az irodalom alappilléreit.<sup>46</sup>
- Újabb nagy íróink is, mint pl. Déry, Németh László, Fodor András stb. is „kortárs

Ferenc, Németh László háborús korszaka. 1985. 11.

<sup>31</sup> BALASSA Péter, *Az önéletíró Babits*. In *Uő., A látvány és a szavak*. 1987. 72.

<sup>32</sup> GREZSA Ferenc, i. m. 395.

<sup>33</sup> RÓRAY László, *Hűséges sáfárok*. (kötet cím) 1975.

<sup>34</sup> MAKKAJ Sándor, *Magyar fa sorsa*. 1927. 34.

<sup>35</sup> RADNÓTI Sándor, i. m. 363.

<sup>36</sup> KERESZTURY Dezső, *Ady*. In *Uő., Örökség*. 1970. 307, 313.

<sup>37</sup> GÁL István, i. m. 52.

<sup>38</sup> HUBAY Miklós, *Aranykor*. 1972. 203.

<sup>39</sup> KISS Ferenc, *Fölrepülni rajban*. 1984. 123.

<sup>40</sup> GULYÁS Pál, „Professzor Csokonay.” Id. kiadás 452.

<sup>41</sup> SZABÓ Magda, *Kívül a körön*. 1980. 23.

<sup>42</sup> SZABÓ Dezső, *Berzsenyi Dániel*. In *Uő., Egyenes úton*. [1920] 14.

<sup>43</sup> NÉMETH László, *Arany János*. In *Uő., Az én katedrám*. 1975. 567.

<sup>44</sup> KERESZTURY Dezső, *Babits Mihály*. In *Örökség*. Id. kiad., 390.

<sup>45</sup> KERESZTURY Dezső, *Ady Endre*. Id. kiad., 314, 315, 321.

<sup>46</sup> SIMON István, *A magyar irodalom*. 1973. 295.

héroszokként" foglaltatnak össze.<sup>47</sup>

Magától értetődik az is, hogy a titánok legnagyobbikára, a tűz megszerzőjére, Prométheuszra, az írók nagy serege hasonlít:

- Ady „a magyar költészet valóságos titánja, forradalmár-klasszikusa, Prométheusza,”<sup>48</sup>
- Móricz életművének „állandó geológiai forrongása” „prométheuszi elszántságból fakad,”<sup>49</sup>
- József Attila Istennel is pöröl „lázado Ádámként, vagy inkább Prométheuszként”,<sup>50</sup>
- „az örök prométheuszi ember, a küzdő ember emeli Váci kötetében magasra fejét.”<sup>51</sup>

Még ha ambivalens is a leírt költővel szemben a leíró ítélete, a mitologizálás emberfelettire növesztheti hőst: így válik pl. Szabó Lőrinc „élő, megtestesült Gyermeke Minotaurusz”-szá;<sup>52</sup> ám az esetek többségében a mitikus utalás egyértelműen patetikus méltóságot fog sejtetni:

- Vörösmarty „szibilla-szavain át rejtett mélységek mélye döng”,<sup>53</sup>
- ugyanígy Gulyás Pál versei is olyanok, „mint a Sibylla könyvei,”<sup>54</sup>
- Ady Endre pedig „a mélység Anteusza”-ként lép elő.<sup>55</sup>
- A költő emberfeletti, csodatévő képességeit persze a nagy vallási rendszerekhez hasonló erővel tudja felmutatni a pogány-mágikus képzetkör mozgósítása is, melynek során aztán a természet-mitológia transzcendens elemei is működésbe jönnek:
- a költő lehet „táltos”, mint pl. Vörösmarty, kinek rímei olyanok, mint a táltos hatodik ujja,<sup>56</sup>
- az is lehet, hogy „mint egy csodaszarvas tárja ki magát a lelkek cirógatásának”,<sup>57</sup>
- lehet „a Nap fia,”<sup>58</sup>
- de leggyakrabban „csillag”, vagy legalábbis köze van a csillagokhoz:
- Németh László „csillagember” volt,<sup>59</sup>
- Illyés „volt a csillag, melyre bizalommal nézhetett az is, aki a költőt sohasem látta”<sup>60</sup>,
- a Válaszban „egész csillagraj” működött,<sup>61</sup>
- Gellért Oszkár halálával vége lett a Nyugat „csillaghullásának”, „a lefutó csillagokkal” elfogyott „az olimpuszi kör”<sup>62</sup>,
- Déry „égboltjának csillagait, a műveket” nem lehet nevükön szólítani,<sup>63</sup>
- a kisebb költők pedig „távoli bolygókként” minősülnek.<sup>64</sup>

<sup>47</sup> RÓNAY László, i. m. (fejezetcím).

<sup>48</sup> RÉVAI József, *Ady Endre*. In *Uő., Válogatott irodalmi tanulmányok*. 1960. 270.

<sup>49</sup> ILLÉS Endre, *Szerelmeim, évek múlva*. 1984. 69.

<sup>50</sup> HUBAY Miklós, *Aranykor*. 1972. 32.

<sup>51</sup> KIRÁLY István, *Mindenütt otthon*. In *Uő., Irodalom és társadalom*. 1976. 389.

<sup>52</sup> BELOHORSZKY Pál, *Égő rózsamáglya*. Id. kiad., 344.

<sup>53</sup> SZABÓ Dezső, *Berzsenyi Dániel*. Id. kiad., 10.

<sup>54</sup> HUBAY Miklós, i. m. 70.

<sup>55</sup> GULYÁS Pál, *A debreceni Ady*. Id. kiad. 415.

<sup>56</sup> RÓNAI Mihály András, i. m. 61.

<sup>57</sup> MÓRICZ Zsigmond emlékezése a Babits-emlékkönyvben, id. kiad. 141.

<sup>58</sup> ILLÉS Endre, *Illyés Gyula*. In id. kiad. 149.

<sup>59</sup> ILLYÉS Gyula, *Hajszálgyökök*. Id. kiad. 327–328.

<sup>60</sup> KISS Ferenc, *Föltrepülni rajban*. Id. kiad. 126.

<sup>61</sup> HUBAY Miklós, i. m. 126.

<sup>62</sup> RÓNAI Mihály András, i. m. 246.

<sup>63</sup> ILLÉS Endre, *Szerelmeim, évek múlva*. Id. kiad. 29.

<sup>64</sup> RÓNAY László, i. m. (fejezetcím).

A költő akkor éri el igazi fenségét, ha a mitikus kozmosznak teljességét magáénak tudja, ha tehát pl. pokolra száll:

- Ady Endre emléktáblája „az eleve elrendelés kölőpja”, mely oda állíttatik (Debrecenben), ahol Ady „alászállt, hogy megkeresse igazi életét”, mert „az ő útja lefelé visz. Az Örök Rend fehér folyosóihoz.”<sup>65</sup>
- Gulyás Pál „micsoda pokolköröket járhatott meg maga is”, hogy írjon „a költő megváltásáról, mennybemeneteléről, a sikerült Műről.”<sup>66</sup>
- Babits „riadó lángon égő, ében-gyémánt szemének” nézése „pokoltornácú”;<sup>67</sup>
- Benjámin Lászlónál is a vallomást a gondolat „pokoljárása” fogja életre hívni.<sup>68</sup>  
A költőnek feladatvégzése során démonokkal kell csatáznia (Ady is azért „indult el, sorsát vállalva, a démonok alvilági bozótosában”, mert ki kellett fejeznie „a lét sötét és irtóztos démonológiáját”<sup>69</sup>), s eközben mindenképpen át kell fognia az ég és föld, a mélység és magasság kozmikus teljességét:
- Arany János „össze tudta ötvözni” „mélység és magasság értékeit”,<sup>70</sup>
- Nagy László, aki „égbeszökő és mégis földi” képekkel él,<sup>71</sup> maga nem más, mint „Égi és földi virágzás tükre”,<sup>72</sup>
- Pilinszky „égi publicisztikát” ír<sup>73</sup>,
- Csoóri Sándor pedig „a végzetes alternatívák fölé” „külön égboltot épít fel”.<sup>74</sup>  
A költő mágikus-mitikus csodákban (pl. az örök ifjúság kegyelmében) részesülnek, rajtuk keresztül csodák, mindenható, emberfeletti történések nyilvánulnak meg:
- Illyésnél „a fausti csoda vált valósággá, a költő hosszú-hosszú időre visszanyerte ifjúságát. Nem Mefisztótól persze, hanem saját tehetségétől, ennek legnyughatatlanabb, s úgy látszik, rejtett erőitől: költészetének orfeuszi forrásától.”<sup>75</sup>
- „Hogy öreg lett volna? Tagadom! Soha nem öregedett meg!”<sup>76</sup>
- Takáts Gyula verseit „a szenvedélyes, sziklából életet fakasztó odaadás élménye hozta létre.”<sup>77</sup>
- amihez „Tamási Áron hozzáért, az menten megszépült”,<sup>78</sup>
- „Minden más lesz ettől a könyvtől, más-világi fények és árnyak keletkeznek” (Ottlik: *Iskola a határon*)<sup>79</sup>;
- a csodának be kellene következnie: „Hogyhogy? meghalt, és az órák nem álltak meg, az ég nem feketedett el, az erdők nem fagytak meg?... ”<sup>80</sup>
- a csoda lehet teremtő: Csokonai dalai „egyenesen a semmiből bukkannak fel”<sup>81</sup>;

<sup>65</sup> GULYÁS Pál, i. m. 414.

<sup>66</sup> HUBAY Miklós, i. m. 128.

<sup>67</sup> BELOHORSZKY Pál, i. m. 301.

<sup>68</sup> BÉLÁDI Miklós, Benjámin László. In BÉLÁDI-CZINE-PÁLMAI, *A mai magyar líra. Arcképvázlatok.* (TIT) 1965. 46.

<sup>69</sup> KERESZTURY Dezső, *Örökség.* Id. kiad. 313.

<sup>70</sup> KERESZTURY Dezső, i. m. 275.

<sup>71</sup> CZINE Mihály, Nagy László. In *A mai magyar líra. Arcképvázlatok.* Id. kiad. 62.

<sup>72</sup> „Égi és földi virágzás tükre” — Nagy László emlékkönyv. Veszprém 1984.

<sup>73</sup> BALASSA Péter, *Észjárások és formák.* 1985. 178.

<sup>74</sup> GÖRÖMBEI András, *Ki viszi át... ?* 1986. 187.

<sup>75</sup> HÉRA Zoltán, *A költészet felé.* 1974. 331.

<sup>76</sup> ANNUS József vallomása az *Illyés-emlékkönyvben* (szerk.: ILLYÉS Gyuláné) 1984. 505.

<sup>77</sup> FODOR András, i. m. 22.

<sup>78</sup> HEGEDÜS Géza, i. m. 386.

<sup>79</sup> BALASSA Péter, *A színeváltozás.* Id. kiad. 287.

<sup>80</sup> CZIMER József az *Illyés-emlékkönyvben.* Id. kiad. 501.

<sup>81</sup> SIMON István, i. m. 103.



- Petőfi „szinte a semmiből született példait” nyújtja a költészetnek,<sup>82</sup>  
 — de lehet (persze pozitív értelemben) destruktív is: Bessenyei gondolatai révén, „a csöndes órszobában dől össze a magyar glóbusz.”<sup>83</sup>

Sőt: a nagy szellemek csodája titokzatos egybeeséseket eredményez, melyeknek mélyebb jelentése megfejtésre vár: pl. Pázmány első munkája épp a Hamlet első foliókiadásának évében jelent meg („Csodálkozom, hogy e találkozást még nem vették észre...” — írja Kosztolányi<sup>84</sup>), aminek következményei lesznek a két irodalom együttes szemléletében; vagy: az érintkező életművekben olyan teremtő csoda fogalmazódik meg, mely a kapcsolódásokat szükségszerűeknek tűnteti fel: „Ahhoz, hogy költői klasszicizmusunk megfelelője századunk zenéjében megismétlődhessen, Arany János halála évében Kecskeméten meg kellett születnie Kodály Zoltánnak.”<sup>85</sup>

S mindennek fényében — példatárunk első részének lezárásaként legyen elég arra utalnunk (idézetek nélkül, hiszen a *tény* közismertsége nem igényli a bizonyítást), hogy valamennyi nagy írónk: *halhatatlan*.

\*

A fenti példák túlnyomó többsége az *egyes* írók személyére, példájára, teljesítményére, művére vonatkoztak: ezért is dominál bennük a vallásos képzetkör „kiválasztottság” kategóriája — a példaadó irodalmár *egyéni* gesztusa révén magasztosodik fel, üdvözülni. Ama kultikus szemléletmód azonban, amelynek elterjedt voltára a bevezető sorokban rámutattunk, döntő módon a nagyobb egységekre: vagy az irodalmat körülvevő, azt „kitermelő”, előhívó külső körülményekre, vagy az irodalom egészére, a magyar irodalom specialitására összpontosít; s az *egyes* irodalmi jelenségeket csak mint a nagy, szent összességnek alárendelt mozzanatot (természetesen: kitüntetett mozzanatot) szemléli. A két rendszer egymástól persze el nem különíthető (a tisztán vallási-mitológiai és a szekularizált nemzeti-mitológiai terminológia ezért is mossa át egymást állandóan), hiszen érvrendszerük úgy működik, hogy egymást kölcsönösen legitimálhassák; az egyéni kiválasztottság a nagy egység áldozatos szolgálata révén tűnik fel elhivatottságként, s megfordítva: a nagy egység szubsztancialitása az egyéni áldozatok beteljesüléseként inkarnálódik. A nagy egységet leíró fogalmak mint végső instanciák axiomatikus érvénnyel bírnak, s érvényükre rákérdezni blaszfémiaaként hatna — ennek végeredményeként értelmezhető az is, hogy az ilyen esetek többségében az esztétikai értékelés lehetetlenné vagy nem esztétikai jellegűvé válik: az értékelés alapjául nem a mű esztétikai jellegzetessége, sajátossága, hanem az írói gesztus erkölcsi-kultikus minősíthetősége fog szolgálni. Végső soron ama rituálé, amelynek keretén belül ezek az alkotói írói gesztusok lejátszódnak, egészét tekintve „introitus”-ként működik: az írók szinte hozzá járulnak az irodalom oltárához, hogy szent cselekedeteiket bemutatthassák.

A magyar irodalom ennek értelmében nem esztétikai alkotásnak, hanem — Ady versének képe alapján — Templomépítésének minősül („Úgy kell magyaroknak lennünk..., hogy itthon felépítsük ama templomot, amelyre a határokon túlról is fel lehet nézni”<sup>86</sup>), s a nagy író templomépítőként teljesíti ki életművét (vö. pl. Illyés jellemzését Németh Lászlóról<sup>87</sup>), sőt, szerencsés esetben, *egy* mű maga is hathat templomként (vö. pl. Kiss Ferenc Nagy Lászlóról: „Az ostromzó indulat... oly életszerűen

<sup>82</sup> SÖTÉR István, *Werthertől Szilveszterig*. 1976. 523.

<sup>83</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Látjátok...* Id. kiad. 86.

<sup>84</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, i. m. 50.

<sup>85</sup> FODOR András, i. m. 236.

<sup>86</sup> KERESZTURY Dezső, *Helyünk a világban*. 1984. 403.

<sup>87</sup> ILLYÉS Gyula, i. m. 360.

bontakozik ki, és olyan hatalmas arányú építménnyé szerveződik ki, hogy a *Menyegzőt* joggal lehet katedrálisra hasonlítaniunk<sup>88</sup>). Az irodalmi tevékenység oltári áldozat lesz (Kriza János Vadrózsáit már a múlt század közepén „a magyar irodalom közös szent oltárára” ajánlja<sup>89</sup>), a nagy költő (itt: Füst Milán) verseinek „mindenike biztosan megőrzi költője nevét a magyar költészet templomának főhajójában”<sup>90</sup>, a nagy irodalmár pedig (már nem is szépiro: Fábry Zoltán) Oltárörző lesz.<sup>91</sup> Az oltár előtt természetesen papok végzik a szertartást (az írók: „a magyar lélek örök kifejezői, a magyar evangélium papjai”<sup>92</sup>), akiknek profétikus adottságai biblikus méretűek (Németh László vallomása szerint: „Ha Bartók, Móricz, Ady természetében a magyarság ószövetségi modellje érett: az enyémben és másokéban az újszövetségi”<sup>93</sup>), tevékenységük pedig ennek értelmében vallásalapításként írható le („A nemzet lelkiismeretének — azaz Németh Lászlónak — egy beteg testben kellett laknia, s hitét erősítendő a maga rajongásából vallást csinálnia”<sup>94</sup>). Az irodalom-vallás papjait felavatják (pl. „a Babits kezétől való költővé üttetés volt az avatás nagy aktusa, a szent kenet”<sup>95</sup>), ők pedig áldozatot hoznak és mutatnak be. Az áldozat kettős értelmű: egyrészt az oltár előtt mutatják be („Ady élete azonban mégis vezeklés, áldozat ezért a népért”<sup>96</sup>), másrészt viszont saját életüket, sorsukat áldozzák fel egy szent cél érdekében, a megváltás ígérétében (pl. Csokonai „sohasem vetett számot a maga érdekeivel, hanem önmagát feláldozó hihetetlen buzgósággal igyekezett lelke kincseit az egész világra kiönteni”<sup>97</sup>; Csoóri Sándor „megkapta a behívóparancsot a magyar nemzettől, hogy érte áldozni, föláldozni magát szent kötelessége legyen a megmaradásért, a megtisztított igazságért, a teljes autonóm életért”<sup>98</sup>); ugyane vonatkozásban akár a politikai kudarc is „mártíriumma” magasztosodik fel.<sup>99</sup> Az áldozati gesztus az alany szempontjából küldetesként fogalmazódik meg, magasabb szférák elhatárolásából következően („a gondviselés őt — Illyést — arra szemelte ki, hogy amibe belefog, sikerrel vigye végbe”<sup>100</sup>; Németh Lászlónál „később, küldetesként, a minőség a térítés világi vallása lesz”<sup>101</sup>), s ennek a küldetésnek lesz szekularizáltabb kifejeződési formája a „vállalás” és a „szolgálat” kategóriája, mely olyan gyakran fordul elő költők bemutatása során, hogy külön példa idézése felesleges is lenne. E küldetésnek, áldozatnak üdvös eredményeképpen várható el (természetesen csupán óhajtként!) a nagy beteljesült csoda, a feltámasztás — illetve, hiszen e felfogás értelmében az irodalom elsősorban nem önmagára, hanem kívülre, a létrehívó közösségre van irányozva: a feltámasztás („Újjászületnünk csak az ő — Ady — útján lehet ... Ebből a régi voltunkból támasszon fel, harmadnapra” a nagy Hitető szava, és nagyságának, szenvedésének példája”<sup>102</sup>; vajon irodalmunk megújulása során „számíthatunk-e egy új ifjúságra, mely a magyar

<sup>88</sup> KISS Ferenc, *Nagy László: Menyegző*. In *Miért szép? — Verselemzések napjaink magyar költészetéből*. 1981. 421.

<sup>89</sup> KRIZA János, *Vadrózsák*. 1863. VIII.

<sup>90</sup> RÓNAI Mihály András, i. m. 348.

<sup>91</sup> ILLYÉS Gyula, i. m. 76–77.

<sup>92</sup> SZABÓ Dezső, *A magyar irodalom sajátos arca*. In *uő., Füzetek* 3. 20.

<sup>93</sup> NÉMETH László, *Magyar építészet*. Idézi GREZSA Ferenc, i. m. 12, 319.

<sup>94</sup> GREZSA Ferenc, i. m. 12.

<sup>95</sup> RÓNAI Mihály András, i. m. 261.

<sup>96</sup> SÖTÉR István, *Tisztuló tükrök*. Id. kiad. 69.

<sup>97</sup> WALDAPEL József, *Irodalmi tanulmányok*. 1957. 182.

<sup>98</sup> ÁGH István, „Hadd lásson, aki akar.” *ÉI* 1989. ápr. 7. 10.

<sup>99</sup> ALEXA Károly, *A költő, ha magyar*. Kr 1988. jan. 31.

<sup>100</sup> KISS Ferenc, *Fölrepülni...* Id. kiad. 122.

<sup>101</sup> BELOHORSZKY Pál, i. m. 383.

<sup>102</sup> SÖTÉR István, *Tisztuló tükrök*. Id. kiad. 72.

génusz feltámasztását végrehajtja?<sup>103</sup>). De míg a feltámadás mint eredmény csak elvárható, addig a nagy irodalmi teljesítmény önmagában is képes fungálni: ebben az összefüggésben tehát *ünnepként* határoztatik meg, azaz a rituáléban résztvevő közösség együttes ünnepléseként (a magyar nép számára Arany János „karácsonyi” jelenség volt;<sup>104</sup> Vörösmarty költeményei „úgy hatnak ránk, mintha valamennyi piros betűvel volna szedve. Ő nekünk az ünnep”<sup>105</sup>; Esterházy nagy könyvének megjelenése, mely „a görögök katolikoszat hirdeti”, maga „az igazi ünnep”<sup>106</sup>).

Azt, hogy e kultikus szemlélet számára az irodalom külső meghatározói (e keretben: nemzet, nép, haza, magyarság stb.) maguk is szakrális aurával rendelkeznek, csupán irodalomról lévén szó, nem kívánom dokumentálni (közismert fordulatok amúgyis könnyen felidézhetőek, akár nemzetkarakterológiai, akár nemzet-mitológiai, akár politikai-osztályharcos megközelítésből), legfeljebb arra hívnám fel a figyelmet, hogy e kategóriáknak gyakori fogalmi tisztázatlansága, történetietlen homogenizálása, valamint metaforákba való átfordulása a legszorosabban összefügg a kultusz szakralitásával; e helyütt ezért csupán néhány olyan irodalom-megközelítési aspektusra próbálnék rámutatni, melyek közvetlenül a szemléletmód következményeként értékelhetők. A magyar irodalom *egésze* pl. e szemlélet számára radikálisan elkülönül a többi nép, nemzet irodalmától, határai magára zárulnak, belső, önmagára vonatkozó meghatározásai fognak dominálni (a külső, „idegen” tényezők, hatások semmisnek tekintetnek); s ez az egység tökéletes, harmonikus, megbonthatatlan teljességgént fog tündökölni: oly teljességgént, mely nem az egyes törekvések egymásra épülése során bontakozik ki, hanem mely szubsztanciális és magasabbrendű létezőként mintegy előre meghatározhatja az egyes alkotóknak nemcsak szerepét, de személyes gesztusait is, s mely – hiszen önálló létezése *saját* teljességében, nem pedig elemeinek összerendeződésében ragadható meg – önazonos egészként jellemezhető, s tulajdonságai is ilyenként írhatók le. A kultikus közösségi rítus követelményeként aztán e tulajdonságok oly fokú általánosításként is megfogalmazódhatnak, hogy számon kérhetők lesznek az egyes alkotókon, sőt: eltérés esetén kizárást, a közösségből, az irodalmi beavatottságból való kitaszítást, rossz esetben kiátkozást is vonhatnak maguk után.

– A magyar irodalom léte ilyen értelemben, egészében véve, „csoda”: „Szinte csodának tűnhet, hogy annyi balszerencse közt, oly sok vizsály után, nyelviileg ennyire elszigetelten a közeli-távoli népektől, ilyen gyönyörűséges ... írásművészetet tudunk kialakítani.”<sup>107</sup>

Az elkülönülés nemcsak abban ragadható meg, ahogy ez az irodalom önmagát teljesíti ki, hanem abban is, hogy egészen *más*, s *saját* (kultikus-közösségi) tulajdonságai révén más, mint a többi irodalom:

– „a magyar költészet kiindulópontja csaknem mindig egy olyan élmény vagy tapasztalat, mely gyökeresen különbözik az európai költészet élményeitől, tapasztalataitól.”<sup>108</sup>

E tapasztalat a nemzeti költő szolgálattévő, prófétikus jellegéből, a pusztulás ellen küzdő magyarság harcából, a politikai szerepvállalásból stb. általánosítható:

– a magyar irodalmat a „nemzeti légszomj” készíti szólásra; s nemcsak jellegét, hanem rangját is az „agónia” adja;<sup>109</sup>

<sup>103</sup> FÉJA Géza, *Magyar irodalomismeret*. é. n. 102.

<sup>104</sup> BABITS Mihály, *Arcképek és tanulmányok*. 1977. 49.

<sup>105</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Látjátok feleim...* Id. kiad. 128.

<sup>106</sup> SZÁVAI János ill. CSUHA István szavai in *Diptychon* (szerk. BALASSA Péter) (JAK-füzetek 41.) 1988. 107., 18.

<sup>107</sup> HEGEDŰS Géza, *Arcképvázlatok*. 1980. 5.

<sup>108</sup> SÓTÉR István, *A magyar líra helye a világban*. In *Az író dolga*. 1974. 205.

<sup>109</sup> NÉMETH László, *Megmentett gondolatok*. 1975. 473., 574.

- „a múlt egész magyar költészete nemzeti”<sup>110</sup>
- „az irodalom tehát nekünk nem csupán esztétikumot adott, hanem a megmaradáshoz titokzatos életelixírt is”<sup>111</sup>
- „A mi nagyszerű líránk — fő vonulatában legalábbis — közéleti költészet, sorsköltészet volt mindig is, mert ebben az országban így intézkedett a történelem.”<sup>112</sup>  
Az író, költő ennek szellemében akkor teljesíti ki önmagát, akkor teljesíti be hivatását, ha maradéktalanul felolvad a nemzet, nép magasabbrendű közösségében, vagyis ha nem egyénként, hanem a közösségi kegyelem edényeként határoztatik meg:
- „a magyar líra büszkesége, hogy összeferrott a nemzet életével, s szinte példátlan dokumentális és tükröző ereje van,”<sup>113</sup>
- „költőin át mutatja meg a nép, a nemzet szívdobogását, a legrégebbi időktől napjainkig”<sup>114</sup>
- „a magyar költészet hét évszázadon át hazafiságra, emberségre tanított, s aki költészetünket szerette, a magyar népet szerette.”<sup>115</sup>  
Egyéni gesztusa pedig akkor értékelődik a költőnek, ha ezt az azonosulást, felolvadást meg is fogalmazza mint küldetést a maga számára: aminthogy a költészet egésze azonosulhat „a nemzet lelkiismeretével”<sup>116</sup>, úgy az egyes író is felnőhet ugyanehhez a feladathoz:
- „Illyést, úgy sejtem, nagyobb igazság, okosság, nagyobb országos lelkiismeret vezette, mint talán bárkit a magyar haza szellemi vezetői közül... Bizony mondom, a nemzeti lelkiismeret nagy cselekedetei voltak ezek a könyvek...”<sup>117</sup>;
- Németh László „beteg testében” is „a nemzet lelkiismerete” lakott.<sup>118</sup>  
A költőt a nemzet, a nép „választja ki”, „hívja el”, „küldi”, hogy szószólója, képviselője, helyettesítője, megfogalmazója legyen:
- Ady páratlan nagysága abban áll, hogy egy nép, amely „elfelejtette, egy óriási lélekben megtalálja önmagát”<sup>119</sup>
- a lírai tehetségek titokzatosan eredeztethetők a parasztságból: „mintha egy eltűnésre ítélt néposztály búcsúdala eregetne föl innen is, onnan is, mitologikus hattyúkat”<sup>120</sup>
- Váci Mihályt „az istenhátamögötti szabolcsi tanyák küldték el követnek”, „ő az egykori szegény nép szószólója, másképpen kifejezve: költő”<sup>121</sup>
- Csokonai költészetének „lényege kezdettől fogva a nép ügyének képviselője”<sup>122</sup>;
- Arany „a népével összeforrt vágyó, nemzetének sorsszabó erőit ábrázolni készülő költő”<sup>123</sup>

<sup>110</sup> ILLYÉS Gyula, *Szellem és erőszak*. 1978. 137.

<sup>111</sup> SIMON István, i. m. 9.

<sup>112</sup> Előszó a *Szimfónia* (Harminc év lírai története) c. antológiához (szerk.: BARANYI Ferenc) 1977. 6.

<sup>113</sup> KISS Tamás, *A lírai mű megközelítése*. 1970. 6.

<sup>114</sup> Bevezetés a *Magyar Múza* c. antológiához (szerk.: FODOR József és JANKOVICH Ferenc) 1959. 5.

<sup>115</sup> *Előszó a Hét évszázad magyar versei* első kiadásához 1951. (szerk.: KLANICZAY Tibor, KOMLÓS Aladár, LUKÁCSY Sándor, PÁNDI Pál, SZÁSZ Imre) V.

<sup>116</sup> *Szimfónia*. Id. kiad. 5.

<sup>117</sup> SZABÓ Lőrinc, *Bevezetés Illyés Gyulához*. In *Uő., A költészet dicsérete*. 1967. 378–379.

<sup>118</sup> Vő. 92. jegyzet.

<sup>119</sup> NÉMETH László, *Magyar ritmus*. In *Az én katedrám*. 1975. 58.

<sup>120</sup> ILLYÉS Gyula, *Hattyúdál ébreszt...* 1976. 6–7.

<sup>121</sup> ILLÉS László, *Józanág és szenvedély*. 1966. 492.

<sup>122</sup> WALDAFFEL József, i. m. 214.

<sup>123</sup> KERESZTURY Dezső, *Örökség*. Id. kiad. 237.



- „Ez a nép, ez a magyarul beszélők sokasága téged [Nagy László] szemelt ki mindnyájunk közül, hogy egyértelműen megmutassa: veszteségek és kudarcok után mire képes egyáltalán...”<sup>124</sup>
- Illyés vallomása: „azok közé tartozom, akik kezdettől fogva művészi gondjaik első helyén őrizték, hogy a népben éljenek. Ne csak a nép mellett.”<sup>125</sup>
- „Illyés Gyula nem menekült. Nem menekülhetett. Mintha csakugyan azért kellett volna dalolni száz holt parasztnak és tűnődni szántás közben, hogy ő szóra fakadjon.”<sup>126</sup>

Ez az azonosuló küldetés — a történelmi lét síkján — vezérré kreálja a népből eredő költőt: népének egyszerű fiából, a népmesei mitológiát idézve, király lesz (vö. pl. Szabó Dezső szellemes analógiáját: Vörösmarty „a magyar mese szerencsés legkisebb királyfia”; Berzsenyi, Katona, Madách, Kemény mind „Árgyirus királyfik”<sup>127</sup>), azaz olyan úr, aki „természetes” magasabbrendű karizmával övezve áll közössége felett:

- Ady „úr volt, fejedelem volt testében is, de paraszt úr, az ős falu paraszt királya, ki roppant petrencét hord a vállán, ki bikát állít meg ökleivel, s kinek minden papirosjogú királyságnál királyibb királyság az ereje,”<sup>128</sup>
- Babits elhunytakor „meghalt a jelenkor egyik királya”;<sup>129</sup>
- Jókai „a mesterfejedelem, az álmok országának koronázatlan királya”;<sup>130</sup>
- Illyés Gyula „fejedelem”, „nemzetségfő”, „a nagyságos fejedelem”, „törzsfőnöki” jelenség, „számadó nemzetségfő” stb.<sup>131</sup>
- Sütő András „szavainknak nagyfejedelemségét” teremtette.<sup>132</sup>

A vezér-, fejedelemszerep spiritualizálódásának és a prófétai szerep szekularizálódásának elegyéből áll elő ama nagyszerű, megszentelt státus, mely az írónak közössége körében legnagyobb tisztességgént kijárhat: a Törvényhozóé. A Törvény ugyanis mint mű egyrészt kétségbevonhatatlanságával tűnik ki, másrészt pedig határtalan érvényével: mindenkit, aki a közösség tagjaként tartatik számon, kötelező és általános érvénnyel kell hogy megérintsen:

- a magyarságnak Petőfi jelentette a „Törvény summáját”;<sup>133</sup>
- a költő igazságának feltétele, hogy „pontosan ismeri a Törvényt” (Vas István);<sup>134</sup>
- Illyés verseiben „egy kemény szavú törvénykönyv rejtőzik”, az élet ezentúl „immár illyési törvény szerint” fog folyni;<sup>135</sup>
- Füst Milán „Törvényhozónak” született;<sup>136</sup>
- az igazi költő (Csoóri Sándor) „nem a hermetikus versbe vonul vissza, hanem a törvényalkotó szavakba emelkedik.”<sup>137</sup>

A törvény mindenkihez el kell, hogy jusson; a törvény kegyelméből az alárendelt közösség minden tagja részesedik — legyen hálás érte:

<sup>124</sup> CSOÓRI Sándor, *A félig bevallott élet*. 1982. 169.

<sup>125</sup> ILLYÉS Gyula, *Hattyúdál...* Id. kiad. 50.

<sup>126</sup> CZINE Mihály, *Nép és irodalom*. 1972. I. 239.

<sup>127</sup> SZABÓ Dezső, *Egyenes úton*. Id. kiad. 9–10.

<sup>128</sup> SZABÓ Dezső, *Ady arcához*. In *Út*, Panasz 1923. 30.

<sup>129</sup> SZABÓ Lőrinc vallomása a *Babits-emlékkönyvben*, id. kiad. 9.

<sup>130</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Látjátok...* Id. kiad. 203.

<sup>131</sup> Sorrendben: KISS Ferenc, i. m. 122.; CSOÓRI Sándor, *Illyés-emlékkönyv*. Id. kiad. 499.; BELOHORSZKY Pál, *Égő rózsamáglya*. Id. kiad. 385.; GÖRÖMBEI András, i. m. 36.

<sup>132</sup> CSERES Tibor, *Perbeszéd és párbeszéd*. 1986. 138.

<sup>133</sup> CZINE Mihály, i. m. I. 10.

<sup>134</sup> BELOHORSZKY Pál, *A múlandóság lovagrendje*. Id. kiad. 383.

<sup>135</sup> ILLÉS Endre, i. m. 150.; TAMÁS Menyhért, az *Illyés-emlékkönyvben* 512.

<sup>136</sup> RÓNAI Mihály András, i. m. 352.

<sup>137</sup> ÁGH István, Id. kiad. (96. jegyzet).

- A kérdésre: mi a haza? sokan próbáltak válaszolni, „de csak nagyon keveseknek sikerült azt a fogalmat úgy kifejezni, hogy az egész magyar nép szíve megdobbanjon rá... Nagy költőnknek, Vörösmartynak sikerült... Csodálatos ember, csodálatos szív, egy egész népnek a kínja és gyötrelme íratta vele e sorokat, szinte példaképpen, hogy minél nagyobb a nép szenvedése, annál nagyobb hévvel ragaszkodik az országhoz, tehát a hazához, mindenki, aki magyar...”<sup>138</sup>
  - „minden magyar író és minden magyar olvasó ő [Szenci Molnár Albert] tanított beszélni”;<sup>139</sup>
  - „Nem lehet úgy magyarul élni, hogy az ember ne tudja kívülről a Petőfi-versek számos sorát”;<sup>140</sup>
  - a nagy irodalmárnak (pl. Kazinczy, Illyés) adósa „mindenki, aki magyarul ír”, illetve „Magyarország minden lakosa, s ami több, egész jövődönk kultúrélete”;<sup>141</sup>
  - a költő (Csóóri Sándor) önvallomása „egy mondat abból a beszédből, amelyet minden magyarnak értenie kell.”<sup>142</sup>
- Ennek a széles körű érintkezésnek két feltétele van: egyrészt a költő tudjon *mindent*, másrészt mindezt úgy tudja elmondani, hogy mindenki (a nép) közvetlenül tudja befogadni:
- az alaphelyzet: „mindenre ő tanított meg minket.”<sup>143</sup>
  - „Petőfi mindent tudott és látott. Érzékei teljesen magukba fogadták a valóságot.”<sup>144</sup>
  - Németh László „a mindentudás igézetét” képviseli;<sup>145</sup>
  - azért van szükség a versre, mert „a költészet beszélni és cselekedni tanít bennünket. Beszélni, pontosan olyan értelemben, mint az édesanyánk”;<sup>146</sup>
  - Csokonai zsenialitása abban nyilatkozott meg, hogy „a költői szót az egyszerű emberek szájmozgásához és nyelvéhez tudta idomítani”;<sup>147</sup>
  - Balassi „a köznép bevált nyelvén írt, erőteljes realizmussal”, „akár a magyar irodalmi nyelv egésze”;<sup>148</sup>
  - Petőfi „oly nyelvet, formát teremtett, amelyen eszméit a legegyszerűbb paraszttól Kossuthig, Vörösmartytól egy honvédig — a XIX. századi kortársakig — mindenki egy csapásra megértette”;<sup>149</sup>
  - Simon István vallomása szerint „feszélyezte őt a tudat, hogy anyja elolvassa verseit... nem bírta volna elviselni, hogy verseit ne értse meg az anyja. Azt hiszem, el is érte ezt legjobb verseiben, önmaga és a világ költői megszegényítése nélkül”;<sup>150</sup>
  - a „Sej, a mi lobogónkat...” „bevonult az irodalomtörténetbe, mint a legnagyobb versek...” „A költő [Jankovich Ferenc] elérte vele a legtöbbet, amiről álmodozha-

<sup>138</sup> SZABÓ Pál bevezetése a *Hazádnak rendületlenül... A magyar nép aranykönyve* c. albumhoz (szerk.: BÉKÉS István) 1955. 5.

<sup>139</sup> SZABÓ Magda, i. m. 19.

<sup>140</sup> HEGEDÜS Géza, *A magyar irodalom arcképcsarnoka*. Id. kiad. 172.

<sup>141</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, i. m. 96.; SZABÓ Lőrinc, i. m. 378.

<sup>142</sup> ALEXA Károly, Id. kiad. 30. (97. jegyzet).

<sup>143</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső Kazinczyról, i. m. 94.

<sup>144</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, i. m. 183.

<sup>145</sup> A *mindentudás igézte. Tanulmányok Németh Lászlóról*. (szerk.: SZEGEDY-MASZÁK Mihály) (JAK-füzetek 17.) 1985.

<sup>146</sup> ILLYÉS Gyula, *Ingyen lakoma*. 1964. II. 70.

<sup>147</sup> SIMON István, i. m. 102.

<sup>148</sup> KISS Tamás, i. m. 21.

<sup>149</sup> VÁCI Mihály, *Az első világforradalmár*. In *Uő., Toldi feltámadása*. 1972. 23.

<sup>150</sup> DOMOKOS Mátyás, LATÓR László, *Versekről, költőkről*. 1982. 303.

tik: a nép számára vette és magáénak tekintette; annak tekintti ma is.”<sup>151</sup>

Ha a költészet ily módon a mindenkire azonos módon eljutó (eljutható) köztörvény inkarnációjaként fogható fel, akkor azt is be kell látnunk, hogy e felfogás a magyar irodalom történeti folyamatát egy egységként fogja meghatározni: oly egységként, melyben a különböző korokban, szituációkban keletkezett, különböző alkalmaakra és célokra írott művek nem fognak — legfeljebb akcidentálisan — elkülönülni egymástól, hanem azonos módon fogják feltüntetni magukat mint egy magasabb lényegiség emanációit. Az irodalom folyamatának sokszerűsége, ellentmondásossága, a különböző törekvések egymással szemben érvényesülő eredetisége és különössége felszívódik a megbonthatatlan és megoszthatatlan magyar irodalom („una eademque litteratura”)<sup>152</sup> — gondoljunk a szókapcsolat eredetére: a nemességre, azaz a születési arisztokráciára utal!) monolitikusságában; a költők ugyanazt csinálják, egymás életét és művét tökéletesen egymásbaolvadt azonosulással folytatják, a szerepeket egymástól veszik át (de mindig átveszik — szerep betölthetetlen nem maradhat!), s ezért a magyar irodalom egységének híve előtt tulajdonképpen felcserélhetőek lennének — nem egyéniségek ők, hanem a magyar irodalom szent edényei, melyekben az áldozati vér vagy bor felfogatott:

- „Legnagyobb költőinkben mindig érzek valami letagadhatatlan rokonságot a magyar reneszánsz költőjével, Balassival, akinek féktelenségéből és tragikus voltából oly sok minden származott át utódaira. Ami a legkülönösebb: ő is ugyanolyan módon teremtette meg a maga líráját, mint Bartók a maga zenéjét...”<sup>153</sup>
- „aki Petőfi volt a maga korában, az Ady a mi korunkban”;<sup>154</sup>
- „kettejük — Ady és Babits — apokalipszise, tragikusan hasonló pillanatban, összefonódott. Babits önarcképe mögül a halott társ rémlik föl. A halálfia — a halottak élén.”<sup>155</sup>
- Illyésnek „volt füle a világ végéről érkező harangszóra, nádzizegésre, s annak a távoli ügetésnek a dobajára, melyet utoljára Ady hallott”;<sup>156</sup>
- „Váci maga is végigélte a József Attila-i sorsot”;<sup>157</sup>
- Nagy László „szigorú költői programja” azonos azzal, amit Petőfi „oly esküszzerűen kimondott: Szabadság, szerelem!”<sup>158</sup>
- Nemeskürty István irodalomtörténetében majd minden nagy költői mű azonosítódik: Pécsely Király Imre verse „akár Kölcsey Hymnusának korai változata is lehetne”; Zrínyi verse „akár a fiatal Csokonai pennája alól is kikerülhetne”; Orczy verse „tényleg Petőfit előlegezi minden sorával”; Faludinál „a középkori Mária-siralom szólal meg rokokó módon hajlékony dallamossággal. Így ível a magyar költészet megszakítatlan folytonossága...” Mindezek miatt pedig (mintha ma is ugyanazt akarnánk!) a legnagyobb dicséret természetesen így fog hangzani (Balassiról): „ma sem találhatnánk ki szebben...”<sup>159</sup>

E magára zárt irodalmi rendszer mögött persze kikövetkeztethető lenne egy önálló — bár elég töredékes — magyar mitológia is, mely mintegy hitelesítő fedezetként biztosítaná a költői tevékenységet, illetve ennek minősítését. Ennek általánosabb, irodalmon

<sup>151</sup> BOLDIZSÁR Iván, *A filozófus oroszán*. 1971. 368–369.

<sup>152</sup> HUBAY Miklós, i. m. 183. (Az idézet eredetileg Heltai Jenő és Heltai Gáspár összetartozását volt hivatva bemutatni.)

<sup>153</sup> SÖTÉR István, i. m. In *Az író dolga*. Id. kiad. 207.

<sup>154</sup> MAKKAI Sándor, i. m. 9. (S végig a könyvben teljes párhuzam!)

<sup>155</sup> BALASSA Péter, *A látvány...* Id. kiad. 72.

<sup>156</sup> KISS Ferenc, *Főlepipni...* Id. kiad. 125.

<sup>157</sup> ILLÉS László, i. m. 493.

<sup>158</sup> NAGY László vallomása in *Szép versek* (II) 1964. 317.

<sup>159</sup> NEMESKÜRTY István, *Diák, írj magyar éneket*, I–II. 1983. I. 178., 221., 320., 309.; 146., stb.

túlmutató vonatkozásait (pl. a transzcendens nemzetkarakterológiai tulajdonságokat, „a magyarság időtlen jegyeit, minden időn és egyéniségen átütő vonásait”;<sup>160</sup> az olyan mitikus-szimbolikus figurákat, mint pl. „a volgai lovas”<sup>161</sup>; a mitémák kisajátításának olyan eseteit, mint pl. „a magyar Apokalipszis”<sup>162</sup> stb.) nem kívánom most tárgyalni, csupán egy innen származtatható irodalom-értékelési aspektusra irányítanám a figyelmet: a költő számára elsődleges értékmérce magyarságának (azaz e mitológiához való elkötelezettségének és hozzárendeltségének) nagyságrendje és minősége lesz — benne a magyarság (ha tetszik: a keresztény univerzalizmus inverzeként felfogható „egyetemes magyarság”) szubsztanciája inkarnálódik — s ráadásul fokozható módon: a költő a legmagyarabb.

- „És itt teljesedik meg a tragédia, melynek színpadán az egyetemes magyar Ady lesz... soha még költő sajtóiban, gyötrelmesebben magyar és múlt nem volt, mint ő.”<sup>163</sup>
- Arany „a legmagyarabb költő”;<sup>164</sup>
- Arany és Petőfi nemcsak „a legnagyobb szerű költői tünemények, melyeket Magyarország valaha létrehozott” (s amilyenek nem is fognak soha többé születni), deők „legmagyarabb költőink” is;<sup>165</sup>
- Illyés „élte meg legmélyebben a magyarságnak mint népnek és nemzetnek nagy kérdéseit.”<sup>166</sup>

E magyar-mivolt formai kifejeződéseként — azaz a par excellence írói gesztusként — e szemlélet számára a magyar nyelvhez való viszony fog megfogalmazódni: az író, azáltal, hogy nyelvi alkotást hoz létre, menti, őrzi, műveli a nyelvet — a nemzeti mitológia esztétikai jellegű kivételését. A nyelv e szemlélet számára szakrális jelleget ölt, érinthetetlen, tiszta lényegiséggé tűnik át, melyhez az alkotó nem újjáteremtő, alakító módon nyúl hozzá, hanem alázattal, a fenntartás előtti hódoló gesztussal, a közelítés igényével csak mintegy elébe járul. Hogy így a nyelv az általános nemzeti mitológiában milyen szerepet játszik (vö. „nyelvében él a nemzet”; a nyelv a „nemzeti létnek egyetlen palladiuma” stb.), arra nem kívánok kitérni, csak a belőle fakadó önálló szakrális mozzanatokra utalnék (emiatt mellőzném annak is tárgyalását, hogy a „rokontalan, árva” magyar nyelv milyen titokzatos, páratlan sajátságokkal rendelkezik<sup>167</sup>). A magyar nyelv e körben önmagában is „szent” („költők szököntették virágjába és emelték föl az égit az eddig ezt a mindig taposott és szent nyelvet, azt a legdemokratikusabb nyelvet, melyben szenvedő népünk mintegy megdicsőült”<sup>168</sup>), „halhatatlan”, „romolhatatlan”<sup>169</sup>; a nyelv a magyarság számára betöltheti a vallás összes funkcióját („Nyújtjuk magasra örökségünk — azaz az anyanyelv — szép darabjait, s aztán, ne szégyelljük, végezzünk valami ünnepi szertartást, már csak gyermekeink földi üdvösségéért is. Ez a mi örökölt vallásunk.”<sup>170</sup>), s ennek megfelelően vallási frazeológiában is kell gondolkodnunk róla (vö. pl. az Illyés által adott — nem jogtalan — címet Kosztolányi nyelvművelő cikkeihez: „Erős várunk a nyelv”). Mindezeknek következtében

<sup>160</sup> FÉJA Géza, *Magyar irodalomismeret*. Id. kiad. 10.

<sup>161</sup> BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kis-tükre*. 1896. 1–7.

<sup>162</sup> CSÓRI Sándor, *A félig bevallott élet*. Id. kiad. 365.

<sup>163</sup> SZABÓ Dezső, *Egyenes úton*. Id. kiad. 96., 98.

<sup>164</sup> NÉMETH László, *Az én katedrám*. Id. kiad. 564.

<sup>165</sup> RIEDL Frigyes, *Arany János*. é. n. 317., 323.

<sup>166</sup> CZINE Mihály, i. m. I. 228.

<sup>167</sup> Vö. pl. ZOLNAI Béla, *Nyelvek harca vagy A magyar stílus* c. cikkét, in *Uő., Nyelv és stílus*. 1957.

<sup>168</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyelv és lélek*. 1971. 103.

<sup>169</sup> TOLNAI Vilmos, *Halhatatlan magyar nyelv*. In RIEDL — PINTÉR, *Retorika*. 1933. 120., BÓKA László, *Válogatott irodalmi tanulmányok*. 1966. 1359.

<sup>170</sup> ILLYÉS Gyula, *Magyar beszéd*. In *Uő., Ingyen lakoma*. Id. kiad. II. 82.

lesz a költő részére elsőrendű feladat a nyelvnek védelme és művelése (különösen akkor, ha „veszély fenyegeti a nyelvet”<sup>171</sup>), s ezért lesz a költő számára teljesítményének értékmérője: a nyelvismeret. A költő ugyanis e képzetkörben nem alkalmazza a nyelvet, hanem „ismeri”, s legnagyobb verbális-esztétikai megnyilvánulásai csak olyképpen tűnnek fel, mint a nyelv mélyén már régen ott rejlő „objektív” lehetőségek felismerései; a magyar költő, a „nyelv művész” „tudja” a nyelvet, s nem az egyszerű halandók kompetenciájának szintjén, hanem magasabban: mintegy a szent nyelvi titkok beavatottjaként. Ady Endre dacos kijelentése („Magyarul ketten tudunk igazán: Arany és én”<sup>172</sup>) lényegében előlegezi és összefoglalja e nyelvi szempontú irodalomértékelést; a költő azért dicsérhető, mert legjobban, leggazdagabban, legnagyobb szókinccsel tud magyarul — s megfordítva: a magyar nyelv a maga tökéletességében, lényegiségében, örökkévalóságában a költők kezén tündökölni kezd fel:

- „A magyar nyelv — sub specie aeternitatis — Vörösmarty nyelve”;<sup>173</sup>
- Arany, „aki nyelvünk minden göröngyét felmagasztosította”, aki a nyelvvel „csodát művelt”, „ő maga a magyar nyelv”;<sup>174</sup>
- „Művész sose volt korlátlanabb ura eszközének, mint Arany a magyar nyelvnek... Arany a magyar nyelv legnagyobb ismerője; bizonyára minden gondolatot magyar idiotizmussal tudott volna kifejezni. Tán nem is volt magyar fej, melyben annyi magyar szó reprodukálódott volna, mint az övében. Mindenesetre az ő szókinccse a legnagyobb.”<sup>175</sup>
- „Nagy művésze volt a költői nyelvnek Petőfi is, de legművészebb Arany költői nyelve: jellemzetes, hangzatos, színmagyar.”<sup>176</sup>
- „Tízmillió magyar közül Illyés Gyula tud ma legjobban magyarul.”<sup>177</sup>
- „aligha van magyar ember, aki mélyebbről érzi nyelvünk természetét”, mint Erdélyi József.<sup>178</sup>

S mindez aztán kisugárzik a kisebb szerzőkre is — legyen dicsérendő legalább a nyelvtudás: Vargha Gyulában az a kiemelendő, hogy „ízig-vérig magyar költő... gyökeresen élnek benne szavaink”<sup>179</sup>; Kozma Andor „a nyelv törvénytudója... kötetében romlatlan magyar nyelvünk kánona van megőrizve”<sup>180</sup>; Kiss József nyelve „gazdag és színes, Arany és Ady között ő ír a legszebben és legnagyobb szókinccsel magyarul”<sup>181</sup>; Herczeg Ferencben pedig legalább az a jó, hogy „aligha volt még egy idegen anyanyelvű ember, aki olyan jól megtanult volna magyarul, mint ő”<sup>182</sup>; sőt még a szocialista költészet is annak révén épül ki egyre színesebbé, hogy „nagyobb lett költőink szókinccse...”<sup>183</sup>

A nyelvhez fűződő kultikus viszony mellett még egy olyan aspektusra kell itt rámutatni, mely bár őrzi az irodalmi alkotások megítélésének esztétikai jellegét (s az esetek többségében formális jellemzőkre támaszkodik), mégis újabb szakrális szférát

<sup>171</sup> ALFÖLDY Jenő, *Jegenyesor*. In *Uő., Rend a homályban*. 1989. 14.

<sup>172</sup> BÓKA László, Id. kiad. 1407.

<sup>173</sup> SZABÓ Dezső, i. m. 10.

<sup>174</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Látjátok...* Id. kiad. 145.

<sup>175</sup> RIEDL Frigyes, i. m. 292.

<sup>176</sup> NÉGYESY László, *A magyar nyelv*. In *A Pesti Hírlap Nyelvőre*. (Szerk.: KOSZTOLÁNYI Dezső) é. n. 15.

<sup>177</sup> ILLÉS Endre, *Az író dolga*. 1974. 65.

<sup>178</sup> NÉMETH László, *A minőség forradalma V*. 1943. 167.

<sup>179</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Látjátok...* Id. kiad. 263.

<sup>180</sup> *Uo.* 289.

<sup>181</sup> HEGEDŰS Géza, *A magyar irodalom arcképcsarnoka*. Id. kiad. 210.

<sup>182</sup> *Uo.* 249.

<sup>183</sup> *Szép versek II*. 1964. Bevezetés. 7.



fog érinteni. A népköltészet megítélésére gondolunk, illetve arra a megítélési rendszerre, melyen belül a népköltészet és a vele való érintkezés kikezdetlenül végső instanciaként tűnik fel, s értékmérőként — abszolút értékek hordozójaként — áll az alkotásokkal szemben (pl.: a népköltészet „a legmagasabb rendű esztétikum”<sup>184</sup>). A nép, a magyarság kitüntetett kategóriái fordulnak át itt az esztétika területére: csak az az alkotás vétetik fel a kiválasztottak körébe, mely a „halhatatlan népköltészettel”<sup>185</sup> való kapcsolata révén „megérintett” státust foglal el, aki pedig ezt az „érintettséget” magáénak tudhatja, eleve kiemeltetik a közönséges irodalmiság köréből. A népköltészet önmagában is különös szentséget hordoz („reménytelennek tűnő években vissza kell térnünk a folklórhoz, hogy megmentsük lelkeinket”<sup>186</sup>), s a vele való találkozás reveláció-értékű. A következő példa e revelációt szinte megkettőzi: Csoóri Sándor, miközben interpretálja az általa is szövszerint idézett levelet, hiperbolikus túlzásaival saját kinyilatkoztatás-élményét olvassa bele a történetileg csekélyebb súlyú szövegbe: — „... »egy tiszta torokból hallám énekelni: Mihaszna, Galambom, ha előttem járok. A hirtelen támadt kiabálás s zaj miatt többet nem érthettem. Nem tudná-e ezt valaki nálatok? Ha úgy, írd meg, édes Kazinczým! és más akármiféle tréfás énekeket és tréfás dalokat!« — A szép nevű költőt (Virág Benedek), a pálos rendű szerzetest, nyelvünk megreszégült szerelmesét isteni kinyilatkoztatással fölérő áhítat csapja meg.”<sup>187</sup>

A folklórral szemben ugyanolyan apologetikus magatartás lesz a példaadó, mint bármely más isteni jelenséggel szemben: a népköltészet „ideáját” kell a hívőnek kikutatni és felismerni, a beavatottsághoz mintegy el kell jutni — s az idea elől az empirikusan élő „mindennapi” népi kultúrának is meg kell hátrálnia, szégyenkezvén: — „ahol felnőttem, Ugocsában, sajnos éppúgy együtt élt a népdal és a magyar nóta, mint most némely hanglemezen. Ma is elpirulok, hogy én is jól éreztem magamat ebben a latyakban. Kiszabadulnom nem volt könnyű...”<sup>188</sup>

A népköltészet szakrális idealizálásából fakad az az — empirikusan nemigen vizsgált — irodalomtörténeti közhely, miszerint a magyar irodalom minden értéke a népköltészet termékenyítő érintésének köszönhető, s a legnagyobb alkotók mind a népköltészet hatása alatt dolgoztak:

- „legnagyobb költőink mindig a népköltészethez fordultak — költészetünk témáival a népből gyökerezik, hangja a népből fakad”;<sup>189</sup>
- „S mikor a költészet egyéni — tehát már nem kollektív és névtelen — alkotók munkássága révén kezdett hatni, a népköltészet mintegy áttételesen, egy-egy nagy egyéniségen átszűrve, jelen maradt líráinkban mindvégig. Ilyen költői egyéniségek teljesítményének művészi szintje, s a belőle sugárzó természetes népi életérzés népköltészetünk magas színvonalát bizonyítja. Csak így magyarázhatjuk meg, hogyan emelkedett egyszerre európai rangra a magyar irodalom...”<sup>190</sup>

Elhagyván most a kínálózó tömördek példának idézését, melyek szerint *mindenki* a népköltészet ihletéséből merítette erejét (vö. pl.: Nagy László 1945 utáni költői kibontakozása annak köszönhető, hogy „falujában száz év óta a legtöbbet akkortájt daloltak”<sup>191</sup> stb.), csak arra utalnék, hogy a népköltészet viszonyító szerepe még akkor is abszolút érvénnyel fog hatni, ha az egyes alkotások már egyáltalán nem is hasonlítanak a termékenyítő folklórra:

<sup>184</sup> MEZEI József véleménye, in *It*, 1973. 101.

<sup>185</sup> ORTUTAY Gyula 1966-ban megjelent könyvének címe.

<sup>186</sup> FÉJA Géza, *Bulgakov*. In *Kort* 1970. 1124.

<sup>187</sup> CSOÓRI Sándor, *Faltól falig*. 1969. 194.

<sup>188</sup> KISS Ferenc, i. m. 415.

<sup>189</sup> *Hét évszázad magyar versei*. Id. kiad. VII.

<sup>190</sup> SIMON István, i. m. 185.

<sup>191</sup> CZINE Mihály, *Nagy László*. In *A mai magyar líra*. Id. kiad. 59.

- „A népdal lelkét legjobban értő Petőfi”<sup>192</sup>, aki egyébként „szárnyaló mint a népdal, és praktikus, mint a közmondás”<sup>193</sup>, olyan művet hozott létre, mely „népköltészet, de tökéletesebb, magasabb fokon, mint aminőt népdal valaha is elérhetett”;<sup>194</sup>
- sőt: a nép és író egymást áthatása oly azonosságot is eredményezhet, hogy a nép kezd el hasonlítani az íróra: Illyés „nem reprodukálja a nép stílusát és gondolkodásmódját: úgy ír, mintha népe alkotna, ha vele együtt ismerhette volna meg az európai kultúra egész gazdagságát.”<sup>195</sup>

Egy költőnek, hogy beteljesíthesse küldetését, természetesen különleges antropológiai és erkölcsi tulajdonságokkal kell rendelkeznie, melyek egyszerre lesznek érvényesek személyére és művére is. E tulajdonságok egyenként, önmagukban talán nem érik el a szakralitás fokozatát, ám összességükben, kivált egymásra vonatkoztatásukban, követelményszerűségükben, egyszerre nyilvánított perszonalifikált és objektivált jellegükben mégis az emberfeletti szférát idézik fel, s mindegyikük hordozza a kiválasztottságnak mozzanatát. Ha pl. egy költőről azt olvassuk, hogy legfontosabb sajátossága: „a hűség önmagához; nem alkalmazkodik”<sup>196</sup>, akkor látszólag erkölcsi ítélettel találkozunk. Ám e képzetkör túlzás nélkül kibővíthető: ha pl. azt állítjuk: „Petőfivel voltaképpen csak Petőfiesen lehetett, Petőfiről csak Petőfiesen lehet beszélni”<sup>197</sup>, ha úgy véljük: „Ottlik Prózája, mindenkor prózája, mindig önmagában áll, önmagán nyugszik, mondja magát, tehát nincs mit beszélni róla”<sup>198</sup> — akkor már az önazonosságnak oly isteni fokát nyerjük, mely kinyilatkoztatásszerű megjelenésével kiemeli a szerzőt, a művét a racionálisan megközelíthető jelenségek köréből; csak önmaga lesz a mérce, s emiatt a leírásban, a róla szóló beszédben megszűnik pl. a logikai (műfajszerinti stb.) besorolás, alárendelés, valamint a minősítés lehetősége. Ennek az önazonosságnak egyik aspektusa a „teljesség” lesz, mellyel szemben szinte természetesen szűnik meg a hiányérzet vagy a kifogásolhatóság:

- a költő „a megtalált emberi teljesség” jegyében alkot<sup>199</sup>,
- neki „nem a fél — a teljes igazság kell”<sup>200</sup>, mert így tud „teljes könyvet” alkotni.<sup>201</sup>
- „ez a pazarlóan gazdag és lenyűgözően teljes könyv is bizonyítja azonban: költészete kész, nem töredék.”<sup>202</sup>

Az önazonosság másik aspektusát az „igazság” fogja megadni: a kiváló költő egyrészt maga az „igazi” költő, másrészt azonban igazságát csak a beavatott pillantása előtt leplezi le — a profán vizsgáló, a közönséges vagy megtévesztett olvasó nem az „igazival” találkozik, s ezért van szükség a rávezetésre; alkalmasint maga a költő is csak ideiglenes rejtőzködés után ölti fel „igazi” alakját. Emiatt látszik úgy, hogy a kritikai és irodalomtörténeti újraértékelések az esetek többségében nem egy új vagy más, eltérő értelmezést óhajtanak közölni, hanem a beavatott előtt megnyilatkozott „igazi” lényegiséget akarják feltárni — szélsőséges esetben akár marxista módszerrel is (mint pl. Waldapfel József akadémiai székfoglalójában az „igazi” Csokonait);

<sup>192</sup> ORTUTAY Gyula, *A magyar népdal*. In *Magyar népdalok*. 1970. I. 91.

<sup>193</sup> VÁCI Mihály, i. m. 21.

<sup>194</sup> SÖTÉR István, *Werthertől Szilveszterig*. Id. kiad. 506.

<sup>195</sup> CZINE Mihály, *Nép és irodalom*. Id. kiad. I. 221.

<sup>196</sup> VARGA Lajos Márton, *Kiss Benedek*. In *Fiatall magyar költők 1969–1978*. (Szerk.: VASY Géza) 1980. 123.

<sup>197</sup> RÁKOS Sándor vallomása, in It, 1973. 114.

<sup>198</sup> BALASSA Péter, *A látvány és a szavak*. Id. kiad. 293.

<sup>199</sup> BELOHORSZKY Pál, *A mulandóság lovagrendje*. Id. kiad. 383.

<sup>200</sup> SÖTÉR István, i. m. 520.

<sup>201</sup> MÉSZÁROS Sándor Esterházy Péter könyvéről, in *Diptychon*. Id. kiad. 57.

<sup>202</sup> GÖRÖMBEI András, i. m. 154.

- egy antológiából pl. Petőfi „igazi arca néz felénk, akinek élete épp oly tökéletes, mint költészete”;<sup>203</sup>
  - a tanulmányíró fogja bemutatni „az ismeretlen, de egyedül valóságos” Babitsot;<sup>204</sup>
  - a kritikus tudja, hogy „Arany, a drámai, Arany, a tragikus, Arany, az önnön félelmeit legyőző merész és szilaj – a lírikus – nem ebben a versben [A lejtőn] szólal meg, hanem más verseiben. Még ha álarcban is, akkor is álarc nélkül.”<sup>205</sup>
  - a beavatott, értő barát és kritikus egyedül képes az igazság felmutatására: Keresztury Dezső, mikor felavatják Egry József lakásmúzeumát, „indulatosan” kéri számon „az igazi Egry-házat”, melyet már egyedül ő ismer, egyedül ő tudja az utat hozzá; s a – különben közönséges – házhoz érve ő nyilatkoztathatja ki: „Látjátok, itt lett ő igazán nagy művész!”<sup>206</sup>
- A teljes és igaz költő kultuszának kisugárzásaként kell felfognunk azt a beidegződést is, mely a költők dicsérete során állandóan szuperlatívuszokat hív elő. A költőnek elsődrendű tulajdonsága az lesz, hogy ő a legnagyobb, legkiválóbb, legigazibb – de legalábbis *egy* területen, akár egy korlátozott területen, akár *egy* tulajdonság hordozásában ő a legtökéletesebb; olyannyira, hogy kiemelkedése a többiek megítélése módja fölé is emeli őt. Hisz eszerint a költő nem nagyot alkot, hanem a legnagyobbat – így nem is maradhat a többiekkel egy kategória keretei között, így a többiek (tehát az olvasó és méltatói is) tulajdonképpen *lentől* nézik az ő feljebbvalóságát:
- Berzsenyi verseinél „szebbet az egész nagy világon senki sem írt”;<sup>207</sup>
  - Petőfi és Arany „a legnagyobbyszerű költői tünemények, melyeket Magyarország valaha létrehozott... Költőnk, mint Arany, mint Petőfi, tán nem is születik többé. Az év csak egyszer tavaszodik”;<sup>208</sup>
  - „Nem ismerem az egész földgolyón nagyobb művészt Arany Jánosnál, sem az élők, sem a holtak között... Soha nem találkoztam még költővel, aki a nyelvvel ily csodát művelt volna...”<sup>209</sup>;
- E legkiemelkedőbb jelleg lehet politikai is:
- „Petőfi is így élte át, méghozzá elsőnek és legtudatosabban a korabeli valóságot”;<sup>210</sup>
  - Ady Endrénél „senki jobban nem gyűlölte, ostromozta az urak, bankárok, püspökök régi Magyarországot. És senki jobban nála nem szerette a népet...”<sup>211</sup>
  - Illyésnek „már franciául is jelennek meg versei, de a kínálkozó világhírrel mit sem törődve hazajön, mihelyt lehet. Szolgálni megnyomorított népét. Ilyen sorsváltásra példát alig tud az irodalomtörténet.”<sup>212</sup> (Megjegyzés: Illyés 24 éves volt hazatértekor.)
- De lehet természetesen erkölcsi is: a költő a „legsabadabb lelkű, legáldozatosabb” (Csokonai)<sup>213</sup>, „a legszubjektívabb, legalányibb” (Szabó Lőrinc)<sup>214</sup>, sőt szélsőséges tulajdonságokat is hordozhat magában:
- „Ember nem volt inkább férfi, mint ő, s nem élte át szükségszerűbben az erő

<sup>203</sup> LUKÁCSY Sándor előszava *A halhatatlan szabadság dala* című kötethez 1953. 4.

<sup>204</sup> BELOHORSZKY Pál, *Égő rózsamáglya*. Id. kiad. 302.

<sup>205</sup> HÉRA Zoltán, *A költe:mény felé*. 1974. 282.

<sup>206</sup> KERESZTURY Dezső, *Egry Józsefre emlékezve*. In *Üő., Helyünk a világban*. Id. kiad. 306–308.

<sup>207</sup> FÜST Milán, *Emlékezések és tanulmányok*. 1956. 281.

<sup>208</sup> RIEDL Frigyes, *Arany János*. Id. kiad. 323.

<sup>209</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, *Látjátok...* Id. kiad. 145.

<sup>210</sup> SIMON István, i. m. 158.

<sup>211</sup> RÉVAI József, i. m. 270.

<sup>212</sup> CZINE Mihály, *Nép és irodalom*. Id. kiad. I. 239.

<sup>213</sup> WALDAPFEL József, i. m. 191.

<sup>214</sup> BELOHORSZKY Pál, *Égő rózsamáglya*. Id. kiad. 306.

- mámorát”;<sup>215</sup> (Berzsenyi)
- „nincs férfiasabb könyv az Ottlikénál” ... , amely egyébként „a legjobb magyar regény”;<sup>216</sup>
  - akkortájt Juhász Ferenc „látta legfűrtösebbnek a csillagokat, az ő pegazusa rugtatott legszedítőbben a kék úron át.”<sup>217</sup>
- E legkiválóbb jelleg állandó képviselője mellett alighanem kultikus háttere van annak a — szintén hihetetlenül gyakori — képzetnek is, mely a költő nagyságát azzal akarja bizonyítani, hogy valamely területen, valamely időszakban *elsőnek*, történeti kezdeményezőnek tekinti; emögött bizonyára az isteni teremtés víziója dereng föl. Tudjuk, a költő — a neoplatonikus, majd a XVIII. századvégi esztétikák nyomán — „második istennek”, azaz teremtőnek minősülhet (szembehelyezve az alkotóval, a meseterrel): ez a teremtés-képzet egyszerűsödik aztán le a pusztá sorrendbéli elsőséggé. Az elsőség viszont e képzetkör számára nélkülözhetetlen lesz; ennek végeredményeképpen adódik az a látszat, mintha költők nélkül soha senkinek nem jutott volna eszébe semmi. A kultikusan szemlélt jelenség tehát *maga* a kezdet:
- Balassi pl. „az első európai magyar”, „az első magyar költő”, ő fejezte ki „először énekben gyökeres magyarságunkat”;<sup>218</sup>
  - Balassi „az első mindenestül magyar költő ... Mintha a semmiből teremtette volna meg a színpompás magyar költészetet”; Pázmánnyal „kezdődik az európai színvonalú magyar próza”; Zrínyi „a megteremtője a magyar politikai publicisztikának”; „Báróczi Sándor volt az első, aki bizonyította, hogy a kor francia és magyar mondatait el lehet mondani magyarul is”; Kármán „az első világirodalmi mértékkel mérhető prózaírónk” ... stb.<sup>219</sup> — sőt az elsőség egészen mihozzánk is elérhet: vö. pl. Csokonairól szólván: „van-e költőnk, aki korábban hirdette, képviselte volna mindazt, amire mi is törekszünk?”<sup>220</sup>

\*

A példák és a képzetkör egyes elemei szinte korlátlan mértékben, vég nélkül folytathatók lennének, itt most mégis a feltételezhetően legfontosabb mozzanatokat felsorolván, megszakítjuk a sorozatot. Meglehet, egyes bemutatott jelenségek vagy kategóriák önmagukban nem szolgálnak feltétlenül kultikus célok: ám összességükben, rendszerükben már a kultusz uralkodik — ha megvonnánk tőlük a kultusz alapjait meghatározó képzetkört, működésük, legalábbis úgy ahogy *most* látszanak, elvesztené létjogosultságát; a kultusz zárókövének kivételével szétesne az egész rendszer. Ennek részletes bizonyítása azonban már a további kutatások feladata lesz. A teoretikus vizsgálatok terén csak jelzem továbbá, hogy külön elemzést érdemelne pl. ama kultikus aura, mely speciálisan a magyar lírát (költészetet) veszi körül; ama szakrális jellegű tisztelet, mely az esztétikai alkotásokban, vagy rajtuk keresztül megnyilvánuló etikai vagy ismeretelméleti értékeket (igazság, igazság képviselő, egyes eszmék, ezen eszmék megtestesítése, őszinteség, realitásérzék, történelmi jelenlét stb.) nemcsak hogy általános érvénnyel övezi, hanem egyedül őket tekinti az esztétikai alkotás lényegéhez tartozónak, stb. Részletes vizsgálatot kellene folytatni a kultusz megnyilvánulásának nyelvi fordulatait illetően: úgy vélem ugyanis, hogy a kultuszra nemcsak a fentebb elemzésre kínált fogalom-, képzet- és képhasználat jellemző, hanem az a

<sup>215</sup> SZABÓ Dezső, *Egyenes úton*. Id. kiad. 14.

<sup>216</sup> BALASSA Péter, *A színváltás*. Id. kiad. 254., 258.

<sup>217</sup> CZINE Mihály, *A mai magyar líra*. Id. kiad. 55.

<sup>218</sup> KOSZTOLÁNYI Dezső, i. m. 23., 24., 41.

<sup>219</sup> HEGEDŰS Géza, i. m. 13., 21., 25., 50., 84.

<sup>220</sup> SÖTÉR István, i. m. 193.

retorikai és szintaktikai szerkesztésmód is, mely pl. az alárendeléses logikai módozatok helyett előnyben részesíti az analógiás, sokszor tautológ gondolatmeneteket, az analitikus ítéletek helyett a metaforikus körülírásokat és hasonlatokat, vagy amely az egyéni jelenségek megközelítését a hiperbolikus képek alkalmazásának véli megoldhatónak stb. Végül rendkívül fontosnak és sürgetőnek látom magának a kultikus szemléletnek történeti vizsgálatát: hogyan, mikor, milyen körülmények hatására, kik körül épült ki e látásmód teljes vagy részleges rendszere. Elméleti feltételezéseim bizonyítására és illusztrálására pedig, e tanulmány folytatásaként, egy nagyobb dolgozatban magam szeretnék rövidesen kísérletet tenni, melyben a magyar irodalom kultikus szemléletének paradigmatisztikus esetét, a Petőfi-kultuszt vizsgálom (emiat alkalmaztam e helyütt oly csekély számú Petőfire vonatkozó idézetet): az ő esetében ugyanis a kultusz *minden* lehetséges megjelenési formája tiszta formában mutatható ki, mind a közvetlenül vallási-mitológiai, mind a szekularizált kultusz képzetkörét illetően, egyaránt elkülönülten és összefonódottan (vö. pl. „Petőfi már akkor is testi valóság volt a magyar költészetben, mikor még meg sem született. Jelenléte ma is testi valóság. Költészetünk fókuszja ő.”<sup>221</sup>). Jelen dolgozatnak mint előmunkálatnak ezért csak annyi volna a feladata, hogy felhívja a figyelmet a kultikus megközelítés elterjedt voltának nagyságára és jelentékenységére, s bemutassa: a kultusz nemcsak *ama* néhány mitikus figura megközelítését befolyásolja, akikhez amúgyis mindnyájan, tudjuk, a kultuszon keresztül jutottunk el.\*

<sup>221</sup> ÁGH István vallomása in It, 1973. 15.

\* Az irodalomkultusz elemzésének módszertanában Dávidházi Péter könyvének fő szempontjait tekintem meghatározónak (DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszülötte.” *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. 1989.); emiat könyvére egyes eseteket tekintve nem hivatkozom. Elemzésem során — elsősorban terjedelmi okokból — a kultikusnak tekinthető jelenségcsoportok közül a beállítódásra és a nyelvhasználatra koncentráltam; a rituális tevékenységekre csak érintőlegesen térek ki, s csak itt jelzem, hogy az olyan területek is, mint pl. az irodalmi ünneplések (évfordulók, megemlékezések, költészet napja, antológiák szerkesztése), a kultikus jellegű, szinte önünneplő irodalmi termelés (költőknek egymásról, egymáshoz, elődökhöz, a magyar irodalomhoz, a magyar nyelvhez stb. írott versei), az irodalmi idézetek felhasználása, alkalmazása, az irodalomból származtatható „világi” névadás esetei stb. mind külön elemzést érdemelnének. Az elemzett és szemléltetésre szánt anyag gyűjtése során igen széles körből merítettem, de annak bizonyítása végett, hogy az irodalom kultusza nem csupán a „közönség” „alacsonyrendű” igényeit elégíti ki, hanem meghatározó szerepet játszik az irodalom „legmagasabb szintű” megközelítésében is, a jelen tanulmányban javarészt csak olyan szerzőktől idézek, akiknek elismertsége az irodalmi közvélemény vagy annak egy része számára legalábbis számottevőnek tekinthető; emiat lemondtam a napi sajtó és az irodalmi ismeretterjesztés sok bizonyító erejű példájáról, továbbá a lírai költeményekről. A válogatás során arra törekedtem, hogy sem egy irodalmi irányzat, sem egy irodalmi korszak ne kapjon kizárólagos szerepet: azt szerettem volna bizonyítani, hogy a létező ideológiai/esztétikai megosztottság egyáltalán nem zárja ki bizonyos szemléleti formáknak általánosan is érvényesülő közösségét.



1772 — A KULTIKUS ÜNNEPLÉSTŐL AZ IRODALOMTÖRTÉNETI  
ELEMZÉSIG

Amikor Kazinczy 1808-ban a *Tübingai pályafírás*ban történeti összefoglalót ad irodalmunk fejlődéséről, az előzményekről még gyér ismeretei vannak. A mű vitairat, Kazinczy benne bizonyítani akarta a magyar nyelv „polgári nyelvvé” emelésének szükségességét „politikai, commerciális, tudománybeli tekintetekben”, s azt is, hogy a magyar nyelv bír „a kiműveltetésnek azon mértékével, melyet e feltétel kíván”. Az igazoláshoz a múlt nem kínált számára elégséges adalékot, a századok sommás áttekintésében csak egy-egy alkotót, művet tud említeni; a 17. században pedig olyan „előmenetelt” lát, amelyet a „bekövetkezett gyászos idők elakasztottak”. Az így látott elszórt törekvések nem alkottak egymáshoz kapcsolódó, rendszerbe foglalható időegységeket, sem a távolabbi, sem a közelebbi múlt számára nem korszak. Annál inkább az, ami utána következik: az újrakezdés, az ígéretes kiteljesedés kora. Eljövételét nem a higgadt, fogalmi, tudományos értekezés hangján veszi számba, hanem a metaforák költői emelkedettségével: „Horizonunkon egy gyönyörű új Hajnal emelkedett-fel, de még nehéz ködök késleltették a szép nappalnak fényfellövellését.”<sup>1</sup> Az új kort a természet naponként újjászülető magasztosságában jeleníti meg, kiteljesedését is a metafora logikájával láttatja. Ez tudniillik „akkor jött-elő a maga teljes ragyogásában”, amikor a testőrség megalakul, s a tág műveltségi horizontot nyitó Bécsben Báróczy, Barcsay, Bessenyei „egyszerre léptek-föl.” Kazinczy a kort emeli ki, nem az évszámot; nem egyes alkotóját, hanem a testőr-triumvirátust. Törekvéseikben elsősorban az európai műveltséghez, irodalomhoz emelkedést, az intézményesülést, a szervezkedés munkáját látja nagyinak; e szellemben sorolja itt is, s később az *Ortlógus és neológus*ban<sup>2</sup> a francia, a német, a görög-római mintákhoz vagy a hagyományokhoz csatlakozó írókat, az egyes műfajokat, valamint az irodalmi élet jelenségeit. Nem nehéz észrevenni, hogy az európai horizontú „hajnal”, a szervezkedés kezdete voltaképpen az ő irányának megalapozója, felmagasztalásában, az egyes alkotók (a „fáklyavivő” Ráday, a „hős” Teleki, Dayka, Dessewffy, Kis) dicséretében a maga programját is igazolja. Így tesznek azok is, akik Kazinczytól eltérő eszmények alapján tekintenek elődeikre. A kortárs Pápay Sámuel, az új nemzedékből Kölcsey a nemzeti irodalom megalapozóit, a „hazafiúi tüzet”, a „saját tűzében olvadó” alkotókat dicsérik. E két nézetre még visszatérek, azt azonban már itt jellemző sajtáságként nyugtázhatjuk, hogy az időszakasz kezdetének számbavételéhez a múlt nagyságával nyomatékosított igazolás és önigazolás pátosza

<sup>1</sup> Kazinczy Ferenc *Tübingai Pályaműve a magyar nyelvről*. 1808. RMK. 37. Bp. 1916. 153–154, 137, 154.

<sup>2</sup> *Ortlógus és neológus nálunk és más nemzeteknél*. 1819. Kazinczy Ferenc *Válogatott Művei I–II*. Magyar Klasszikusok Bp. 1960. II. 198–199. Az intézményhez (testőrséghez) kapcsolt fordulat kiemelése különben közel áll a kor másik rendszerezőjéhez, Wallaszkyhoz, aki viszont 1776-ban, a Ratio Educationis, az egyetem Budára helyezésének elhatározása, több királyi akadémia alapításának évében látott határpontot. WALLASZKY PÁL, *Conspectus Republicae Litterariae in Hungaria*. Buda 1808. 437 kv.

járult; a metaforikus dicsőítés pedig a természet, az élet megújulásának áhitatot keltő nagyarányúságához emelte a korszakot. Kinyilatkoztatták nagyságát; a jeltelenségbe süllyedő tenyészet helyett a folyamatos lét kezdetét látták benne; „fényfellövellést”, életet jelentő „tűzet” a sötétség után; érvelés helyett a teremtést idéző metaforákban szólnak róla az önigazolás személyes hevületével — voltaképpen készen állnak a kultusz sajátosságai, s minden csak arra vár, aki valóban ünnepi dekórummal szentesíti. Hogy stílusát kölcsönvegyem: jön, jön Toldy Ferenc.

Ha valaki, akkor leginkább ő, a régi irodalom kutatója, rendszerezője tudhatta, hogy az előző évszázadok miféle folyamatba rendeződtek. Toldy azonban tudása, áttekintése vértetében is úgy látja, hogy a 18. század eleje a „hanyatlás”, Mária Terézia uralkodásának éveit pedig az „újjászületés kora” volt. Több ez, mint Kazinczy hajnal-metaforája. Toldy egy önálló létre ébredt, egy öntörvényű irodalmi fejlődés kezdetéről szól, amely kibontakozva maga teremti újjá korát: „Mindaddig az irodalom nemzeti létünk folyománya volt; annak pezsgésével pezsgett maga is, annak hanyatlásával hanyatlott el maga is, míg a tárgyalásba vett korban saját erejéből újulva meg, maga vette oltalmába a nyelvet, a nemzetiséget, s lett regenerátora a nemzeti s végre nagy részben az országos életnek.”<sup>3</sup> Toldy egy herderiánus történet szemlélet sémája szerint<sup>4</sup> ki is fejt, hogy az újjászületést a „szépítés” ifjúkora, Bessenyeieket Kazinczy és a nyelvújítás követi, hogy aztán az „egyetemes virágzás” időszaka jöjjön el 1830-tól 1849-ig, amelyben a „világirodalmi kultúra és az ősi nyelv” egységben teljesedtek ki, főként Vörösmarty költészetében.<sup>5</sup> Toldy éppúgy a maga kora, a maguk törekvései számára keresi az elődöket, mint Kazinczy. A születés hangsúlyosan kiemelt metaforája, a „regeneráló”, az átformáló, a korszakos mozgalmat megalapozó fejlődés pedig az emberi teremtőerőre irányítja a figyelmét. Toldy 1864–65-ben „Bessenyei és társai” utat törő érdemeit emlegette, még zárójelbe téve az évszámot;<sup>6</sup> 1867-ben már határozott időpontja van nála az újjászületésnek: 1772, amikor egy mindenkinél jelentősebb, kiválóbb férfiú, „Bessenyei György fúvá hatalmas riadóját.”<sup>7</sup> A kor és Bessenyei e felfokozott nagysága Toldy számára már több, mint korszakkezdő: a korforduló a történelem menetében kiemelkedő, ünnepi jelentőséggel bír. Érezhető volt már e felfogás Toldy előtt is; ez színezte áhítatossá a megújulás nagyarányú metaforáit, kialakítva bennük egy olyan ünnepi nyelvhasználatot,<sup>8</sup> amely nem a tudományra, hanem a kultikus tiszteletre jellemző. S szinte következményszerű, hogy az újjászületés jelentőségét lehangsúlyosabban kiemelő Toldy a kultikus színezetű nyelvi formákhoz megteremtí a szertartást is: az egyetemes megújulást hozó, áhítatosan tisztelt korfordulónak centenáriumi ünnepséget tervez az Akadémián.

1872. január 29-én elfogadják javaslatát, de hónapokig nem történik semmi. Október 17-én veszik elő újra az ügyet, immár sürgető sietséggel. A halogatásban összezugszorodott idő azonban mit sem von le az óhajtott fényből. Meghívják a királyt, kijelölik az ünnepi beszéd szónokát, Toldyt, megrendelik Szász Károlytól az alkalom-

<sup>3</sup> TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története. Az ősidőktől Kisfaludy Sándorig.* 1867. Reprint kiadás Bp. 1987. 246.

<sup>4</sup> Toldy nézeteiről és a korforduló megítélésének elméleti megfontolásairól egy másik tanulmányban írtam: *Periodizáció és korszemlélet (1772 értékelésének története).* Irodalom és felvilágosodás. Szerkesztette SZAUDER József és TARNAI Andor. Bp. 1974. 143–175.

<sup>5</sup> TOLDY Ferenc, *A magyar irodalom legújabb koráról. Irodalmi arcképek és szakaszok.* Bp. 1873. 183–184.

<sup>6</sup> TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégibb időktől a jelen korig.* 1864–1865. Reprint kiadás Bp. 1987. 141.

<sup>7</sup> TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története.* 247.

<sup>8</sup> DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszülöttje”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza.* Bp. 1989. 4–5.

hoz illő ódát, elhatározzák Bessenyei sírjának megkoszorúzását s kitűzik az időpontot. December 15-én a terv szerint valóban megtartják az ülést. A király ugyan nem jön el, de mint leiratában olvasható „királyi kegyelme és pártfogásáról biztosítja az Akadémiát”, a királynő meg szerencsekívánatait küldi.<sup>9</sup> Elkészül persze a két ünnepő írás, amelyek egymással teljes összhangban magasztalják az újjászületést jelentő korfordulót. Toldy szónoklatát az előző évszázadok áttekintésével kezdi. Szerinte is voltak elszórt törekvések, kezdemények, de ez mind „elpendült”, „megszűnt”, „elnémult”, „elhallgatott”, „elmúlt”, az irodalom „véghanyatlásnak” indult, a magyar nyelv „kirekedt” az életből, „elhagyva”, „feladva” „meghódíttatá magát” az idegentől. S ekkor jelenik meg epifánikus magasztossággal a nagy teremtmény. „Végre jött, s jött előkészületlenül, váratlanul, szinte egyszerre, a fordulat. Nem egy nagy esemény, nem a nemzetben keletkező valamelyes mozgalom, nem a népet szerető királyné által, kinek csak ismernie kellett Magyarország óhaját, hogy azt teljesítse is, haugyan ez óhajlás létezik, ha nyilatkozik — de az nem nyilatkozott: hanem jött e g y ember által, ki nem főrendi születés, nem magas állású, nem gazdag és hatalmas, hanem fiatal, lelkes és tisztán látó a disztelen önfeledést, a lángoló a n e m z e t i méltóság emelkedéséért: ez villanyozta fel az öntudatlan nemzedéket: B e s s e n y e i G y ö r g y.”<sup>10</sup> Bessenyei teremtmény, „fáklyavivője nemzetének”, küldetése transzcendens magasságba emeli: „proféta”, „vágyai, reményei megterhesítették a levegőt”; az ő munkássága nyomán léphettek fel az utódok, Kazinczy, a két Kisfaludy, Kölcsey és a „költőkirály Vörösmarty”; az ő munkássága alapozta meg Széchenyi működését és az Akadémiát. Toldy a személyes nagyságra, a tevékenységre, a példára teszi a hangsúlyt, de némi fenntartással. Ünnepi, profétikus megdicsőítése mellett sem magasztalja Bessenyei műveit; őt, mint mondta, nem „nagy és mély gondolkodót festő munkáinak sokasága tesz naggyá”, hanem „az európai állásponthoz mért conceptio, az eszközök világos meghatározása s azon horderő, mellyel az irodalom e nemzetre leszen.”<sup>11</sup>

Szász Károly ódája (címe: *A magyar irodalom újjászületésének százados évfordulóján*, 24 versszak, formája az ünnepélyes stanza) szinte költői parafrázisa Toldy beszédének. Előbb Kölcseyre elékeztető sorokban idézi ő is az előző korok pusztulását, a hanyatlást („Oh hol a kor...” stb.), majd nála is megjelenik a hős: „Nem úgy — kiált az ifjú, láng hevében”, s persze ekkora kiáltás felveri a halotti csendet. „Övé az érdem” írja aztán Toldyt követve a fenntartásban is: „Nem a mit írt, hanem a mint hatott”; ennek nyomán sorolja hosszan a nyomába lépő utódokat, a megélnélküli irodalmi életet, az Akadémiát. Szász Károly költői seregszemléje népesebb, teljesebb, mint Toldyé: nála nem hiányzik Berzsenyi, s nem a sor végéről Eötvös, Petőfi, Arany. A szép sereget, a sok és nagy eredmény mind Bessenyei munkásságát dicséri a teremtmény kijáró áhítattal: „Áldjuk, ki első a rögöt töré fel!” — írja Szász Károly; „Áldás és háládó emlékezet lengje körül a nagy és bölcs hazafi nevét!” — mondotta Toldy. A teremtmény dicsőség vallásos hevületű tiszteletet kívánt, az ünnep immár kultikus ünnep, s Toldy ennek ornátusában lép fel, illetve érzi méltatlanságát: „Ő bár képes legyek e napon méltóan áldozhatni nemzeti Minervánk oltárán! De én, érezve hanyatló életem gyarló erejét, aggódva látom magamat társaim által az oltárhoz áldornak állítva, mely helyet annyian, a férfikor delén állók, szerencsésben tölthetnek vala be!”<sup>12</sup> Csodának tartott fordulat, újjászületés az ünnepélyes nyelvi metaforákban; epifánikus megjelenés; transzcendens magasságba emelkedő küldetés; oltár, áldás, áldozó pap áhítatos megközelítés — a kultusz megformálódott. A kultikus ünneplés szentesíti, élteti aztán

<sup>9</sup> MTA Értesítője. 1872. 275.

<sup>10</sup> TOLDY Ferenc, *A magyar irodalom legújabb koráról*. 176.

<sup>11</sup> TOLDY Ferenc, u. o. 178–179.

<sup>12</sup> TOLDY Ferenc, u. o. 170.

évtizedekig sémáit — a sémák bizonytalanságaival együtt.

A kultikus tisztelet természetéből ugyanis egyenesen következtek bizonytalanságai. Kinyilatkoztatták, ünnepelték jelentőségét; keresték, dicsérték benne a maguk visszavetített programjait: a munkák helyett a „conceptiot”, a hatást emelték ki — így mintegy fölmentést szereztek ahhoz, hogy ne is vizsgálják tüzetesen az újjászületés korabeli adottságait, tartalmait, problémáit. A továbbbővülő kultikus tisztelet sémái aztán képlekenyen fogadnak, fogadhatnak magukba változatos eszméket, programokat. Voltaképpen már Toldy előtt is különféle felfogásokat látni. Kazinczy az európai műveltség meghonosításának kezdetét dicsérte; Pápay és Kölcsény a nemzeti irodalom alapjainak megteremtésére tette a hangsúlyt; Toldy pedig továbbgondolva Kazinczyt az európai koncepció meghonosítását a magyar nyelv, az irodalom, sőt, a nemzeti mozgalmak kiteljesedésében ünnepelte. Az újjászületés, mint minden születés drámai aktus, az alakatlan nemlét felváltása az élet formálódó rendjével; a kultusz megalapozói, Kazinczy és Toldy legalábbis az elszórt törekvések új meg új halálát, a csendet, a hanyatlást állította drámai előzményként a megújulás elé. Ez az ellentételezés aztán szintén különféle tartalmakkal él tovább a kultusból öröklött metafora-rendszerekben. Kazinczy és Toldy szerint az újjászületés korában az átvett, utánzott minták még megtermékenyítő erővel épültek be az új folyamatokba; mások azonban a nemzeti újjászületést hangsúlyozva már éles ellentéteket látnak. Kölcsény Bessenyei külhonból átvett ideáljaival szembeállítja a „nemzeti vonásokat”, az ő eszményképe az „idegen szikrát keblében nemzeti lánggá” gerjesztő Zrínyi, a 18. században ezért leginkább a „saját tűzében olvadó” Ányos jelentőségéről ír.<sup>13</sup> A magyar kultúra kibontakozását vizsgáló Pápay is a magyar és az idegen művelődés ellentéteit látja. Ő ugyan nagy elismeréssel szól Bessenyei fellépéséről, „ébredést” emleget; az igazi fordulat azonban szerinte II. József korában jött el. Ekkor a gondolatok szabadabb áramlása hozott megújulást, a németesítés viszont „borzadást” keltett, s megteremtette a nemzeti visszahatást.<sup>14</sup> A kultusz utóéletében aztán a nemzeti ébredés gondolata jegyében egyre jobban kiélezik az ellentétet az európai és a magyar, a régi és az új irány között.

Arany János a távolabbi múltban szintén részeredményeket, elszórt kezdeményeket vesz számba; 1711–1772 között pedig a „hanyatlás időszakát” regisztrálja, amelyben a hazai nyelvet „elfeledték”, az irodalom „mindjobban hanyatlott”, a próza „elsilányult”, „a verselők elnémultak”. A „legújabb kor” nála is 1772-vel indul, elnevezése: „az irodalom újraéledése”, ez az „örvendetes mozgalom”, a „virágzás” időszaka.<sup>15</sup> Arany az „újraéledésben” szintén a maga korának előzményeit keresi; a Bessenyeiek korára jellemző idegen minták követésében ő szükséges, de korántsem üdvös törekvést lát. Több tanulmányban fejtegeti, hogy a nemzeti irány az utánzásokból erőt merítve vagy éppen az utánzások ellenében bontakoztatta ki a maga üdvösebb törekvéseit Dugonics, Horváth Ádám, Gvadányi kiemelt jelentőségű munkásságában. Gyulai szintén a nemzeti irodalmi program jegyében fogalmazza meg a korszak ellentétpárjait. A „hanyatlás korát” követi nála is Bessenyeiek működése, a megújulás, az újjászületés kora. Ez azonban nála is az idegen műveltség kényszerű átvételét jelentette; hatásukra következett a visszahatás, a nem-magyarra a magyar irány, főként II. József korától kezdve.<sup>16</sup> A kultikus tisztelettel megerősített korfordulóban a

<sup>13</sup> KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti hagyományok. Kölcsény Ferenc Összes Művei I–III*. Bp. 1960. I. 521–522.

<sup>14</sup> PÁPAY Sámuel, *A magyar irodalom története I–II*. Veszprém 1808. 400.

<sup>15</sup> ARANY János, *A magyar irodalom története rövid kivonatban. Arany János Összes Művei X*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: KERESZTURY Mária. Bp. 1962. 494–496.

<sup>16</sup> GYULAI Pál, *Arany János. Emlékezések I–II*. Bp. 1914. I. 235; *A Bessenyei ünnepélyen*. II. 375.

hanyatlás-újjászületés ellentétpárjai mellett egyre erőteljesebb az idegen-nemzeti, a hatás-visszahatás kettőssége.

Beöthynél 1772 szintén korforduló. A Bessenyei munkásságával beáramló idegen szellem fejtegetése szerint ébresztője ugyan a nemzeti fejlődésnek, de az új irány gyökeres ellentétben áll a magyar karakterrel, a nemzeti szellemű irodalmi fejlődés eszméjével. Bessenyei érdeme, hogy megpróbálta kibékíteni a hazai és a külhoni eszmények ellentéteit; a kiegyenlítést kereste a kor többi alkotója is, akik a klasszicizmus harmóniát teremtő szellemével akarták a magyar irodalomhoz kapcsolni az idegen elemeket.<sup>17</sup> A hatásokat elméleti alapoottsággal vizsgáló Riedl világnézeti megújulást, a felvilágosodás átalakító szerepét látja a korban, s ez nála újabb ellentétek alapja lesz. Az „erőszakos racionalista szellem”, a „világboldogító humanitárius zsarnokság” ugyan is szerinte végletes ellentétben áll a magyar karakterrel, a magyar gondolkozással, Bessenyei és követői csak próbálták, de nem tudták meghonosítani. Szükségképpen következett utánuk a nemzeti visszahatás áramlata a reformkorban.<sup>18</sup> Riedl nézete már tulajdonképpen a kultusz ellenében munkál, ám 1772-t árnyékaival együtt is, még mindig kiemelt jelentőségű korfordulónak tartja, mint az elismertebb irány megindítóját. Hasonló fejlődésrajz szerint, de más értékrenddel, a kultuszhoz közel álló elismeréssel ítéli meg 1772-t Bodnár Zsigmond. Az ő fejlődésmélete szerint a történelem mozgatója az eszme-erő, s benne az akció és a reakció korszakai váltakoznak. Bodnár szerint az 1772-vel kezdődő kor az akció nagyszerű időszaka; a felvilágosodás nála a javítás, a tökéletesítés hajtóereje. Ezt váltotta fel 1815-től a reakció, a nemzeti visszahatás, amely a kifejtetlen gondolatsorban nem degradáció ugyan, de ellentétes az előző, nagyra tartott korrallal.<sup>19</sup> Kemény viszont egyenesen negatív kultusszal emeli ki Bessenyeiék működését. Ez nála a „neologizmus” kora; Bessenyeiék a francia felvilágosodás „csábító bölcsességét” terjesztették, s ezzel ők indították el a szabadságharc tragédiájához vezető túlzó reformokat. Az ellentét nála a 17. századi emlékirók üdvös hagyománya, ők azok, akik a „naiv felfogás”, a „jámbor egyszerűség” hasznos, követendő életideálját hirdették.<sup>20</sup>

A nemzeti gondolat előtérbe kerülése szép lassan megváltoztatta a kultusz értékviszonyait, tartalmát — miközben megmaradtak a kultusz sémái. Megmaradt az újjászületés gondolata, ennek ellentétpárjai, csak éppen különféle jelentéssel, különféle hangsúlyokkal: 1772 a hanyatlás után indított európaihoz emelkedő magyar újjászületést, amelyben az idegen elem, az utánzás volt szükségszerű, volt hasznos, volt ellentétes fejlődés megindítója s volt káros. Ehhez kapcsolódva elbizonytalanodott az időpont is: a kultusz utófényeiben még fel-felcsillan 1772 nagysága, de a felfogásukhoz illesztett korfordulót hol II. József évtizede, hol a reformkor felé tolják el. A hatás-visszahatás ellentétpárja már voltaképpen a folyamatra irányítja a figyelmet, hiszen itt nem az újjászületés drámai aktusa a jelentős, hanem az, amit megindított, ami a kezdetek után az ellentétekkel együtt kialakulhatott. A kultusz trónfosztása a láthatáron; ez azonban még nem következik el. Elmosódott, képlékeny tartalma még nem takarja el tárgyának jelentőségét, kultikus dicsőségét; a már észlelt irányváltásokkal, ellentétekkel együtt él még tovább egy jelentős összefoglalásban Horváth Jánosnál.

Horváth János fejlődéstörténeti tanulmányában ugyan azt fejtegeti, hogy 1772-nél nincs „merev törés”, sőt, felveti, hogy Anonymus megjelenésének éve, 1746 is lehetne

<sup>17</sup> BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom története I-II.* Bp. 1899. I. 535 kv.; *A magyar irodalom kistükré.* Bp. 1900.<sup>2</sup> 82 kv.

<sup>18</sup> RIEDL Frigyes, *A magyar irodalom fő irányai.* Bp. 1896. 129–130.

<sup>19</sup> BODNÁR Zsigmond, *A magyar irodalom története I-II.* Bp. 1891. 412–415.

<sup>20</sup> KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom.* 1853. *Történelmi és irodalmi tanulmányok I-II;* Bp. 1906. I. 341.



határpont; az 1772-es évszámot, Bessenyeiek fellépését mégis döntő fordulatként elemzi.<sup>21</sup> Magyarázata irodalomfelfogásában rejlik. Nézeteiben középponti szerepe van az író és olvasót összekapcsoló „közös lelki formának”, amely az egyes korok összműveltségében nyilatkozott meg. Úgy látja, hogy a magyar irodalom ezen elvi egységbe tartozásának iránya az évszázadok alatt csak kereste a kibontakozást, de a nemzeti eszme a lelki közösségben nem tudott belső egységet teremteni. „Ennek az egységnek kellett belsővé, lelkivé mélyülnie az irodalomban, hogy a szellem azonossága járhasssa át, s vegetatív továbbfejlődés helyett tudatos, akart, türelmetlen gyorsasággal törjön a maga igazi nagy célja, végcélja felé. Ez a programadó, fejlődést gyorsító célkitűzés a Bessenyei műve, s vele kezdődik a tulajdonképpeni nemzeti irodalom története.” Bessenyei munkássága s a nyomában meginduló fejlődés szerinte az új világnézetben, a felvilágosodásban gyökerezik; ez, mint írja, „alkalmas volt a megindult törekvések tudatosítására és szerves összefogására.” A felvilágosodás és a nemzeti irány egysége teremtdik meg ebben a lelki egységben, amely így valóban kiteljesedés. Megfogalmazásában ismét a természeti megújulás metaforájában emelkedik kultikus magaslatra. Horváth János e nagyságot főként az előzményekkel szembeesítő ellentét megjelenítésében bontja ki. Leírja, hogy az új, a felvilágosodott eszme „szakítást eredményezett a régivel: tudatos szembefordulást a múlttal”,<sup>22</sup> de azt is érzékelteti, hogy az irodalomban lassú, folyamatos fejlődés, „irodalmi humuszképződés” előzte meg a tavaszt a 18. század elején: „Nem sarjast most e talaj; ellepte a tavalyi lomb”, de érleli az új életet, erőt gyűjt „kisarjadása idejére az erjedőben”, „a humusz tavaszodik”.<sup>23</sup> A metafora-sor így az elkövetkező új korszakot a lassú érlelődés után is megújulásként jeleníti meg a természeti feltámadáshoz emelt magasztosságban; tartalma a felvilágosodás és a nemzeti gondolat egységében belsővé mélyülő irodalmiság, évszázadok törekvéseinek megformálódása — kultuszhoz méltó nagyság.

S minthogy az újjászületéshez az érlelődés időszaka is hozzátartozik, Horváth Jánosnál a hanyatlás-virágzás, a pusztulás-újjászületés ellentétpárját az erjedés-megszületés váltja fel. Az ellentétek azonban nem tűnnek el a fejlődésben, ő a korszak egészében lát „paradoxonokat”. Annál is inkább, mert a teremtett, teremtdő egység nála szintén az idegen és a nemzeti ellentétpárjára épül: Bessenyeiek „idegen szellem” betelepítésével indították meg a hazai fejlődést; Kazinczy azt akarta, hogy „patriotizmusból legyenek idegen szépségeink, ne írjunk originálokat; kultúrát teremtsünk, de csak keveseknek.” A „paradoxonoknak” azonban szerinte célja, rendeltetése van, előkészítik az ő irodalmi felfogása középpontjában álló 19. századi magyar klasszicizmus „valódi syncretizmusát”, s ez a „végső kitisztulása az irodalmi ízlés immár hét évtizedes forrongásának.”<sup>24</sup> Horváth János a megújulás tavasz-metaforája logikáját következetesen alkalmazza: az 1772-vel induló kor a kezdet minden nagyszerűségével együtt végül nála is csak megindítója, előkészítője a későbbi virágzásnak. Így miközben a metafora és jelentése továbbélteti a korforduló kultikus dicsőségét, jelentőségében le is fokozza azt, hiszen nagyságát végül előkészítő szerepében látja, miként elődei közül sokan. A kultusz, mint láttuk, nem ösztönözte a vizsgálódást; a kor lefokozott jelentősége még kevésbé; mindenesetre sem Horváth János, sem a tekintélyét tisztelő irodalomtörténészek még sokáig nem éreznek indítást arra, hogy megkezdjék a

<sup>21</sup> HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Közli: KOROMPAY János. ItK, 1969. 360.

<sup>22</sup> HORVÁTH János, *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei*. 1933–1934. *Irodalmi tanulmányok*. Bp. 1956. 99, 104, 107.

<sup>23</sup> HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. 357.

<sup>24</sup> HORVÁTH János, *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése*. 1928–1930. *Irodalmi tanulmányok*. 278–279.

tervszerű, a kor saját törvényeit, irányait megismertető kutatást. Különben is sok még a bizonytalanság.

A korforduló kultusz tiszteletében a változó tartalom, a változó értékelés, a változó ellentétpárok mellett változóak kiemelt szereplői, hősei is. A modern műveltség szervezett, új korszakát ünneplő Kazinczy három testőrírót, Báróczyt, Barcsayt, Bessenyeit dicséri; a nemzeti, az eredeti irodalom kezdetét nyomozó Kölcsény Ányost; Pápay Sámuel a nemzeti fejlődést megindító Bessenyeit emelte ki, benne „lobogott a hazafiúi tűz”, s nála is szerepel a munkássága kezdetét jelölő évszám, 1772. Bessenyei kultuszát azonban Toldy alapozta meg; ő mint láttuk, teremtői dicsőségének szentelt kultikus ünnepet, s emelkedett, vallásos áhítatú szónoklatot. A vele egy szellemben ünneplő Szász Károlynak szintén Bessenyei a hőse, de ő a „Nem a mit írt, hanem a mint hatott” gondolathoz formálta metaforáját: Bessenyei nála ébresztő, aki „ki mer-te / Röpíteni a fölkeltő szót”, a tavaszi virulás evilági teremtője, azaz magvető: „A magvat, első, ő hintette szerte, / A melyből újra felvirulhatott / Az elriasztott Múzsák régi kertje.” Aranyánál az „újrakeletkezés” korának szintén Bessenyei a főszereplője, ő a példa, a kezdeményező, „irányadó és útmutató; példája, buzdításai gyújták lángra” társait, követőit.<sup>25</sup> Bessenyei nagysága, új korteremtő, kiemelkedő szerepe megmarad azoknál is, akik a nemzeti visszahatást kiváltó törekvések kezdetét látták működésében: Gyulai Pál, Beöthy, Riedl, Bodnár Zsigmond is az ő fellépéséhez kapcsolják a fordulatot. A kultusz éltette szerep ez náluk, miközben a szereplés tartalmát, értékét nagyonis problematikusnak látták. S megkezdődött Bessenyei lefokozása is. Riedl korfordulót teremtő nagysága mellett elsősorban utánzóknak tartja; Beöthy az 1772-vel meginduló fejlődésben egyre jobban dicséri a „magyaros” irányt és íróit. 1896-ban *A magyar irodalom kistükrében* a korszak kultikus magasságába emelt példamutató nagyságának Bessenyei helyett olyan irodalmi hőst választ, aki a glorifikált nemzeti szellemet jeleníti meg. Ez Gvadányi nótáriusa, ő lép azaz ügget teljes dicsőséggel a magyar Pantheonba: „Ez a Zajtay István, amint a Tisza-parti síkon ügget; szívében az ősi erő tudata, bizalma és büszkesége; haragjával egyenest, habozás és hátrálás nélkül neki az ezernyi nemzettagadó korcsnak és ellenségnek: — igazi, vér szerint való unokája a Volga-menti lovasnak.”<sup>26</sup>

Azok a szerzők, akik az újjászületés, a fordulat középponti eszméjét megtartva végiggondolták a maguk koncepcióját más szereplőket kerestek. Kemény a felvilágosodás káros, felforgató eszméit meghonosító Bessenyei helyett a lehetséges téren küzdő, a „belső” megújulást teremtő mozgalmakat, a nyelvújítást és Kazinczyt dicséri, aki a megvalósítható társadalmi reformok vezetője volt, előde az ő politikai-ideáljának: „Széchenyi előde Kazinczy volt.”<sup>27</sup> Horváth János a felvilágosodás és a nemzeti irány egységének, elmélyülésének útját nyomozva kimondja ugyan, hogy Bessenyei „programadó, fejlődést gyorsító célkitűzés megteremtője”, s hogy „vele kezdődik a tulajdonképpeni nemzeti irodalom története”; az igazi nagyság azonban a törekvések „paradoxonjait” feloldó Kármán: „Fordítások üzése helyett eredetiség és öngondolkodás: közönséggel is számotvető irodalomkonceptió; a „magunk világát” tükröztető s ennél fogva nemzeti író, tehát az irodalom nemzeti jellegének a nyelvnel mélyebb jegyekben; mondhatni az inspiráció nemzeti eredetiségben keresése; az ily értelmű nemzeti irodalom művelésének szinte templomi áhítattá magasztosítása; s ehhez kapcsolva a nemzeti író fennkölt önérzete: mindez együttvéve a Bessenyei és Kazinczy túlhaladó megfogalmazása a nemzeti irodalom jegyeinek és követelményeinek.”<sup>28</sup> A

<sup>25</sup> ARANY János, *A magyar irodalom története...* 495.

<sup>26</sup> BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kistükrében*. 93.

<sup>27</sup> KEMÉNY Zsigmond, *Széchenyi István. Vörösmarty emlékezete. Sorsok és vonzások*. 1970. 248, 348–349.

<sup>28</sup> HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténeti előzményei*. 99, 141.

„fennköltség”, a „templomi áhítat” kultikus magassága a kezdetek teremtője fölé emeli személyiségét: Bessenyeinek még osztályrésze az újjászületés tétovasága, Kármánnak az üdvözítő irány tudatos és öntudatos dicsősége jut; amaz a törekvő, emez a kiteljesítő glóriájával lép a kultusz fénykörébe.

A korforduló kultuszában végülis mindenki a jelentőséget, a hatást magasztalta, a summázó értékelés mellett nem tűnt szükségesnek és fontosnak az alkotók egyedi világának feltárása, az egyes művek vizsgálata, mérlegelő értékelése. A többféleséget inkább irányokban veszik számba, nem írók, hanem „iskolák” működését regisztrálják a korban; elemzés helyett kanonizálnak. Ezt készíti elő az elődeit kereső Kazinczy a francia ízlés, a német irodalom, a görög-római minták és a „régibb színhez” csatlakozók műveltségi irányának felsorolásánál, s hasonlóan csoportosít Kölcsey is. Toldy, Arany, Gyulai, Beöthy már nem irányokat, hanem „iskolákat” térképeztek fel, változás legfőbb elnevezésükben vagy számuk bővítésében tapasztalható. Toldynál a Kazinczytól átvettek mellett van „új iskola”, „debreceni kör”, „önállók”, „népiesek”; Aranynál, miként Toldynál van franciás, németes és deákos iskola, a népieseket később „népszerűeknek” nevezi; Beöthynél található „egyeztető” iskola és „nemzeti ingadozók”. René Wellek a 18. századi poétikai gondolkodással kapcsolatban írja, hogy a műfajok belső adottságait nem látva főként rendszereznek, osztályoznak.<sup>29</sup> Valami hasonló történik itt is. Az írók munkásságáról csupán hézagos ismereteik vannak; működésüket csoportokba vonva próbálják jellemezni, s ehhez elegendő a műveltségi kör kijelölése. A summázó felsorolás aztán szintén lehatárolja az érdeklődést, kanonizálja az „iskolákat” és semmi nem ösztönöz a művek, az egyedi alkotói utak részletes, alapos megvilágítására.

A korforduló-kultusz jelentésének, változatainak, természetének vizsgálata nyomán elmondható, hogy az voltaképpen gátolta, vagy legalábbis szűk keretekbe szorította az ünnepelt időszakasz megismertetését. Nemcsak az elemzések, értékelések maradtak el – hiszen, mondhatnánk, a 19. században, különösen az ítélkezéstől tartózkodó, szkeptikus pozitivizmus korában ez érthető volt. Úgy látszik azonban, hogy az újjászületés jelentőségének dicsőítése gátja a tüzetes megismerésnek is: a kutatás, a szövegek, életrajzok, a kulturális élet történetének feltárása szintén igen lassan halad. Idézhetünk ugyan a pályatársak kiadói tevékenységéből példákat: Révai, Batsányi, Kazinczy megjelentette Bessenyei, Anyos, Dayka munkáit,<sup>30</sup> utánuk azonban csak elszórt kiadványok látnak napvilágot. Főként a kultikus tisztelettel övezett Bessenyei művei hevernek kéziratban (egy részük mindmáig) – voltaképpen a kultusz következményeként, hiszen „nem művei sokaságát” magasztalták, hanem „a mint hatott”. Aztán, mivel az újjászületés jelentésében benne foglaltatott, hogy ez csak kezdete a későbbi fejlődésnek, a művek innen nézve szerény törekvések voltak csupán, eltakarták őket a virágzásban kiteljesítő nagy munkák, alkotói pályák, irányok. Egy-egy jelentős gyűjtemény megjelenik ugyan a 19. században, így például Toldy gondozásában Batsányi, Virág munkái<sup>31</sup>; Abafi Lajos Dayka verseit, Váczy János Kazinczy levelezését rendező sajtó alá;<sup>32</sup> Bessenyei művei, s a korszak jelentős alkotásainak gyűjteményes, szervezett kiadása csak az 1920-as években indul meg. A Heinrich Gusztáv szerkesztésében napvilágot látó sorozatban, a Régi Magyar Könyvtárban hagyja el a sajtót Bessenyei néhány munkája, Anyos, Földi, Szentjóbi Szabó és mások művei; jellegzetes, még az

<sup>29</sup> René WELLEK, *Geschichte der Literaturkritik 1750–1830*. Berlin 1959. 33–34.

<sup>30</sup> Révai Miklós némileg átdolgozva kiadta Bessenyei, *Egy magyar társaság iránti való jámbor szándék* c. röpiratát Bécs 1790.; Batsányi kiadása: *Anyos Pál Munkái*. Bécs 1798.; Kazinczyé: *Ujhelyi Dayka Gábor Versei*. Pest 1813.

<sup>31</sup> Toldy kiadásai: *Batsányi János Költeményei válogatott prózai írásaival egyetemben*. Pest 1865.; *Virág Benedek Magyar Századai; Poétai munkái I–V*. Pest 1862–1863.

<sup>32</sup> *Dayka Gábor Költeményei*. Bp. 1880.; *Kazinczy Ferenc Levelezése I–XXI*. Bp. 1890–1911.

„iskolák” szellemében összeállított kiadvány Császár Eleméré: a *Deákos költők* (válogatás Baróti Szabó, Rájni, Révai verseiből);<sup>33</sup> majd az 1930-as években az Irodalmi Ritkaságok sorozatban adnak ki fontos műveket. Kiragadott példák után a végre meginduló Bessenyei művek kiadását emeljük ki, amely Vajthó László áldozatos szervező, szerkesztő munkásságát dicséri.

A kultusz béklyóiból szabaduló törekvések már ezek: a diszciplinává váló irodalomtörténet lelkiismerete, a megismerés, megismertetés teljességre törekvése áll a kiadások mögött, de egyelőre nem kapcsolódnak hozzájuk sem alapos elemzések, sem a korszak pontos, részletes ismeretére támaszkodó új értékelések. Továbbra is nagy hiány a már Riedl óta kiemelt felvilágosodás áramlatának tárgyilagos, eszmetörténeti taglalása. Az európai felvilágosodás kutatása az 1930-as években, a politikai katasztrófa árnyékában bontakozik ki: különös jelentőséget kaptak ekkor a ráció, az ész világának kiútjai és csapdái.<sup>34</sup> Nálunk azonban sem a kor kihívása, sem a jelentős európai kutatások nem hoznak fellendülést. Ez sajátos módon ismét egy kultuszhoz meglehetősen közel eső értékelés következményeként jön el. Waldapfel József, aki már 1945 előtt írt máig alapvető tanulmányokat a korszakról, az 50-es években egyetemi előadásában, majd az 1954-ben először megjelenő monográfiájában Riedl, Horváth János után megalapozottan állította a korszak középpontjába a felvilágosodást. Benne a múlt sötéttségét diadalmasan legyőző új eszmét, a forradalmat előkészítő áramlatot dicsért kultikus hevülettel: „A felvilágosodás egyetemes jelentése szerint a polgári forradalom ideológiai előkészítése, küzdelem az eszmék vonalán a feudális abszolutizmus, a feudalizmust konzerváló világnézet és egyház, az elmék sötétsege ellen.”<sup>35</sup> Ennek alapján tartotta korfordulónak 1772-t, s így vizsgálta az 1795-ig tartó időszakasz törekvéseit és Bessenyei munkásságát.

Azt kell mondanunk, hogy a könyv eredményei mellett épp ez a kultuszhoz közel eső elfogultság, egyoldalúság keltette fel a további vizsgálódások igényét. A továbbvitel, a korrigálás, a kiegészítés szándéka már a könyv fogadtatásában körvonalázódott; s lassan megérték a szakma külső, belső feltételei ahhoz, hogy hasznosíthassuk az európai kutatások eredményeit. A tudománytörténetileg hiteles kutatások intézményesülése Szauder József nevéhez fűződik: irányítása alatt 1968-ban megalakult az MTA Irodalomtudományi Intézetében a 18. századi kutatócsoport, megalapozva a hazai felvilágosodás-kutatás bekapcsolódását a nemzetközi társaságokba, kiadványokba. Szauder József alapvető eszmetörténeti tanulmányai, s a mellette meginduló munkálatok már nem az előző vagy az utókor felől vizsgálták, vizsgálják a korszakot, hanem végre a maga sajátossága szerint, komplex összetettségében. Ettől kezdve eszmetörténeti, irodalomtörténeti, műfaji tanulmányok, elemzések látnak napvilágot; ám mivel ez már nem a kultusz, hanem a tudománytörténet keretébe tartozik, eltekinthetünk felsorolásuktól. A kultusz azonban ad még kihívást a kutatás számára. Ez az újjászületés megdicsőítése mellett különösen degradált előzmények értékelésével kapcsolatos. Horváth János fejlődéstörténeti nézeteiben — a kultusz jellemző vonásainak megtartása mellett — szerepelt először az előzmények fontossága; ráirányította továbbá a figyelmet Eduard Winter a 60-as évek végén sokat vitatott Frühaufklärung-elmélete. Nem feladatunk e nézetek értékelése; az azonban a kultusz történetéhez még hozzátartozik, hogy ezek nyomán 1968-ban az irodalomtörténeti kézikönyv periodizációs vitáján már többen megkérdőjelezték, sőt, cáfolják 1772 jelentőségét, s előbbre

<sup>33</sup> BESSENYEI György, *A bihari remete*. 1894.; *Ágis tragédiája*. 1899.; *Lais vagy az erkölcsi macs.* 1899.; *Az embernek próbája*. 1912.; *Ányos Pál Versei*. 1907.; *Földi János Költményei*. 1910.; *Szentjóbi Szabó László Költményei*. 1911.; *Deákos költők*. 1914.

<sup>34</sup> SZAUDER József, *A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai*. ItK, 1969. 2–3. sz. 131–135.

<sup>35</sup> WALDAPFEL József, *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1954. 11.

helyezik a periodus kezdetét.<sup>36</sup> 1772 jelentősége azonban nem tűnt el: érvényes még a kézikönyv periodizációjában; megjelennek problémái könyvek, tanulmányok érvelő vitáiban. Felsorolásuk helyett inkább megidézzük 1772 kétszázadik évfordulójának ünneplését, amely mögött immár nem a kultikus szertartások áhítatos tisztelete áll; hagyománya azonban még él annyira, hogy szükségesnek látják az ünneplést.

1972-ben a Magyar Irodalomtörténeti Társaság vándorgyűlést rendezett Sümegen. Már a hely is jelzi, hogy az 1772-es korforduló itt csak amolyan kapcsolt áru vagy legalábbis mellérendelt szerepe van a hely neves költője, az 1772-ben született Kisfaludy Sándor társaságában. A kultikus aktusok mindenesetre neki szólnak: tisztelgő látogatás lakóházában, emléktábla-avatás, a költő és felesége sírjának megkoszorúzása — igaz, nem annyira a művek, az alkotó megdicsőítése, mint inkább az irodalomtörténeti és a lokálpatrióta tisztos tisztelgés jegyében. A program tudományos része már a felvilágosodásról szólt, de sajátos módon nem a kezdetekről. A három nagy előadás, a szervezett és a spontán vita a későfelvilágosodásról érkezett: Benda Kálmán a századforduló gazdasági, társadalmi és politikai helyzetét rajzolta meg (*Gazdaság, társadalom és politika a későfelvilágosodás korában*); Szauder József a kor eszméletörténeti és általános problémáit fejtegette (*A magyar későfelvilágosodás kora*); Csetri Lajos a nyelvfilozófiai nézetekről érkezett (*A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól*). Mondhatnánk a 200 éve született Kisfaludy Sándor működése idejéhez igazítva a vizsgálódást — de lényegében másról van már szó. Alapvetően arról hogy míg a százéves évfordulón öskereső igénnyel kultuszt teremtettek egy fordulat körül, a kétszázéves megemlékezésen már egy működő irányzat, a változás, a fejlődés tudományos problémái kerülnek előtérbe. Az előadások történeti, eszméletörténeti vizsgálata mellett a korreferátumokban a korszak kultúr-szervezeti formái, verstani eszmélkedés, a költői nyelv formálódásának problémái, zenei, képzőművészeti, nyelvfejlesztési törekvések rajzolódtak ki az interdiszciplináris kutatás feltáró, rendszerező, elemző és értékelő módszereivel (Julow Viktor, Fenyő István, Vörös Károly, Kókay György, Orosz László, Szuromi Lajos, Szegedy-Maszák Mihály, Zádor Anna, Sárosi Bálint, Lőkös István, Martinkó András, Mészáros Istvánné, Ruzsiczky Éva, Szathmári István előadásában). E második centenárium a kultusz történetében lezáró értelmű. Hajnal, újjászületés helyett immár az alkonyba fordult fejlődés sajátságai, problémái merültek fel; a jelentőség-kinyilatkoztatást felváltotta az elemzés, a hiteles, a részletes összkép kialakításának igénye; teremto hősök után erőfeszítésekkel munkálkodó literátorokat idéztek; az igazolás és öngazolás egyoldalúságai helyébe az elfogulatlan, tárgyilagos ítélkezés szándéka lépett. Azaz a felvilágosodás kora, kezdete és alkotói a kultikus magaslatokból leszálltak az evilági, az emberért való kultúra világába.

<sup>36</sup> A vita megjelent: It, 1969. 1. sz. 40–60. és 2. sz. 347–376.



## A SZIBÉRIAI LEGENDA MINT A NAIV NÉPI PETŐFI-KULTUSZ TERMÉKE

A szibériai Petőfi-legenda annak a különleges erejű vonzásnak a talaján sarjadt, majd fejlődött bozótos vadonra emlékeztető buja tenyészetté, amely a költőről még életében indult ki, és eltűnése óta, közel másfél évszázada mondhatni „mágneses erőteret” hoz létre és tart fenn alakja s életműve körül. Közművelődésünk történetének az a gazdag és tarka „tünet-együttese”, amelyet *Petőfi-kultusznak* nevezünk, e kifogyhatatlannak látszó, rejtélyes forrásból táplálkozó, szinte változatlan intenzitással áradó energia produktuma. A Petőfit övező tisztelet kiterjedtebb és általánosabb hazánkban minden hasonlónál (tehát bármely más alkotónkhoz vagy a magyar történelem kiemelkedő alakjaihoz kapcsolódónál); az egyetlen ilyen érzelem, amely (a mai napig) társadalmunk minden rétegét átfogja: az *egész nemzet* hódol a költő előtt. E kultusz sokféleségének, különféle megnyilvánulásainak éppen az a magyarázata, hogy életműve megbecsülésében, ismeretében, újraélésében, Petőfi megünneplésében, a rá való emlékezésben az egyes társadalmi és ízlésrétegek, korosztályok, csoportosulások más és más módon vesznek részt: a „tünet-csoportot” – tárgyán kívül – úgyszólván csak a mögötte érezhető vonzás rendkívüli ereje és az érzelem magas hőfoka kapcsolja össze.

Ha annak a mennyiségi és minőségi különbségnek a magyarázatát keressük, amelylyel a költő kultusza a hasonlókat meghaladja, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a történeti, társadalmi és művelődési viszonyokat, amelyek között Petőfi nevelkedett, költővé és forradalmárrá érett, s azokat a körülményeket, amelyek közt pályafutását befejezte. Abban a korban élt, alkotott és lett történelmi események aktív részese, amelynek különféle fontos kezdemények megérleléséhez és összefoglalásához éppen ilyen kivételes adottságokkal rendelkező és ilyen típusú költőre volt szüksége. Úgyszólván együtt növekedett a reformkorral: akkor vált felnőtté, amikor a forradalmat előkészítő politikai-szellemi mozgalmakba hatékonyan bekapcsolódhatott. Pontosabban mondva, ehhez képest egy kissé elkésve született, hiszen költői fellépésétől kezdve 1848-ig az alkotásnak és cselekvésnek alig több mint fél-évtizednyi időszaka állt rendelkezésére, de viszonylag kései érkezésének hátrányát rendkívül gyors eszmei tájékozódással és nagy művészi termékenységgel hozta be, vándorútjain pedig óriási mennyiségű tapasztalati anyagot gyűjtött; az európai forradalmi hullámot már felkészülten várta. Így történt, hogy 26 és fél évesen is lezárt, egységes életművet hagyott maga után, amelyben költői alkotás és politikai cselekvés szervesen olvadt egybe: nemcsak meghirdette a forradalmi programot, hanem végrehajtásában is részt vett. Ezáltal a férfias helytállás példáját is szolgáltatva: rajta kívül nincs olyan költőnk, aki a szó és tett egységét ilyen következetességgel és látványosan valósította meg. Nagymértékben hozzájárult mindehhez egy véletlenszerű egybeesés, ti., hogy az a Petőfi, aki 1848 tavaszán, a márciusi ifjak vezéréként diadalra vitte a forradalom ügyét, 1849. július végén, tehát alig két héttel a világsíri fegyverletétel előtt, a szabadságharc utolsó csatáinak egyikében veszett el. Neve ezért is kapcsolódott egybe a nemzet emlékeztetésében 1848–1849-cel: a *Talpra magyart* szavaló és a függetlenségi harcban fegyveresen részt vevő, életét kockáztató költő-forradalmár alakja a nagy nemzeti „nekigyürkőzés” és hősi elbukás jelképévé, emléke a negyvennyolcas hagyományok elidegeníthetetlen részévé vált. A szabadságharcnak ugyancsak egész társadalmunkban eleven kultusza

és a Petőfié tehát kölcsönösen erősíti egymást, s ez kétségkívül egyik magyarázata a költő iránti nemzeti hódolat különleges rangjának.

Ha átvesszem Dávidházi Péter találó hasonlatát a „Shakespeare-kultusz” kifejezés költőjeléről mint „híd”-ről,<sup>1</sup> úgy fogalmazhatom meg a fentieket, hogy a *Petőfi-kultusz hídjá* két egyenlő teherbírási, mélyen ágyazott, szilárdan összekapcsolt pillérre mint hídfőre támaszkodva ívelt át a költő utókorába, amely a nemzetre szakadt gyász és kétségbeesés állapotában nem utolsósorban Petőfi költeményeiből és hősi áldozatvállalásának példájából merített erőt és vigaszt: mind a művet, mind a tettet kegyeletes érzésekkel vette körül.

A Petőfi-kultusz viszonylag gyors térhódításával azonban úgyszólván kezdettől fogva együtt jár e jelenség fokozódó polarizálódása, megnyilvánulási formáinak a társadalmi tagozódás és egyéb feltételek szerinti elkülönülése. Annak a díszes panteonnak a falán, amelyet a hálás nemzet a gyász és rettegés idején képzeletében emelt az eltűnt és elnémult költőnek, alig másfél évtized múltán repedések keletkeztek. A kiegyezésre készülők, majd azt megvalósító uralkodó rétegek nem tagadhatták meg nyíltan Petőfit, mert ez csak a nemzeti kegyelet súlyos sérelmével történhetett volna, de nem vállalhatták a költő teljes eszmei örökségét sem. Ebből a kényszerhelyzetből óvatos átértékeléssel, a hangsúlyok megváltoztatásával áthelyezésével keresték a kivezető utat: kritikusok, biográfusok, irodalomtörténészek Petőfi családi és szerelmi líráját, „tágleíró” verseit, zsánerképeit, népdalait emelték ki, politikai költészetét esztétikailag elmarasztalták vagy elhallgatták, cselekvő forradalmiságát kiforratlanságával mentgették. Ilyenformán a valójában szerves egységet alkotó, egyetlen tömbből álló életmű, legfontosabb kötőanyagától megfosztva, darabokra hullott. A Petőfi-kultusz repedései mély törésvonallá nyíltak szét, melynek egyik oldalán a költő felülről irányított, hivatalos rangra emelt tisztelete lassanként csúfondárosan a fonákjára fordult: valójában arra irányult, hogy eszméinek szabad érvényesülését gátolja, az iránta érzett hódolatot korlátok közé szorítsa. A kegyelet lelkendezve munkálkodott, de legáhíthatóbb pillanataiban, könnyei között sem feledkezett meg a gondosan leplezett osztály- vagy csoportérdekekről, s a költő emlékének ápolása címén olyan intézményeket hozott létre, melyekben ez az óvatos retusáló-ellenőrző tevékenység szervezett keretek közt folyt tovább. Voltak ugyan őszintébb átmeneti felbuzdulások, elismerésre méltó eredmények: pl. az 1876-ban megalapított Petőfi-Társaság a költő kéziratának, relikviáinak összegyűjtésével és a megőrzésükre hivatott Petőfi-Ház (a későbbi Petőfi Múzeum) létrehozásával a költő kultuszának hasznos szolgálatot tett; már a múlt század végén elkészült Petőfi összes műveinek kritikai igényű, hatkötetes kiadása, Ferenczi Zoltán Petőfi-életrajza, megjelent a kolozsvári *Petőfi Múzeum* c. folyóirat stb., de az emlékülések, hivatalos ünnepek hosszú során, az ünnepi albumok, könyvsorozatok, folyóiratok stb. hasábjain inkább csak a költő nevét idézték, szellemét alig. Egy mélyebb, hitelességre és teljességre törekvő Petőfi-tisztelet híveinek — az első évtizedekben, majd századunkban egyaránt, lényegében a legutóbbi időkig — a mindenkor hivatalos Petőfi-kultusz korlátaival és elhárító-rendszerével kellett megküzdeniük. E kultusz történetének leginkább szembetűnő, meghatározó vonulata ez a költő eszméinek szabad kibontakozásáért a politika, az ideológia és az irodalom küzdőterein zajló, meg-megújuló és csak átmeneti sikerekkel járó csatározás.<sup>2</sup>

\*

<sup>1</sup> DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszülöttje.” Bp. 1989. 1–2.

<sup>2</sup> MARGÓCSY István, „Jöjjön el a te országod...” c. válogatása (Bp. 1988. 387 l.) e folyamat szemléltető példatára.

Merőben másként alakult Petőfi tisztelete a költőt kedvelő, emlékezetében makacsul őrző *egyszerű nép* széles rétegeinek tudatában. Óriási, öt-hat milliós tömeg ez, az a „nép”, amelyhez Petőfi szólt és amelynek érdekében szóval és tettel fellépett. Ez őszintén és korlátozás nélkül csüng Petőfin: szemében ő *a költő* (más „költőt” alig ismer), ő szólt hozzá először érthetően, a saját nyelvén. Tény, hogy Petőfi a beszélt köznyelvet tette költészete alapjává; ez nem különbözött lényegesen attól az alföldi nyelvjárástól, amelyet gyermekkorában kiskun környezetben elsajátított. Vándorévei folyamán, a fél országot bejárva, különféle dialektusokat ismert meg (pl. a kecskeméti ő-zésben való jártasságának a *Híros város az aafódön Kecskemét...* c. versében meggyőző bizonyítékát is adta),<sup>3</sup> a „közérthetőség” fogalmával és jelentőségével költőtársai közül senki sem volt annyira tisztában, mint ő. Egyik alapvető magyarázata ez annak, hogy a nép bizalmába fogadta, dalait mindjárt fellépése után a sajátjaként énekelte és adta tovább; pártfogóját, sőt harcostársát tisztelte benne, aki 1848–1849-ben „a szabadságért” életét is kockára tette. E népnek a gyászos bukás ellenére is felemelő, öntudatra ébresztő, nagy élménye volt a szabadságharc véres erőpróbája, mert – történelme folyamán először – nem a saját uraival, kizsákmányolóival kellett szembefordulnia, hanem mellettük, velük együtt, egyenrangú honpolgárként vehetett részt a nemzeti függetlenségért, a haza szabadságáért vívott küzdelemben. Valóban „nemzetté lett a nép” (Petőfi kezdte így választása ügyében közzétett, 1848. június 15-én kelt *Nyilatkozatát*),<sup>4</sup> legalább is megtette az első elszánt lépést ezen az úton, s ennek tudatától sem Világos, sem a Bach-korszak sötét évtizede, sem az a tény nem foszthatta meg, hogy a jobbágyfelszabadítás nagy műve felemás módon és igen vontatottan ment végbe, és hogy 1848 után újabb „népképviselési” országgyűlés nem ültetett össze. A nemzetté válásért vérét áldozó nép kész volt Petőfit mint költőt és szabadsághóst mindenestül a szívébe fogadni, s ez alapja lehetett volna egy mélyebb és őszintébb, a költő emlékéhez méltó nemzeti Petőfi-kultusznak.

Petőfi népe azonban többségében tanulatlan, nagyrészt magára hagyott, a művelődés forrásaitól elzárt, nyomorúságos körülmények között élő, könnyen félrevezethető tömeg. Az *apostol* hőse, Szilveszter, amikor a felbőszített nép kiűzi a faluból, így kiált fel:

Ez hát a nép, a mellyet én imádok,  
A mellyért élni s halni akarok!  
Illyen volt ezredév előtt...  
De semmi, semmi, ezredév után  
Majd nem lesz illyen; még most gyermek ő, kit  
El lehet könnyen bolondítani,  
Majd meg fog érni, férfi lesz belőle,  
S épen, mert gyermek, gyámolítani kell.  
Nincs mit csodálni, ősidőktől óta  
Azon valának papok és királyok,  
E földi istenek,  
Hogy vakságban tartsák a népet. (stb.)<sup>5</sup>

Ez a nép még írni-olvasni is alig tud. Gondoljuk meg: a magyar felnőtt lakosság a 19. század végén, három évtizeddel Eötvös népiskolai reformja után is legalább felerészben analfabéta,<sup>6</sup> s az írni-olvasni tudók aránya éppen az alsó rétegekben a

<sup>3</sup> L. erről Petőfi költeményei új kritikai kiadásában a vers jegyzetét: *Költemények* 2. k. Bp. 1983. 189–190.

<sup>4</sup> *Petőfi Sándor egyes művei*. Bp. 1956. 98.

<sup>5</sup> Az idézett részlet a költemény XIII. részéből való.

<sup>6</sup> L. pl. *Pallas-Lexikon* 1. k. 584–585. („Analfabéták” címszó.)

legkedvezőtlenebb. Petőfi „nép”-e tehát úgy is körülírható, hogy a magyar társadalomnak azok az alsó, polgárosodni vágyó, nemzetté váló rétegei alkotják, amelyek a század közepe táján lépnek ki a szóbeliség állapotából, s indulnak el az írásbeli műveltség elterjedése felé vezető úton. Kezdetben még egyetlen „költő”-jükkal, Petőfivel sem ismerkedhetnek meg közvetlenül (szóbeli közvetítők nélkül); mellesleg megjegyezve: már csak azért sem, mert még a század vége felé kiadott olcsó „népkiadások” ára is meghaladja anyagi lehetőségeiket.

E nehézkes, hosszúra nyúló átmeneti időszakban (mely talán csak valamikor a 20. században zárul le) sok évtizeden át fontos szerepet játszanak azok a vidéki, kisvárosi vagy falusi társasköri összejövetelek, valamint fonóházakban, gazdasági épületekben vagy a szabadban közösen (kalákában) végzett munkafoglalkozások (társasmunkák) — fonás, kukoricafosztás, tollfosztás stb. —, melyek dalok, versek, mesék, emlékek szóbeli terjedésének alkalmait kínálják. Szendrey Ákos írja *A népi élet társasösszejövetelei* c. tanulmányában (1938): „A falusi vásár- és ünnepnapra társasösszejövetelek... részben szórakoztatók, részben... ismerkedő jellegűek. A szórakoztatók tartják fenn a népi játékokat, táncokat, nótákat s a hagyományok egyéb fajtáit, a család- és helytörténeti mondákat, a szokásokat, s ezeken veszi át, szívja magába a fiatalság az öregek tudását, tapasztalatait, s válik jellemileg is az ösökhöz hasonlóvá.” (Stb.)<sup>7</sup> A falusi munkafoglalkozásokon szokásos mesemondás példájaként Arany János *Tengerihántását* említhetem (1877; első kidolgozása még az 1850-es években készült).<sup>8</sup> Az ilyen és ehhez hasonló falusi együttlétek nem utolsósorban abból a szempontból fontosak, hogy részvevőik közt ott vannak a vidéki értelmiségi rétegek gyorsabban polgárosodó, iskolázott, írástudó, közvetítő kulturális szerepet játszó képviselői is. Már az 1840-es évek sajtójában sűrűn találunk utalásokat efféle összejövetelekre, hiszen ősi, több évszázados múltra visszatekintő hagyományról van szó. A Petőfi-kultusz kezdeteit tekintve igen tanulságos Oláh Károly (tanító) Dunavecseről küldött levele, melyet a *Pesti Divatlap* 1844. dec. 15-én, két hónappal Petőfi első verseskötetének megjelenése után közölt: „Nincs kör kis városunkban, hogy Petőfiről ne emlékeznénk, mint különösen tisztelt hazánkfiáról (mire valóban büszkének is lehetünk, hogy az anya, ki Petőfi bölcséjét ringatá, körünkben van); versei gyűjteményét tapsok közt fogadtuk, s mint igen jelest nagy becsben tartjuk, dalolva népdalait még a fonóházakban is.”<sup>9</sup> Ismeretes, hogy a költő 1844 tavaszán két hónapot töltött ebben a kis (annak idején mintegy 4800 lakost számláló) dunamenti mezővárosban, mégis meglep az a melegség, amellyel a még alig ismert nevű poétát dicsérik, sőt már-már a magukénak vallják (számos helyen, ahol csak Petőfi megfordult, hasonló nyilatkozatok hosszú sora követi majd ezt a legkorábbi). Az itt említett „kör”-ök tagjairól, összetételéről nincsenek ugyan adataink, de bizonyos, hogy sokat tapasztalt, mesélő és daloló kedvű öregek és szórakozásra vágyó s a régi dolgokra is kíváncsi fiatalok mulatták így együtt az időt a hosszú késő őszi és téli estéken, Petőfi verseit meg kézzől-kézre adták, s a betűkkel ismerősök a többiek okulására és gyönyörködtetésére felolvastak vagy emlékezetből idéztek a kötetből. Persze „kör”-ön érthetünk összeszokott baráti társaságot, nagyobb családi összejövetelt, sőt olvasókört is; ilyenek az 1830-as évek elejétől kezdve sok helyen alakultak (Fejér megyében már 1841-ben működött egy „olvasótársaság”, a Szatmár megyei „olvasó s mulatva társalgó egyesület” meg 1847-ben már alapszabályokat is adott ki).<sup>10</sup> Hogy Dunavecseren létezett-e ekkor efféle szervezett olvasókör, nem tudjuk; „fonóházak”-at viszont maga Oláh Károly is említ. „A fonó volt a dal tanulásának

<sup>7</sup> Ethnográfia, 1938. 129.

<sup>8</sup> L. a vers jegyzetét a kritikai kiadásban: ARANY János, *Kisebb költemények*. Bp. 1951. 630.

<sup>9</sup> Pesti Divatlap 1844. 1. félév 24. sz. télelő 15; 174.

<sup>10</sup> Ezeket és egyéb adatokat l.: Magyar történeti bibliográfia. Szerk. I. TÓTH Zoltán. Bp. 1950. 279. — Vö. még: FÜLÖP Géza, *A magyar olvasókörzönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*.

és cserélődésének egyik legfontosabb helye, úgyszólván minden lírai és epikai műfaj elhangzott” — tartja a néprajzi irodalom;<sup>11</sup> hogy Petőfi „népdalai” (népies műdalai) már ekkor felcsendültek a dunavecsei fonóházakban, terjedésüknek szinte megfoghatatlan gyorsaságára vall (feltehetően nem is megzenésítőktől szerzett, hanem alkalmas népi dallamok felhasználásával), hiszen alig gondolhatunk másra, mint néhány, alig egy évvel korábban írt dalára (*Hortobágyi kocsmárosné...*, *A szerelem, a szerelem...* vagy a *Kis furulyám szomorúfűz ága...*).<sup>12</sup>

Ezek a társas összejövetelek, vidám hangulatú közös foglalkozások tehát a népi kulturális hagyományok folytonosságának, nemzedékről-nemzedékre való átöröklésének biztosítása mellett a *magasabb és alsóbb művelődési szintek* közti kapcsolatot, az információk (hírek, emlékezések stb.) *kétirányú áramlását* is elősegítették, és — mint sok egyéb adat mellett a fent idézett vidéki levél is tanúsítja — hozzájárultak a népi Petőfi-kultusz kialakításához, fenntartásához, majd széles körű elterjedéséhez is. Említettük, hogy ez mélyről fakadó és őszinte, de nem a költő és életútja tüzetes ismeretén, hanem a népek hozzá fűződő érzelmein, rokonszenvén alapul, tehát *ösztönös*: a hivatalos, felülről irányított Petőfi-kultusszal ellentétben inkább a költő elképzelt alakjához, mintsem eszméihez kapcsolódik. Főként *emlékezésekből* indul ki: ezek képviselik a nép Petőfi-tiszteletének legelemibb és legáltalánosabb megnyilvánulási módját. Alaprétegük a költő kortársainak, közvetlen személyi környezete tagjainak, ismerőseinek vagy ismerőinek közléseiből, vallomásaiból rakódik össze; ezek születésétől kezdve a segesvár-fehéregyházi csata lezajlásáig (amikor eltűnik szemünk elől) szinte egész életútját végigkísérik. Az emlékezésanyag tehát a Petőfi-életrajz fontos forrása, egyúttal azonban a kultusz terméke is: a költőt kedvelő nép a róla hallott emlékezéseket felkapja, megjegyzi és továbbadja, s ezek, miközben szájról-szájra terjednek (gyakran a sajtóba is eljutnak), a hegyi patakokban sdródó kavicsokként lecsiszolódnak: színes kis *történetekké*, *anekdotákká* kerekednek.<sup>13</sup> (Egyik útja, lehetősége ez a Petőfi-kultusz továbbélésének.) A Petőfi-irodalom gyakran csak évekkel vagy több évtizeddel később, valamely helyi gyűjtőtől vagy újságírótól lejegyzett formájukban ismeri meg ezeket az emlékezés-adalékokat, amikor már esetről-esetre gondosan mérlegelnie kell, mit fogadhat el belőlük mint biográfiai tényt s mit kell elvetnie mint a népi képzelet termékét. Erre a hatalmas anyagismeretet s a Petőfi-életrajz irodalmában való jártasságot igénylő aprólékos munkára vállalkozott Hatvany Lajos *Így élt Petőfi* c., főként emlékezéseket tartalmazó, terjedelmes anyaggyűjtése lapalji jegyzeteiben és fejezetenkénti összefoglalásában. (1955–1957).<sup>14</sup> E kiadványban (s későbbi javított kiadásában, 1967)<sup>15</sup> nemcsak a népi fantázia működésének, az emlékezésanyagot is folklorizáló (alakító-megtoldó) erejének tanulságos példáival ismerkedhetünk meg, hanem az első emlékezők és az emlékezéseket továbbadók, írásbafoglalók különféle típusaival is. A kisebb-nagyobb torzulások, kikerekítések már az ő eredeti közléseikben megkezdődnek: vannak köztük rossz megfigyelők s még több az olyan közlő, aki elhalványult személyes emlékeit hallomásból vett vagy olvasott (esetleg kitalált) adatokkal egészíti ki; színre lépnek a dilettáns tollforgatók és a tudálékos „felfedezők” is, akiknek a költőre való emlékezés inkább csak ürügy vagy alkalom arra, hogy szerzőként fellépjenek. (Fontosabb szerephez jutnak majd e típusok a Petőfi-legendák képződésében.)

Bp. 1978. 30–35. („Olvasókörök” c. fejezet.)

<sup>11</sup> *Néprajzi Lezikon* 2. k. (Bp. 1979.) 202 – 203; KATONA Imre szócikke.

<sup>12</sup> L. e három vers jegyzeteit a feljebb id. új kritikai kiadásban: 1. k. (1973.) 373, 463, ill. 460.

<sup>13</sup> Egyetlen, dilettáns kézre valló kiadásuk, BARÓTI Lajos gyűjtéséből: *Petőfi-adomák*. Bp. 1908. 160 l. (Petőfi-könyvtár 2.)

<sup>14</sup> Bp., 1955–1957. 1–5. k.

<sup>15</sup> Bp., 1967. 1–2. k. Változatlan új lenyomata: 1980.



Előfordulnak nyilvánvaló *ál-émlékezések* is, melyekről kimutatható, hogy nem valamely egykorú, közvetlen megfigyelés vagy későbbi kortársi közlés a forrásuk, hanem a költő egyik-másik életrajzi vonatkozású, a keletkezés helyén és környékén ismertté vált, vagy iskolában tanult, országszerte elterjedt, gyakran szavalt – idézett költeménye. Így a *Szeget szeggel*-ben elbeszélte gyümölcslőpási kaland („Csábitólag kandikált a körte rám” stb.) úgyszólván mindenütt él mint helyi Petőfi-émlék, „ahol gyermek volt a költő és olvasták a verset”, csak a színhely és az ütlegetek osztó személy más és más – állapította meg Dienes András (1957)<sup>16</sup> – ; tudni kell, hogy ez a vers *zsánerkép*, melynek szenvedő gyermekhőse maga (első személyben) panaszolja el esetét, de ez feltehetőleg nem a vers szerzőjével történt, s a néphagyományban sok változatban ismert.<sup>17</sup> – Az ál-émlékezés másik, még meglehetősen példája a *Vizen c. dunavecsei* verssel kapcsolatos. Ebben a költő magát mutatja be, amint nagy lendülettel evez a Dunán, s közben arra gondol: vajon mit szólna apja és anyja, ha így látná? A (képzetében) szájukba adott szavak egy-egy vonásra redukálva jellemzik a két szülőt: az anya első érzelmi reagálása a *féltés*: megretten, hogy fia vízbe fulladhat, az apáé a *harag*, hogy rongálja a ruháját. A merőben fiktív kép a dunavecseiek emlékezetében mint Petőfivel *megtörtént eset* kerül elénk: a költő csónakkal kiment a barátját a vízből; „Petőfit ezen bravourjáért – folytatja a feljegyző – sokan üdvözölték, csak a szerető édesanya intette őt: ne merjen többé ladikázni, mert megtörténhetik, hogy ő is a Dunába bukik. Atyja – minthogy ruhái a hajladoszásban jelentékeny sérüléseket szenvedtek – megdorgálta kedvenc időtöltéséért.”<sup>18</sup> A két elbeszélés múlt század végi vagy még későbbi feljegyzésekben maradt fenn, amikor az emlékeket a költő korát követő *újabb generációk* őrizték és adták tovább.<sup>19</sup>

\*

A századforduló körül már mélyen bent vagyunk a Petőfi alakja köré fonódó *legendák* szövevényében. Az egymásra következő emlékezés-változatokból gyakran elemezhető ki ezek képződésének folyamata: közvetlenül az emlékezések nyomában sarjadnak fel, más emlékekkel vegyülnek, mellékhatásokat növelnek, s egyre jobban eltávolodnak az életrajz hiteles tényeitől. A nép őszönös Petőfi-kultuszának jellegzetes termékei: meg-megújuló bizonyítékai annak, hogy a többszöri nemzedék-váltás sem homályosíthatta el a rég letűnt költő emlékét: még a déd- és ükunokák tudatában is tovább szövődnek az egykor róla hallott történetek. Ezek számát felbecsülni sem lehet. Különféle nehezen hozzáférhető helyeken: hírlapkötetekben, monográfiák, biográfiái tanulmányok lapalji jegyzeteiben, vidéki lapok vasárnapi számaiban s másutt bújnak meg; a Petőfi-életrajz kutatói, az egyes versek keletkezéstörténetének bűvárai mégis minduntalan beléjük botlanak. Bibliográfiájuk nincs, gyűjteményes kiadásuk is csak egyetlen egy jelent meg: az, amely Dienes András saját gyűjtését tartalmazza; ez a feljebb már idézett *A legendák Petőfije* c. kötet 34 lelőhelyről 123 feljegyzést foglal magában. Egy csepp a tengerben, s még a Dienestől gyűjtött anyagnak is csak egy töredéke vált benne hozzáférhetővé; mint egy helyütt említi, már az 1920–1930-as években „szekéredéknyi” Petőfi-legendát szedett össze és másolatott le; a gépirat végül 600 gépelt lapot tett ki<sup>20</sup> –, utóbb azonban, sajnos, elkallódott.

<sup>16</sup> DIENES András, *A legendák Petőfije*. Bp. 1957. 65.

<sup>17</sup> Vö. a vers jegyzetével a feljebb id. új kritikai kiadásban: 1. k. 410.

<sup>18</sup> PÉCHY Imre, *Petőfi Duna-Vecsen*. Koszoru 1879. 2. k. 4. füz. 374. Újraközlése a fent id. új kritikai kiadásban, a vers jegyzetében: 2. k. 287.

<sup>19</sup> Mint az ímént idéztem, Péchy cikke 1879-ben jelent meg, Dienes pedig 1955-ben gyűjtötte adatait (1. pl. feljebb id. műve 59, 62, 70. stb. lapján).

<sup>20</sup> DIENES, i. m. 9.

Sem a Petőfi-kutatók, sem folkloristáink nem figyeltek fel arra, hogy a nép, miközben évtizedeken, sőt több mint egy évszázadon át folyamatosan fenntartotta a költő emlékét, képzeletében újra meg újra felidézte alakját, sajátos új epikus műfajt hozott létre: az *írói legendát*, amely — legalább is a magyar irodalomban — szinte egyedül áll: olyan mértékben koncentrálódik Petőfi alakja körül, mintha mindenestül az ő kultusza termelte volna ki. Dienes gyűjtői tapasztalatai mindenesetre erre vallanak (bár a látszat bizonyára csal: hallani pl. Csokonai-, Kölcsey-legendákról stb. is): „... a Vas megyei Őrség községeiben — írja Dienes — régi katonadalainkat kerestem és Petőfi-legendákat találtam...; Magyarorszádon a nyomtalanult eltűnt Mária Teréza-kori marosi örvidék hagyományait próbáltam feljegyezni, és az emigrációba került Petőfi mondáit hallottam. A Bódva-völgyben — a bodollói egykori Fáy-birtokon — Fáy Andrásról szállongó anekdoták érdekelték: nem találtam, de újra találkoztam Petőfi árnyával. Szatmárcséken sem Kölcseyről, hanem Petőfiről szóló emlékezést jegyeztem fel” stb.<sup>21</sup>

Az idézetben a „Petőfi-mondák” megnevezés is előfordul, ami mint tudományos terminus technicus helyénvalóbb lenne, mert a „legenda” szóhoz a hagyományos középkori vallásos képzeteket társítjuk, a szóban forgó műfaj hőse pedig újkori, világi, történeti személy. Hogy mégis ez a megjelölés honosodott meg, annak feltehetőleg az a magyarázata, hogy a szó köznyelvi jelentése kibővült, értelmező szótárunk szerint „kisebb-nagyobb közösség valamely — régebben élt — tagjának életével kapcsolatos, kiszínezett hagyomány, történet”, ill. általában „kitalált dolog, mendemonda, mese” jelentése is van<sup>22</sup>, s Petőfi nevével összekapcsolva annyira elterjedt már, hogy el kell fogadnunk mint szakkifejezést. E típus fontos megkülönböztető (más legendától ill. mondáktól elkülönítő) jegye, hogy terjedésében, a változatok kialakulásában a szájhagyomány mellett — az írni-olvasni tudás fokozatos térhódításával arányban — a *sajtó* is lényeges szerepet játszik; ezáltal a folyamat nagymértékben felgyorsul és egyre intenzívebbé válik. Képzelnék el például az alábbi sémát (sok, a múlt század utolsó évtizedeiben megtörtént, kimutatható, végigkövethető esetből vontam el; egy hasonló pedig a nem is nagyon távoli múltban, 1966-ban keltett országos feltűnést):<sup>23</sup> egy vidéki tollforgató ember hall és feljegyez egy népi emlékezést, mely a költő vitatott szülőhelyéről addig ismeretlen, meglepő új adatokat tartalmaz; esetleg egy levéltári aktacsomóban bukkan rá egy ilyen dokumentumra. Mint szenzációs vagy legalábbis érdekes leletet (amely valójában a kérdés körül tenyésző legendabokor korábban lap-pangott vagy viszonylag későn kifejlődött hajtása) *közlést* a helyi lapban; másnap már a fővárosi újságok is átveszik a közleményt, ezek révén meg hamarosan ország-szerte ismertté válik, s távoli vidékeken is *újra kezdheti szóbeli vándorlását*. Az emlékek, mondák, legendák továbbadásának hagyományos — feljebb említett — alkalmi (társas összejövetelek, munkafoglalkozások, családi — rokon együttlétek stb.) közé új láncszemként kapcsolódik be a *szerkesztőségi szoba*, ahol a hírszerkesztő válogatják s közlésre előkészítik. Merőben új tényező ebben a folyamatban a vidéki — falusi *gyűjtő és beküldő*, esetleg többé-kevésbé rendszeres *levelező* (ilyenek már az 1840-es években működnek egy-egy nagyobb vidéki városban), továbbá a *hírszerkesztő*, aki az anyagot hatásos címmel látja el, bevezeti, szükség esetén kommentálja. A beküldött szöveg tehát sok kézen megy át, amíg az olvasók tudomásul vehetik és tovább adhatják. Egy ilyen országos méretű körforgáshoz *lapok, újságírók, olvasók* és érdekes *témák* kellenek. A 19. század közepe táján már mindez rendelkezésre áll: a magyar hírlapirodalom az 1850 – 1860-as évek fordulójától kezdve szemmel láthatóan fellendül: a század negyvenes

<sup>21</sup> Uo. 8–9.

<sup>22</sup> *Értelmező szótár* 4. k. (Bp. 1961.) 650, l. a szó 4. és 5. jelentését.

<sup>23</sup> Dr. SZALVA Péter „szentesi okmánylelete”, hozzászólásokkal: *Kritika* 1966. 7. sz. 20 – 30.

éveiben és a forradalom idején kifejlődött olvasási kedv feléled, az előfizetők száma növekszik, ambiciózus tollforgatókban sincs hiány,<sup>24</sup> a hírovatoknak pedig, kivált a kiegyezés utáni évtizedekben, mind gyakoribb tárgya Petőfi, kinek neve nemegyszer öles betűkkel a címdoldalon is megjelenik. A hatás ritkán marad el, az ilyen lap mindig kelendő: a közönség kíváncsi a költőre, minden róla szóló információért hálás, s tőle telhetően mindjárt el is újságolja.

A Petőfi-legenda tehát a „népmonda” műfajának olyan újabbkeletű fejleménye, amely szétfeszíti a folklór hagyományos kereteit: nemcsak szájról-szájra, hanem „lapról-lapra” is terjed, tehát a szöveg módosulásaiban a népi képzelet mellett egy bizonyos, kezdetleges, szerzői alakító szándék is szerepet játszik. A legenda szövegét már a beküldő is igyekszik tetszetős formába önteni, „irodalmiasítani”, a közlés előtt pedig „meghúzzák”, vagy szükség szerint átírják, s a leggyakrabban éppen csak ez a megjelent „végtermék” áll a kutató rendelkezésére (a beküldött kézirat nem marad fenn); szakszerűen gyűjtött, betűhív szövegek nincsenek (Dienes is egységesítette, a köznyelvi stílushoz igazította közléseit). Véleményem szerint a „folklór” fogalmát ki kell terjeszteni az írói legendákra is (az ebből következő elméleti és gyakorlati konzekvenciákkal). Sok érdekes eredménnyel kecsegtető tanulmányozásukat mindenekelőtt rendszeres gyűjtőmunkával kellene megalapozni, egyrészt a szóbeli gyűjtéssel, mely még ma is számottevő eredménnyel járhat, másrészt a sajtóbibliográfiai munka megszervezésével.

A kutatói tapasztalatok szerint roppant mennyiségű Petőfi-legendaanyag két nagy csoportra osztható: az egyik a költő életének *egy-egy nevezetesebb állomásaihoz*, fontosabb emlékhelyeihez, vagy, mint feljebb láttuk, egy-egy *verséhez* kapcsolódik, s főként eseménydús vándoréveit népesíti be olyan epizódokkal, melyekben felfedezhetők ugyan a biográfiai valóság bizonyos eltorzult elemei, egyébként azonban a népi (vagy primitív szerzői) képzelet naiv vagy szeszélyes játékát kell látnunk bennük. Gyakran húzódik meg mögöttük valamilyen *rejtély vagy homály*, melyre a költő sorsa iránt érdeklődő nép magyarázatot keresett, s ezt egy-egy legendás történetben fogalmazta meg. Nevezetes példája ennek az 1844. évi *Deák-pályám*, melyben Petőfi egyik (meg nem nevezett) hajdani professzoráról szólva így ír:

Egynek plane ... no de minthogy  
Szelelemhistória,  
Talán jobb lesz in aeternum  
Sub rosa maradnia.

Az elharapott célzás hátterére (a tudományos irodalomban) sosem derült fény, Selmeccen azonban évtizedek múlva a vers nyomán az a szóbeszéd terjedt el, hogy Petőfinék viszonya volt egyik selmecebányai tanára testvérhúgával, sőt ennek a kapcsolatnak „gyümölcséről” is kezdtek suttogni, s valaki a *Pesti Hírlap* 1907. évfolyamában feltette a kérdést: vajjon mi lett az ebből a viszonyból született gyermekkel? (A megnevezett tanár, Suhajda Lajos egyébként nem taníthatta Petőfit, mert csak később került Selmeccre, s húga nem is volt.)<sup>25</sup> Másik példa: 1845 júliusában a költő kunszentmiklósi hívei lakomát rendeztek tiszteletére; a lelkes vendéglátást *Búcsú Kunszentmiklóstól* c. költeményével hálálta meg. Ennek utolsó versszaka így szól:

Amott virít Szentmiklósnak  
Egy rózsája ...  
Hej csak soha ne is néztem

<sup>24</sup> *A magyar sajtó története* II/1. k. 1848–1867. Bp. 1985.

<sup>25</sup> L. minderről az id. új kritikai kiadásban *A hűtelenhez* és a *Deák-pályám* c. vers jegyzetét: 1. k. 187, ill. 2. k. 297.

Volna rája!  
Vagy ha már megbűvölt édes  
Arculatja:  
Hadd lennék én, aki ötet,  
Aki ötet leszakasztja!

A városban később elkezdték rebesgetni, hogy a költő „Szentmiklós rózsáján” a főjegyző leányát, Baky Krisztinát értette, akibe első látásra beleszeretett, s aztán többször meg is látogatott. A század vége felé már kiszínezett változatok alakultak ki erről a feltételezett vonzalomról, holott sosem bizonyosodott be, hogy az az udvarias gesztus, mellyel a város lakóitól búcsúzó versét a költő hatásosan lezárta, valóban a Baky-lánynak szólt-e: semmi nyoma nincs annak, hogy kapcsolatba lépett volna vele; már csak azért is teljesen valószínűtlen ez az elképzelés, mert Petőfi rövidesen a vers keletkezése után, 1845. augusztus első felében már Mednyánszky Bertának udvarolt s folyamatosan elárasztotta verseivel, melyeket az év őszén, a *Szerellem gyöngyei* c. kötetben ki is adott.<sup>26</sup> — Legendák egész sora vagy bokrai keletkeztek az alábbi emlékhelyeken: Aszódon és környékén (diákkori szerelmeiről, sok változatban), Dunavescén (érkezése körülményeiről, Nagy Zsuzsika iránti szerelméről, időtöltéseiről), Szalkszentmártonban (az egykori révkocsmáról, melyet a nevezetes „kis lak”-kal azonosítottak — tévesen), a Tisza felső folyása vidékén (*A Tisza* c. költemény keletkezési helyéről, a *Falu végén kurtá kocsmá-ban* megénekelt esetről), Szabadszálláson (a költő követválasztási kudarcának körülményeiről) stb. stb.<sup>27</sup>

A Petőfi-legendák másik nagy csoportja a költő életének végpontjaihoz: születéséhez és halálához kapcsolódik. A kutatónak az az (aligha túlzott) benyomása, hogy a közvélemény — s ennek nyomására maga a Petőfi-biográfia is — mindvégig több figyelmet szentelt e végpontoknak, mint az életrajz egyéb kérdéseinek együttvéve. A két esemény hasonlólt egymáshoz abban, hogy végleges tisztázásukhoz hiányzik az ún. *perdöntő bizonyíték*. A kutatás, belátva, hogy ilyenek előkerülésére az idő előrehaladtával egyre kisebb az esély (úgyszólván mindennapos dolog ez a tudományos munkában), kialakította a maga megnyugtatóan igazolható álláspontját; ezzel lezártnak tekinti e kérdéseket, s lehetőleg kitér a meddő viták elől. A népi fantázia működésének azonban nem állhatja útját: a legendának (akárcsak a sziklán tenyésző mohának) egy hajszerű repedése is elég, hogy kicsírázzon benne, s tovaterjedjen.

A költőt a *maguk szülőttének valló városok* (főként Kiskörös, Kiskunfélegyháza, Szabadszállás) vitája az 1850-es évek óta számtalanszor fellángolt, s a jelek arra mutatnak, hogy a hamu alatt ma is tovább izzik a parázs. A vita magvát maga a költő vetette el (akaratlanul) azzal, hogy míg 18–19 éves koráig különféle okmányaiba Kisköröst írta vagy diktálta be szülőhelyeként, ettől kezdve következetesen kiskunnak vallotta magát, tehát, mivel Kiskörös nem tartozott a Kiskunsághoz, tényleges származását a hitelesebbnek érzett „szellemi születéshellyel” cserélte fel. Az érintett kiskun városok ez utóbbi vallomásokra és nyilatkozatokra s arra a körülményre hivatkozva, hogy a „kiskörösi álláspontot” megalapozó anyakönyvi bejegyzés csak az ottani *keresztelést* bizonyítja, a legújabb időkig is makacs küzdelmet folytatnak (kiskun „vetélytársukkal” is) a „Petőfi szülővárosa” címért. Mindhárom közösség *hisz* a maga igazában, s ezt az évtizedek folyamán keletkezett és mély gyökeret eresztett legendák külön-külön „hitelesítik”. A legjellemzőbbek és legismertebbek egyike az a félegyházi változat, mely az apa téli utazását beszéli el a szilveszter éjjelén született, gondosan

<sup>26</sup> L. erről pl. FERENCZI Zoltán, *Petőfi életrajza*. 2. k. Bp. 1896. 152–156.

<sup>27</sup> Mindezekről Dienes ismételtlen id. *Legendák Petőfije* c. kiadványa, melynek anyagát a helynév-mutató (271.) szerint 34 helyen gyűjtötte, bőven szolgáltat adatokat.

bebugyolált csecsemővel Félégyházától az ötven kilométerre fekvő Kiskőrösig, hogy fiát evangélikus templomban kereszteltethesse meg (s mindjárt visszavigye anyjához). A félégyháziak arra is emlékeztek, hogy Petrovits melyik két lovát fogatta be az útra. Feljegyeztek egy olyan változatot is, mely szerint az apa a terhes asszonnyal ült fel a szekérre, s az útközben, a két város között hozta világra gyermekét.<sup>28</sup>

\*

Petőfi pályafutásának rejtélyei közül kétségtelenül *nyomtalan eltűnésének kérdése* foglalkoztatta leginkább és legtartósabban a nemzet közvéleményét. A „titkok titka” volt ez, s időről-időre végighullámozott az országon a mindenkit nyugtalanító kérdés: hősi halált halt-e, vagy túlélte a segesvári csatát s valahol bújdosik? A nemzet sohasem kapott „végérvényes” választ erre a kérdésre: a költő nem adott életjelt, nem jelentkeztek a túlélést bizonyító vagy valószínűsítő, szavahihehető tanúk, sosem kerültek elő ilyen adatok vagy dokumentumok sem. S bár Petőfi legközelebbi hozzátartozói, baráti körének tagjai és az életrajzírók már a költő eltűnését követő egy-két év múltán meg voltak győződve csatatéri haláláról,<sup>29</sup> a „nagy család”: a nemzet nem tudott belenyugodni abba, hogy legkedvesebb fia, a szabadság és szerelem dalnoka, a márciusi napok hőse nincs többé, s mivel ennek sem voltak kézzelfogható bizonyítékai, a végsőig, makacsul reménykedett abban, hogy egyszer csak mégis felbukkan valahol. Minden e reménnyel összefüggésbe hozható emlékezés, híresztelés vagy feltevés futótűzként terjedt el az országban, akár Petőfi haláláról, akár életben maradásáról szólt. Az 1860-as évektől kezdve mind sűrűbben röppentek fel, nemegyszer a címdalalon, PETŐFI ÉL!-vagy PETŐFI ÉL? felirattal, efféle kósza hírek, melyeket aztán (előbb vagy utóbb) kevésbé feltűnő helyen a cáfolat vagy helyreigazítás követett.

Az első hullámban főként az 1849. évi erdélyi hadjáratban, Bem hadműveleteiben s a gyászos kimenetelű segesvári ütközetben résztvettek elevenítették föl a költőről őrzött emlékeiket. Pákh Albert, a *Vasárnapi Újság* szerkesztője, Petőfi egyik bizalmas barátja és író társa, 1860 októberében sorozatot indított erről szóló levelekből és nyilatkozatokból, melyet 40 levél közzététele után 1861-ben zárt le.<sup>30</sup> Közülük több közlemény jelentős mértékben hozzájárult a csata lefolyásának és a költő részvételének, eltűnése körülményeinek kiderítéséhez, sőt — Lengyel József székelykeresztúri felcser személyében — „koronatanú” is akadt a beküldők között. Legendás elemek már a sorozat több darabjába is beszűrődtek, de a legendaképződés „virágkorát” a század utolsó évtizedeire és a századforduló tájára tehetjük. Az 1900-as évek legelején óriási sajtóvisszhangja volt a székelykeresztúri „Petőfi-sírról”<sup>31</sup>, majd a balázsfalvi „Petőfi-koponyáról”<sup>32</sup> érkezett híreknek. A mesterségesen, egészoldalas tudósításokkal szított hisztéria végére mindkét esetben az antropológiai vizsgálat és az elutasító szakvélemény tett pontot. A székelykeresztúri sírban talált és Pestre felküldött csontmaradványok egy aggastyánéinak bizonyultak, a helyi legenda azonban — a halálosan

<sup>28</sup> A születéshely körüli viták leggondosabb összefoglalása FEKETE Sándor életrajza 1. k. (Bp. 1973.) 3. fejezetében olvasható (23–26, részletes bibliográfiái utalásokkal).

<sup>29</sup> L. pl. Arany János közismert *Emlények* c. ciklusát, melyet először 1855-ben adott ki, az egykori bizalmas jóbarát, Orlai Petrics Soma véleményét (a *Vasárnapi Újság* 1861. 113. lapján alapos indokolás után azt írta, hogy a költő eleste felől „nincs semmi kétség”); jegyezzük meg, hogy Szendrey Júlia, mint közismert, már 1850 júliusában újra férjhezment stb.

<sup>30</sup> Pákh a költő halálára vonatkozó adatok sorozatos közlését a *Vasárnapi Újság* 1860. okt. 14-i számában kezdte meg és 1861. márc. 14-én zárta le.

<sup>31</sup> L. erről DIENES András *Petőfi a szabadságharcban* c. könyvét (Bp. 1958. 390.).

<sup>32</sup> Erről az esetről l. FERENCZI Zoltán *Petőfi eltűnésének irodalma* c. i. m. 148–156; vö. még DIENES feljebb i. m. 388–389.



megsebesült és a segesvári csatát követő éjjel két huszártól odamenekített költőről — tovább élt, s él ma is. Petőfi csatateri halálának rengeteg variációján kívül (Dienes András legalább 100-ra becsülte a számukat) a túlélés különféle változataiban sem volt hiány; ezeket Dienes rendre számbaveszi és határozottan elutasítja *Petőfi a szabadságharcban* c. monográfiájában (1958).<sup>33</sup> Az egyik ilyen híresztelés szerint pl. a bécsi titkosrendőrök elől menekülő költő Belgrád környékén egy szerb pópánál mint harangozó rejtőzött el, s e foglalatosság mellett háborítatlanul írta verseit.<sup>34</sup> Móra Ferenc a hírt így kommentálta: „A Petőfi-legendákban kezdettől fogva sok a fantasztikum, de az mind olyan, amit vétek volna szétfoszlatni, mert a szeretet, a hit, a rajongás találta ki. Ez a fantasztikum azonban olyan vad, hogy még bosszúságra sem érdemes, nemhogy cáfolgatásra... Aki Petőfi Sándorból jámbor szerb sekrestyést tud csinálni s évtizedekig megelégedetten lóbáltatja vele a füstölőt a pópa háta mögött, annak a fantáziája előtt minden regénycsináló vegye le a kalapot...”<sup>35</sup>

\*

Móra kifakadása pontosan illik a *szibériai Petőfi legendájának* arra a 20. századi változatára is, amellyel — 1985. évi újjáéledése óta — a mai nemzedék is közvetlen közletről megismerkedhetett. Ennek kezdetei azonban az 1850-es évekig nyúlnak vissza: a hadifogolyként e távoli ázsiai területre vetődött költő fantomja 140 éve él szinte kiirthatatlanul a nemzet képzeletében.

A legkorábbi adatot P. Szathmáry Károly írónak köszönhetjük: 1860-ban a *Vasárnapi Újság* említett sorozatában megjelent emlékezése szerint 1849 augusztusában, amikor mint honvédtiszt Bem seregének maradványaival a déli határszélen tartózkodott, egy tábornoki beszélgetés alkalmával hallotta „egy erdélyi közhonvéd”-től, hogy „Petőfit az oroszok elfogták és elszállították Szibériába”, egy másik meg ugyanakkor azt állította, hogy a költő „mint fogoly az orosz cár elé került, ki miután megtudta, hogy kivel van dolga, a nagy költőt gazdagon megjutalmazva, szabadon engedte.”<sup>36</sup> Mindkét adat a bámulatosan korán megindult legendaképződés bizonyítéka: nemcsak a „nagy-lelkű és bőkezű cár” motívuma utal erre (melynek ősforrása nyilván Koszciuszko lengyel szabadsághős életének ismert epizódja), hanem éppen Szibéria említése is: olyan eseteknek, hogy valaki a seregből orosz fogságba esett, elvben akadhettek tanúi, de hogy az illetőt „Szibériába szállították”, azt ehhez 1849 augusztusában csak a képzelet tehette hozzá. Jellemző egyébként az az emlékezőtől hangsúlyozott körülmény, hogy mindezt egyszerű közhonvédek terjesztették; a tisztok — jegyezte meg — július 31-e óta mit sem hallottak Petőfiről.

A szomszédos Oroszországtól mint minden forradalmi megmozdulás elfojtására kész nagyhatalomtól és a dekabrista mozgalom, a lengyel felkelések krónikájából nálunk is jól ismert szibériai száműzetéstől való retteget a reformkori és a forradalmi Magyarországon is megülte a lelkeket. Meggyőző dokumentuma ennek az a fantasztikus elbeszélés, amelyet Jókai 1848-ban írt és közölt az általa szerkesztett *Életképekben* „Három excollega Szibériában” cím alatt; ez afféle „kép a jövőből”, amikor a szerző elképzelése szerint az oroszoktól megszállott Magyarország már egy hatalmas szláv birodalom része, s a három lapszerkesztő, akikre a cím utal (ti. a satirikusan bemutatott Vahot Imre, Pálffy Albert és Nádaskay Lajos) szibériai száműzetésben él. Nem

<sup>33</sup> DIENES előbb i. m. 385–391, 555.

<sup>34</sup> DIENES, uo. 386. említi a belgrádi Vrema cikkét, melyben ezt a legendát ismertetik. Nálunk a Magyar Hírlap 1931. júl. 7-i száma közölte.

<sup>35</sup> MÓRA Ferenc írása „Segesvár után” címmel a Magyar Hírlap 1934. szept. 16-i számában jelent meg.

<sup>36</sup> Vasárnapi Újság 1860. dec. 30.; 649.

kell tehát meglepődnünk azon, hogy a költő feltételezett (de sosem bizonyított) fog-ságba eséséhez a székely honvéd mindjárt a szibériai száműzetést társította, s az erre utaló kőszá híreknek utóbb a közvélemény is fenntartások nélkül hitelt adott, mintegy természetesnek véelve, hogy akit az oroszok fogságba ejtettek, arra ez a sors várt.

Bizonyára nem véletlen, hogy éppen az imént említett elbeszélés szerzője, Jókai — évekkel később — maga is e híresztelések hatása alá került, s hozzájárult a szibériai Petőfi-legenda meggyökereztetéséhez. Jóllehet 1856-ban még határozottan úgy nyilatkozott, hogy nem kételkedik többé Petőfi halálában („ha élne, mi tartóztathatná őt vissza, hogy legalább megszólaljon” — tette föl a kérdést a *Vasárnapi Újságban*)<sup>37</sup>, sőt 1861-ben refrénes költeményben intette a „Petőfi-keresők”-et, hogy hagyjanak fel a hiábavaló fáradozással,<sup>38</sup> lapja, *A Hon* egyik 1867. évi tárcájában — „PETŐFI???” cím alatt — mégis arról panaszkodott, milyen nyomasztó lelki teherként nehezedik rá az az elképzelés, hogy egykori bizalmas barátja és küzdőtársa valami isten háta mögötti helyen, méltatlan körülmények között, mozgási szabadságától megfosztva és némaságra kárhoztatva sínylődik: „hátha mégis él! Senki sem látta elesni! Hátha elhurcolták orosz fogságba, elvitték ezer meg ezer versztnyire távol Szibéria belsejébe! Hátha ott siratja hazája sorsát Kamcsatka hómezőin? ... hátha nehéz, lassan emésztő munkában görnyed az urali ólombányák áldozatai között?”<sup>39</sup> 18 évvel a segesvári csata után a fogékonyabb olvasóközönséghez intézett kérdéssorozatával (mely a cikk sokszoros újraközlései révén országszerte elterjedt s később is újra meg újra elhangzott)<sup>40</sup> ösztönzést adott a legenda továbbfejlődéséhez: ennek az urali vagy szibériai *ólombánya* — a láncra vert, nehéz munkára kényszerített költő szuggesztív képével — centrális magva volt. 1877-ben már egész sorozat állt össze az efféle híresztelésekből;<sup>41</sup> Manasses Dániel (valódi nevén Pap János) időrendben már a negyediként állt elő meséjével, mely minden hasonlót a háttérbe szorított: azt állította, hogy 1849-ben mint hadifoglyot kivitték az országból, majd besorozták az orosz hadseregbe, évekkel később pedig egy szibériai ólombányába az ott dolgozó Petőfi mellé osztották be tisztí szolgának. — Hamarosan leplezték: kiderült, hogy hasonló családok miatt elítélt, börtönviselt szélhámós; sosem járt Oroszországban, s a költőt csak az arcképéről ismerte (éppen ezért választotta ki ezt olyan magabiztosan a hatósági kihallgatás alkalmával eléje terített férfi-arcmások közül). Tündöklése és bukása közt alig három hét telt el (1877. jún. 3-ától 20-áig),<sup>42</sup> de az első kihallgatásáról megjelent, lelkendezve „tálalt” sajtóbeszámoló a reménykedő lelkekben zajos visszhangot keltettek: a szenzációs hír végigfutott az országon, s befészkelte magát a hiszékenyebb, írástudatlan vagy nem rendszeresen olvasó egyszerűbb emberek tudatába; a harsogó, nagybetűs címek sokáig megmaradtak emlékezetükben, no meg a hírhedt Szibéria neve is újabb nyomatékot kapott. Ahogy az évtizedek teltek-múltak, a szeretett költőjét makacsul *visszaváró* nép más magyarázatot már alig is adhatott Petőfi hallgatására, mint hogy ezen a titokzatos, ködösen távoli vidéken raboskodik, s onnan nem írhat, nem üzenhet. A „haza szabadságáért” szenvedő hős kitartó, áhítatos *hazavárása* már-már a *Csaba-legendát* idézi emlékezetünkbe, mely a székelyek közt évszázadokon át élt, s éppen e várakozási motívummal egy, az ősi mítoszokban általánosan elterjedt hagyományhoz<sup>43</sup> kapcsolódik;

<sup>37</sup> *Uo.* 1856. 69.

<sup>38</sup> Jókai Mór *költeményei*. Bp. 1899. 8. (1861-es évszámmal.)

<sup>39</sup> *A Hon* 1867. máj. 26. a címlapon.

<sup>40</sup> Jókai fölvette tárcáját *Virradóra* c. elbeszélés- és emlékezőgyűjteményébe (Pest, 1868. 2. k. 112–117.), aztán még legalább egy tucatszor megjelent különféle kötetekben, pl. a Nemzeti Kiadás 49. k.-ében (1896. 189–192.)

<sup>41</sup> L. FERENCZI Zoltán, *Petőfi eltűnésének irodalma* ismételten i. m. 66–70.

<sup>42</sup> *Uo.* 70–82.

<sup>43</sup> L. GREXA Gyula, *A Csaba-monda és a székely hunhagyomány*. Bp. 1922. A „Csaba-királyfi” c.

— mintha csak egy hasonló, de valószínűtlenül „fiatal” magyar „visszavárási legenda” kicsírázásának lennének tanúi. Ezt a merésznek tűnő feltevést nemcsak a szibériai Petőfi-legenda minden józan megfontolással dacoló szívóssága támasztja alá, hanem az ugyancsak újkori Rákóczi- és Kossuth-mondakörrel kapcsolatos kutatási eredmények is: a „segítő hős visszavárási” mozzanata mindkettőben felbukkan, sőt jelentős szerepet játszik.<sup>44</sup>

A századforduló táján a szibériai Petőfi-legenda végképp elszakadt a történeti alaptól, közte és a tudományos felfogás között tovább mélyült a szakadék; a Petőfi-irodalom legfeljebb „Petőfi-regék”-ről vett tudomást, s ezt is kelletlenül tette, mert a meddő viták, cáfolgatások kötelezettsége sok idejét és energiáját kötötte le.

Az első világháború éveit a legenda széles körű újjáéledésének, sőt továbbfejlődésének alkalmait teremtettké meg azzal, hogy távoli szibériai táborokba magyar hadifoglyok is tömegesen kerültek. Lakóik közül sokan visszaemlékeztek az egykor olvasott vagy szüleiktől-nagyszüleiktől hallott elbeszélésekre az 1849-ben odahurcolt Petőfiről (a hadifogoly-irodalom sok adata igazolja ezt),<sup>45</sup> meghatódtak attól a gondolattól, hogy a szeretett költő is ott, azon a zord, idegen vidéken szenvedett és tűrt, akárcsak ők, s várta sok éven át — mindhiába — a szabadulást. Nemcsak a helyszín, hanem a hadifogoly-lét sajátos feltételei is (az összezártság, a nyomorúságos körülmények, a reménytelenül telő évek) kedveztek az újabb, mesészerű változatok kialakulásának. A költő emberi számítás szerint sem lehetett már életben (bár Dienes találkozott az 1916-ban még mindig egy szibériai kunyhóban tengődő, 93 éves Petőfi legendájával is)<sup>46</sup>, s az egykori *Petőfi-keresők* helyébe a nem kevésbé rajongó *sírkutatók* léptek. A cirill-betűkkel s valamelyest az orosz nyelv elemeivel is megismerkedő hadifoglyok korhadttal temetői fejfák vagy kopott emlékkövek felirataiból a Petrovics nevet silabizálták ki, ami a költő eredeti családneve lévén (ezt minden, akár csak néhány elemi iskolai osztályt kijárt magyar tudta) különféle regényes kombinációkra, találgatásokra adott ösztönzést. A legenda tehát *folyamatosan tovább tenyészett*, miközben a hagyományos motívumokhoz (száműzetés, ólombányák, hómezők, megláncolt rabok stb.) újak kapcsolódtak, s a sajtóközlemények tanúsága szerint az 1920–1930-as években Szibériából hazaérkezett hadifoglyok révén itthon is újra elterjedt, — már mint a *szibériai Petőfi-sír legendája*. A költő korábbi sóvárgó hazavárást az a reménység váltotta fel, hogy ha földi maradványaira a távoli vidéken rábukkannak, hazaszállíthatják és szülőföldjében helyezhetik örök nyugalomra. Amikor tehát — az 1930-as évek végén — kialakult a legendának az a Svigel Ferentől kieszt és tollbamondott változata, amely Petrovics–Petőfi ázsiai sírjának *helyét* (a Bajkál-menti Iliszunszk — burját nevén Elűszun — helységet) megnevezi,<sup>47</sup> mindjárt fel is hangzott (Sándor József és mások szájából) a

fejezetben a nemzetközi monda-párhuzamokat sorra véve pl. a kelta-brit Arthur-monda halálosan megsebesült hős királyáról így ír: „Tündérnök jönnek érte bárkán, úgy viszik siratva magokkal az ő országukba, hol ... súlyos sebeinek gyógyulását reméli. De a nép nem hiszi, hogy valóban meghalt, az a hír terjedt el, hogy valahol, messze idegenben él és vissza fog jönni” stb., igen sok visszatérési, várakozási változat említésével.

<sup>44</sup> L. pl. FERENCZI Imre, *Történelem, szózhagyomány, mondahagyomány*. Ethnográfia, 1966. 49–69. A 65. lapon, Rákóczi visszatérésének sokáig élt reményével kapcsolatban így ír: „Az 1849-es bukás után keletkezett Kossuth- és Petőfi-legendakörben világos analógiákat láthatunk: visszavárták a szabadságharc vezérét, és nem hittek Petőfi halálában.”

<sup>45</sup> MARKOVICS Rodion nagysikerű könyvében, *A szibériai garnizon c. „kollektív riportregény”*-ben több utalás van a „szibériai Petőfire”, akit „nem engedtek haza az oroszok”. (L. pl. a bukaresti magyar nyelvű kiadásban — 1965. 186. —: „Itt hagyták a negyvennyolcas hőseket. Itt hagyták Petőfi Sándort.”)

<sup>46</sup> L. DIENES András cikkét: Magyar Ifjúság 1960. szept. 10; 6.

<sup>47</sup> Magyarország 1940. aug. 4., szept. 4. Svigel egy Abonyi Ernő nevű újságírónak mondta tollba

nemzeti színű szőlőmokban csomagolt sürgető felhívás, hogy „Hozzuk haza Petőfit!”<sup>48</sup>

A Svigel Ferenc-féle „felfedezés” (melyet Sándor József — kevéssé meggyőző módon — magának akart kisajátítani)<sup>49</sup>, a Petőfi-Társaság folyóiratában közzétett megsemmisítő tudományos cáfolat<sup>50</sup> ellenére 1985 nyarán az idézett jelszóval együtt újjáéledt, s 1989-ben a rendkívüli érdeklődéssel kísért, nagy nyilvánosságot kapott barguzini sírfeltárási vezetés.

A legenda e 20. századi variánsának kialakulásáról részletesebben írtam *Petőfi szibériai legendájáról* c., 1990 januárjában megjelent cikkemben,<sup>51</sup> az ásatás lefolyása és kudarca pedig közismert, ezért az alábbiakban — befejezésül — azoknak a tanulságoknak a levonására szorítkozom, amelyeket ez a legmakacsabb túlélési legenda-változat a *Petőfi-kultusz* kutatójának kínál.

A „szibériai Petőfi-láz” korántsem először szökött olyan magasra, mint 1985–1989 között (a legenda Kárpát-Ukrajna felőli beszivárgásától<sup>52</sup> a Morvai Ferenctől szervezett ásatásokig): a közvélemény a múlt század hatvanas éveitől fogva többször is felbolydult a távoli földrésztől érkezett híresztelések nyomán. Sőt, két ízben: előbb 1877-ben, a feljebb említett Manasses fellépése, 1940 őszén meg Svigel állítólagos „emlékezései”-nek és (hamisított) „dokumentumai”-nak közzététele után a sajtó már annak a követelésnek is hangot adott, hogy diplomáciai lépések történjenek a — nemzeti ügygyé növelt — kérdés tisztázása érdekében. (Erre, Manasses leleplezése, ill. az említett elutasító szakvélemény s Magyarország hadbalépése folytán egyik esetben sem került sor.)

Az a rendkívüli érdeklődés, amellyel a Svigel-féle verzió újra-felfedezését: a Bajkál-menti Petőfi-sír hírére a ma élő generációk fogadták, öszinte csodálkozással töltötte el a fenti előzmények ismerőit is, annak láttán, hogy a költő alakjából és költészetéből sugárzó vonzás az elmúlt fél század alatt sem gyengült: dacolt egy alapjában elhibázott, merev ideológiai és irodalomtörténeti értékrendszer negatív hatásaival is. A szibériai Petőfi-ügyben úgyszólván két nagy pártra szakadt az ország népe (a teljes közönyt tanúsítók száma meggyőződésünk szerint elhanyagolható): a „barguzini Petrovics-Petőfi-ben hívók és kételkedők” táborára. Otthoni és munkahelyi beszélgetések során, a sajtó hasábjain, a rádió, a tévé nyilvánossága előtt és úton-útfélen mindkét fél hasonló szenvedélyességgel nyilatkozott, foglalt állást a kérdésről; a „Petőfi-titok” felderítését az egész nemzet ugyanolyan feszült figyelemmel kísérte, mint száz vagy ötven esztendővel ezelőtt. A sajtó konkrét bizonyítékait szolgáltatta ennek: miután az ásatási vállalkozás vezetője, Morvai Ferenc, 1989. július közepe táján ünnepélyesen bejelentette: „Megtaláltuk Petőfit!”<sup>53</sup> majd ugyanezt Kiszely István, az expedíció

emlékezését. Az első cikket az „iliszsunski sír”-nak minden bizonnyal hamisított fényképével illusztrálta.

<sup>48</sup> SÁNDOR József, *Nemes Petőfi Sándor költőnk Szabadszálláson született és Szibériában halt el*. Bp. [1942.] 142–146.

<sup>49</sup> SÁNDOR előbb i. m. függelékében azt állította, hogy 1938-ban már készen volt könyvének kézírata, de kiadása nyomdai okokból késett. Előszavát 1938-ból keletkezte. Mégis nyilvánvaló, hogy ő vette át Svigel 1940-ben közzétett adatait, s könyve „dokumentumait” is a Svigeliéről másolta.

<sup>50</sup> Koszorú 1941. 8. k. 1–23., Svigel állítólagos bizonyítékainak fénymásolatával.

<sup>51</sup> JEL. Spirituális és kulturális folyóirat. Bp. 1990. 1. sz. 12–15.

<sup>52</sup> V. V. Pahirja munkácsi lakos a Magyarság feljebb említett cikkei nyomán, melyekről azt hitte, hogy Magyarországon megfeledeztek róluk, a helyi szovjet ifjúsági lapban beszámolt erről a *felfedezésről*; cikkét nálunk magyar fordításban közölték: ezzel kezdődött az új vita a „szibériai Petőfiről”.

<sup>53</sup> A bejelentés a rádióban hangzott el, de a TASZSZ már júl. 18-án jelentette: Megtalálták Petőfi Sándor földi maradványait Barguzinban! (I. pl. Magyar Hírlap júl. 19; 7., Magyar Nemzet

antropológusa a költő eltűnésének 140. évfordulóján, az emlékezetes 1989. júl. 31-i sajtófogadáson részletes tudományos fejtegetések és az azonosítást alátámasztó érvek kíséretében nagy nyomatékkal megismételte,<sup>54</sup> a lapokban közzétett hírek, beszámolók, lelkendező hozzászólások, kétkedő vagy éppen elutasító vitacikkek, szatirikus írások, glosszák stb. száma csak augusztus és szeptember folyamán már sok száza rúgott (400 után abbahagytuk a számlálást), tehát szinte áttekinthetetlené vált. Élénk és hasonlóan megosztott visszhangra találtak az e témáról rendezett tévé- és rádióműsorok is.

Ebben a hatalmas és diszsonáns kórusban feltűnően erős volt a „hívők” szólama. Nem tudok ennél jobb kifejezést arra a magabiztosságra, amellyel a barguzini expedíciót lelkesen támogató, hazafias misszionnak tekintő tömeg szószólói e kérdésről szóban és írásban nyilatkoztak. Megfigyelésem szerint a társadalom minden rétegéből jelentkeztek ilyenek, de számomra különösen meglepő volt, hogy magas képzettségű, a maguk szakterületén nagy tekintéllyel bíró értelmiségiek (orvosok, mérnökök, középiskolai és egyetemi tanárok stb.) közül milyen sokan adtak hitelt, szinte fenntartás nélkül, a szibériai Petőfiről szóló híreknek, s reagáltak ingerülten az elutasító vagy kételkedő állásfoglalásokra;<sup>55</sup> a szatirikus vagy ironikus modorban írt ellenvéleményeket pedig (az ásatási terv értelmi szerzője helyett) magára a költőre vonatkoztatták, mintha Petőfit érte volna méltatlan, gúnyos támadás! Ilyen magatartást tanúsítottak a vállalkozás résztvevői is, ami végül is természetesen és emberileg érthető. Mégis érdemes elgondolkozni azon, hogy felnőtt emberek népes csoportja, amelyben tudós szakértők, publikáló kutatók, újságírók, tehetséges fiatal szakemberek is voltak, vállalkozott egy ilyen — Verne regényes fantáziáját idéző — kalandos felfedező útra, anélkül, hogy komolyan feltették volna (magukban vagy a többiek előtt) a kérdést: kellő tudományos alappal bír-e ez az expedíció, vannak-e a kitűzött cél elérésének legalább minimális garanciái? A jelek szerint érdemben nem foglalkoztak ezzel az alapvető kérdéssel, hanem elindultak, átgondolt tudományos terv nélkül, egy ötven évvel ezelőtt meggyőzően megcáfolt, úgyszólván izzé-porrá zúzott legenda „újmutatása” nyomán, „toronyiránt” a Bajkál-tó túlsó oldalára, s még csak nem is Iliszenszk-Elüszunba, ahol a Svigeltől koholt történet szerint Petrovics-Petőfi élete utolsó éveit töltötte s eltemették<sup>56</sup> (ott ugyanis az előkészítő terepszemle alkalmával csak buddhista temetőt találtak), hanem az attól délkeleti irányban kb. 54 kilométerre fekvő Barguzinba, abba a kisvárosba, amelyben (ugyancsak Svigel meséje szerint)<sup>57</sup> a költő, miután egy ólombányából(!) sikerült megszöknie, békés polgárként először telepedett le. — Az anyagi érdekelttség, a kaland izgalma, az egzotikus vidék vonzása nem szolgálhat erre kielégítő magyarázattal; nyilván a nemzeti érdekűnek tűnő kutatóexpedícióban való részvétel remélt erkölcsi értéke nyomott a latban: Petőfi földi maradványait visszaadni a nemzetnek, a magyar anyaföldnek — így érezhették — valóban nem

júl. 19; 6. stb.)

<sup>54</sup> DR. KISZELY István rádiótáviratának címe: *Petőfit találtuk meg!* Petőfi Népe (Kecskemét) 1989. júl. 24. — A sajtóbeszámoló az azt fejtegette, hogy az azonosított „testi jegyek” nagy száma alapján 6 milliárd az 1-hez annak valószínűsége, hogy költőnk csontvázát tárták fel. L. pl. 168 óra, 1989. aug. 1.; 5. stb.

<sup>55</sup> Ilyen értelemben támadták e tanulmány szerzőjét az előbb említett sajtófogadáson. — A sajtóvisszhangra való utalásokat egyébként az adatok nagy mennyisége miatt általában mellőzni vagyok kénytelen.

<sup>56</sup> A Magyarország feljebb idézett 1940. évi cikkei szólnak erről.

<sup>57</sup> A tévé aug. 15-i „Stúdió '89” c. műsora keretében pl. Morvai Ferenc kijelentette, hogy „vagy ötven” ilyen „élősködő” tudós vonakodik elismerni vállalkozása sikerét és „a Petőfi” halmvainak ünnepélyes eltemetésére irányuló tervei megvalósítását. A „firkászok” kifejezés az említett júl. 31-i sajtófogadáson hangzott el, félreérthetetlenül az akadémikusodó tudósoknak címezve.



mindennapi cél és lehetőség! Tehát úgyszólván kézzelfogható annak a vonzerőnek a hatása, mely a szibériai legendát — a népi képzelet műveként — már a kezdet kezdetén csírájában létrehozta, kifejlesztette, fenntartotta, s a felszín alatt még a legutóbbi fél évszázad folyamán is tovább élte: íme, milyen sokan őrzik, ösztönösen, azt az előző generációktól átörökölt „hitet”, hogy költőnket sosem engedték haza Szibériából, s a reményt, hogy ha már elődeink elmulasztották, végre mi megadhatjuk neki, hazai sírja mellett, az illő végtisztességet. Ez a feljebb „rejtélyes”-nek mondott erő tehát még ma is képes arra, hogy komoly felnőtt emberek józan gondolkodását megzavarja. További példák hosszú sorával lehetne ezt még szemléltetni (amerikai magyarok hazafias érzésekről, őszinte belső érdeklődésről tanúskodó leveleivel, székelyföldi menekültek „bizalmas” közléseivel, a hazai sajtóvisszhang kuriózumaival, vidéki poéták alkalmi versezeteivel), de feleslegesnek tartom, mert az 1989 tavasza óta eltelt időszakban minden elfogulatlan érdeklődő meggyőződhetett arról, hogy mennyien kerültek — a társadalom minden rétegéből — az évszázados hagyomány, a hazakerülő „szent hamvak”, a nemzet „kollektív emlékezete” bűvkörébe.

Neheztelhetünk-e hát azokra, akik ennek az ígézetnek a hatása alatt írnak, nyilatkoznak és cselekszenek, s válnak megszállottakká? Azért teszem fel ezt a kérdést, mert a barguzini ásatásokkal kapcsolatos viták során újra felütötte a fejét a Petőfi-legendák történetéből jól ismert *tudományellenesség*. Az expedíció szervezői, egyes tagjai és más „hívők” részéről az ország nyilvánossága előtt olyan állítások is elhangzottak, hogy „a tudósok” (akik nem egyszer „firkászok” minősítést kaptak), az úgynevezett „hivatalos álláspont” (?) védelmében, melytől státusuk, kényelmes és biztos egzisztenciájuk függ, az Akadémia támogatásával mesterséges akadályokat gördítenek annak útjába, „hogy a magyar nép megtudja az igazságot Petőfiről”<sup>58</sup> (volt, aki a „hazafias vállalkozás” ellen szerveződő „tudós maffiát” emlegetett):<sup>59</sup> azt a látszatot akarták kelteni, mintha Morvai vállalkozása (melynek üzleti jellegét és célkitűzését ő maga sem tagadta) a hazánkban érlelődő demokratizálási folyamat eredménye, a maradiság, a tudós vaskalaposág elleni harc diadala volna.<sup>60</sup> Mindez átlátszó politikai demagógia, mely megrágalmazza, alaptalan gyanúba keveri, méltóságában sérti a tudósokat, az Akadémiát s magát a tudományt — tehát *határozottan el kell utasítanunk*.

Ezt azért bocsátottam előre, mert ha a feljebb elmondottak értelmében, véleményem szerint, megértést, türelmet kell is tanúsítanunk a legendának e (korántsem megértő és türelmes) megszállottjai iránt, szükséges, hogy különbséget tegyünk a benne őszintén *hívők* és ezt a naiv hitet cinikusan saját, *önös céljaikra* fordítók (nyerészkedők, szerencsevadászok, érvényesülni akarók, különféle ambícióikat kiélők és hasonlók) között. Az előbbiek — a bibliai szavak szerint — „nem tudják, mit cselekszenek”, az utóbbiak azonban mindig is tudatában voltak (tőlük telhetően leplezett) céljaiknak; ezt a szibériai legenda fejlődésmenetének fenti vázlatos bemutatása is számos szemléletes példával illusztrálja. Bár „vegytiszta” képletek ritkán fordulnak elő, s a két csoport között aligha húzható éles határvonal, mindezt mégsem veszíthetjük szem elől, ha a legendák képződésének, továbbfejlődésének, terjedésének hátterét próbáljuk felderíteni, s arra vagyunk kíváncsiak, hogy a tényleges mozgató erők közül a vakhit vagy az — akár konkrét, akár átvitt értelmű — számítás jutott-e inkább érvényre.

<sup>58</sup> Morvai Ferenc e kijelentése a sajtóban többféle megfogalmazásban is felbukkan, l. pl. BORZÁK Tibor írását a Petőfi Népe 1989. aug. 30-i számában.

<sup>59</sup> Ezt a kifejezést használja a vállalkozásban résztvevő V. V. PAHIRJA egy munkácsi lapban közzétett cikkében: Kárpátontúli Ifjúság, 1990. febr. 10.; 12.

<sup>60</sup> Morvai Ferenc pl. a Mai Nap 1989. júl. 30-i száma szerint (7. l.) úgy fogalmazott, hogy „Az MSzMP megállapodott a szovjetekkel, hogy ezt elhallgatják” (ti. hogy 1176 magyar hadifogoly került 1849-ben Oroszországba) stb.

A tudomány természetesen nem lehet ellensége sem a legendának, sem a benne hívőknek (ahogy a népi képzelet egyéb rokon termékeinek — a mesének, mondának, anekdotának stb. — és terjesztőiknek sem), sőt a biográfia (s kivált az irodalmi életrajzírás), mint láthattuk, különösen érdekelt abban, hogy a *folklor-tudomány*, a Petőfi-kutatással együttműködve, a népmonda szóban forgó, mindeddig háttérbe szorult műfajának, a Petőfi-legendának, az eddigénél nagyobb figyelmet szenteljen; elméleti és gyakorlati segítségét, gazdag módszertani tapasztalatait nem nélkülözhetjük. Hasonlóan érdekelt mindebben a (nálunk éppen kibontakozó) *irodalmi kultusz-kutatás* is, mely az írói legendát mint a hazai irodalmi kultusz egyik jellegzetes produktumát nem hagyhatja ki vizsgálódásai köréből.

A Petőfi-biográfia — hosszú és változatos története során — gyakran került abba a helyzetbe, hogy legendás állításokkal, híresztelésekkel kellett, hiteles életrajzi tények, józan megfontolások és érvek alapján, vitába szállnia. Ezeket a vitákat általában a maga belső ügyeként kezelte és zárta le egy-egy tanulmány vagy monográfia valamelyik bekezdésében vagy lapalji jegyzetében; a legendákat pedig hagyta tovább tenyészni (terjedésüknek alig is vethetett volna gátat). Engedékenységeiben azonban nem mehetett odáig, hogy például — ad absurdum víve a dolgot — a költő születéséért versengő városok *mindegyikének* igazat adjon; ilyen esetekben nem egyszer kényszerült nyílt állásfoglalásra. A legendában hívők agresszív fellépése miatt ma hasonló helyzet alakult ki, ezért jelentjük ki újra és határozottan azt a meggyőződésünket, hogy Petőfi a segesvár-fehéregyházi csata után, menekülés közben veszett el, tehát a *„szibériai Petőfi-sír” minden történelmi alapot nélkülöző legenda*, sőt a túlélési elképzeléseknek nemcsak legmakacsabb, hanem a valóságtól leginkább elrugaszkodott változata. Mindez nem úgynevezett „hivatalos álláspont”, melyhez tekintélyünk és egzisztenciális érdekeink védelmében makacsul ragaszkodunk (ennek feltételezését *mint rágalmat határozottan visszautasítjuk*), hanem több kutató-generáció közel másfél évszázada felhalmozódott tapasztalatait, fáradságos munkája nyomán megérlelt *kutatási eredmény*. Ez tények szilárd láncolatára támaszkodik, s csak újak, mindeddig ismeretlenek felbukkanása módosíthat rajta; ilyeneket azonban a szibériai legenda hívei sem korábban, sem ezúttal nem voltak képesek produkálni.

\*

Végül, a szibériai Petőfi-legendá multjának és jelenünkbe eső meglepő fejleményeinek áttekintése után próbáljunk egy pillantást vetni a „jövő”-jébe, mérlegelve fennmaradásának, továbbfejlődésének esélyeit. A Petőfi-Társaság szakkbizottsága, említett 1941. évi szakértői jelentésének befejező részében annak a véleményének adott kifejezést, hogy „ha most a Petőfi-Társaság hivatalos állásfoglalása után meg is áll egy időre [Petőfi] felejthetetlen alakja körül a mondaképződés, egy újabb évforduló vagy ünnepi alkalom ismét feleleveníti emlékét, megtermékenyíti a népi képzeletet.” A jóslat közel félévszázad múltán beteljesült, s a barguzini Petőfi-legendá máris újabb elemekkel bővült, pl. azzal, hogy költőnk jó barátságot kötött a Barguzinban élt száműzött dekabrista forradalmárral, M. K. Kjuhelbekkerrel; hogy az ottani postamester lányát vette feleségül; hogy azonos azzal a „titokzatos idegennel”, aki aggregény volt és szeretett horgászni stb., stb. Mégsem merek a fenti példát követve jóslásokba bocsátkozni, mert rohamosan változó világunkban ez felelőtlenség volna. Annyit azonban mindenesetre le kívánok szögezni, hogy a barguzini expedíció kudarca korántsem jelent végső *leszámolást* egy téves elképzeléssel: mindössze *egyetlen egy csontvázról* bizonyosodott be, hogy nem a Petőfié: ez Morvaiék „hazafias missziójának” „tudományos eredménye”. A nagymultú, mély gyökeret eresztett, szívós legenda — miután kiheveri azt az átmeneti sokkot, ami a vállalkozás látványos és sokakat kijózanító kudarcával érte — könnyedén túlteheti magát ezen a jelentéktelen botlásán, hiszen van még elegendő

feltáratlan sír Szibériában (vagy másutt a földkerekségen), amelyhez reményeit kötheti. Hogy vak törvényének engedelmeskedve, merre tart, nem számíthatjuk ki, s nem is állhatjuk útját.

Vagy tán mégsem egészen így van?...

Feljebb idéztük Móra Ferenc felháborodott véleményét egy rosszízű, a költő emlékéhez méltatlan legendáról, s megjegyeztük, hogy a szibériai sem különb annál. Az említett *kétkedők* 1988–1989 folyamán kialakult népes táborában számosan szólaltak fel a nyilvánosság előtt olyanok, akik magát a szívükben, tudatukban *elevenen élő Petőfit*, összes költeményeit, egész életművét igazolt erkölcsi eszményeit hívták tanúul annak a barguzini A. Sz. Petrovicznak ellenében, aki felvéve eredeti szláv családnevét, éveken át békés cári alattvalóként, helyzetével megalkuvó polgárként éldegélt, kereskedett, gazdálkodott, családot alapított, megfedkezve hazájáról, otthon hagyott feleségéről, kisfiáról, „szentséges elveiről”, forradalmi esküjéről, sőt magáról a költészetéről is. Az ilyen mélyről a legenda történetében először felhangzó tiltakozás annak széles körű felismeréséről tanúskodik, hogy ez az A. Sz. Petrovics nem lehet azonos azzal a Petőfivel, akit a nemzet a *mű nyomán* a szívébe zárt, s hogy a legenda mint a Petőfi-kultusz egyik makacs megnyilvánulása *szembefordult* eredeti céljával: úgy tartja fenn a költő emlékét, hogy egyúttal be is szennyezi azt. Elmondtuk, hogy ez a megdöbbentő fordulat első világháborús szibériai hadifogoly-táborokban következett be; szoltunk arról, hogy Petőfi neve a távoli haza, a szeretett táj, az elhagyott otthon és családi tűzhely képeit idézte fel a szabadulást sóvárgó, a hazatérésben reménykedő foglyok emlékezetében; a hosszú, sötét őszi és téli estéken jól esett a költőről beszélgetni, verseit mondogatni. Szívesen adtak hitelt annak a hagyományos elképzelésnek, hogy valamikor maga Petőfi is ezen a rideg vidéken raboskodott, s hősi magatartása, helytállása miatt az ő sorsukban osztozott; olyanok is akadtak köztük, akik verseket írtak a nevében, megpróbálva írását és kézjegyét utánozni, a kéziratot hamis keltezéssel látták el, mintha vagy hatvan évi lappangás után került volna elő.<sup>61</sup> Az illúzió erősítésére alkalmas játék, unaloműző időöltés volt ez is. Ez az üdvös szerepe igazolhatja, becsessé teheti szemünkben a szibériai Petőfi-legendának ezt a 20. századi variánsát. Aktualitása azonban már rég a múlté, csak a fiúk-unokák emlékezetében él. A Sz. Petrovics szálnalmas figuráját — mint makacs tradíció — ez az elmosódott emlék tartja fenn; a nemzet számára már semmiféle értékkel nem bír. Hogy ezt újabban annyian felismerték és hangoztatták, csillantja fel azt a reményt, hogy lassacskán talán mégis megszabadulhatunk — ha nem is a szibériai Petőfi-legendától, de legalább ettől a végtelenen elfajult, torz változatától. E folyamat befolyásolásának, meggyorsításának véleményem szerint egyetlen lehetősége van: egy igazabb, mélyebb és teljesebb Petőfi-tisztelet kialakítása és szélesebb körű elterjesztése: a „szent csontok” felfedezésének vágyát csak a *mű felfedezése* olthatja ki.

<sup>61</sup> L. DIENES i. cikkét: Magyar Ifjúság 1960. (a kézirat fénymásolatával; keltezése: Vengerszkoe-Szelo, 1851. május 20.)

## A HATALOM EREDETMONDÁI PETŐFI UTÓÉLETÉBEN

Ritkán fordul elő, hogy egy antológia tudománytörténeti jelentőségre tehesen szert, most mégis bekövetkezhet: Margócsy István *Jöjjön el a te országod...* című szöveggyűjteménye (1988), mely alcíme szerint *Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból* kínál szemelvényeket, nemcsak a Petőfi-kutatást mozdíthatja ki a holtpontról, hanem kimondva-kimondatlanul a magyar irodalomtudomány egészének termékeny kutatási területet ígér. Mégpedig olyat, amely mindeddig parlagon hevert e tudomány hagyományos határain kívül, holott bekebelezésével és megművelésével úgy gyarapodhatnak ismereteink az irodalomról, hogy annak hasznát veheti egy sor társ-tudomány is, a politológiától a néprajzig, a valláslelektantól a művelődéstörténetig, a szociológiától a történetírásig. Föl kell hívni erre a figyelmet, mert a könyv nem kérkedik önnön fontosságával; szerény célkitűzése szerint „[e] gyűjtemény feladata csak a *jelszó-Petőfi* bemutatása és kommentár nélküli szemléltetése” (5.), s a kommentárok-tól való eltökélt tartózkodás miatt maga a szerkesztő látszólag alig van jelen lapjain: szűkszavú, bár magvas előszaván s a kötetbe felvett szerzők pársoros (és mennél semlegesebb) bemutatásán kívül csak a koncepciózus válogatás és elrendezés jóvoltából érezzük, hogy kalauzunk mindvégig tudja, mit akar. A kitűnő szerkesztés szinte átvilágítja a szövegeket, mígnem együttesükből kirajzolódnak a magyar Petőfi-kultusz politikai vonatkozásai. Idevágó nézeteit a szerkesztőnek remélhetőleg lesz módja tanulmányban is kifejtteni; addig néhány sajátosan kultusztörténeti tanulság levonásával szeretnék hozzájárulni a kérdéskör továbbgondolásához. Több szem többet lát, s mivel kezdetén járunk egy izgalmas, de sejtetően hosszú és nehéz felfedezőútnak, célszerű lesz tapasztalatainkat kicserélni és erőnket egyesíteni.

### I. Alapkérdés: a mitizáló utalások funkciója Petőfi politikai kisajátításában

Az új kutatási terület nagysága máris munkamegosztást követel, ezért egy olyan problémára összpontosítok, amelyet a kötet szerkesztőjének tárgyválasztása szándékosan kizárt, ám amelynek tanulmányozásához akaratlanul is rengeteg anyagot szolgáltat. Előszava szerint Margócsy a Petőfi-kultusznak csupán egyes politikai megnyilvánulásaira kívánt szorítkozni, főként a *kié Petőfi* kérdését vitató kisajátítás elkeseredett küzdelmeire, szövegeit ezek bemutatása céljából válogatta, s ezért nem foglalkozhatott a Petőfi-kultusz számos egyéb jelenségcsoportjával, egyebek közt például a költő életének változatos műfajokban történt feldolgozásaival, életrajza rejtélyeinek találgatásával, róla szóló legendákkal és hozzá fűződő ereklyékkel, öt ünneplő költeményekkel, s „az ábrázolások általános mítoszokra utaló hiperboláival (pl. Petőfi mint Jézus Krisztus, vagy mint turáni sárkányvérben fürdő Siegfried stb.)” (4–6.). Nos, a szöveggyűjteményben a *kié Petőfi* kérdését valóban többen fölteszik, így 1907-ben Weltner Jakab (55.), 1910-ben Ady Endre (78.), vagy 1924-ben Propper Sándor (151.), s közvetve vagy hallgatólagosan erről vitatkozik számos társuk. Az is valószínű, hogy ha szerkesztőnk a mitizáló utalások előfordulásai szerint válogatta volna össze szövegeit, nem ugyanez a gyűjtemény lát napvilágot. Gyanítható azonban, hogy nagy lett volna az átfedés a két szöveggyűjtemény között, sőt a mitizáló utalások gyakoriságában

sem lett volna számottevő eltérés, hiszen a szerkesztő hangoztatott szándéka ellenére, vagy legalábbis attól függetlenül, e ténylegesen elkészült antológiában is lépten-nyomon felbukkannak. S ennek okára kíváncsian sokat ígérő kérdéshez juthatunk: miért bukkannak fel oly sűrűn e politikai szempontból válogatott gyűjteményben is e mitizáló utalások, hogyan viselkednek és mi a szerepük, éppen itt, abban a huzavonában, amit egykor Pogány József „a Petőfiért folyó nagy igénypör”-nek (66.) nevezett? A szerkesztő tudatos válogatási elve a Petőfi-irodalom szövegeinek két típusát kereste: „azokat a Petőfi-tanulmányokat, melyek nyilvánvalóan politikai-ideológiai céllal íródtak, s azokat a politikai nyilatkozatokat, melyek a maguk igazolására Petőfi alakját hívják segítségül” (5–6.); ez az elv ugyanakkor olyan szövegekhez vezette, amelyekben láthatólag szokatlanul gyakori a mitizáló nyelvi elem; fel kell tételeznünk, mint kutatással ellenőrzendő s így kutatásra ösztönző hipotézist, hogy politikai kisajátítás és mitizáló (többsnyire vallási) utalásrendszer e feltűnően gyakori találkozása nem a véletlen műve, hanem a politikai-ideológiai célt vagy a Petőfi általi önigazolást valami módon szolgálja a mitizálás.

Kérdés: hogyan és miért. Vagy szűkebbre fogva a kérdést: e nagyon is világi hatalomért versengő szövegekben miért, sőt mi célból hemzsegnék kifejezetten vallási utalások, a tudatosan kidolgozott allegorikus hasonlatrendszerrel a mindössze egyetlen jelzőnyi, látszatra csak önkéntelen elszólásként idetevet transzcendens mozzanattig? Ha szapora előfordulásuk nem pusztán a véletlen műve, s nem egyszerűen a stílus művelődéstörténetileg meghatározott, ám egyébként funkciótlan díszítőelemei csupán, akkor a *cui prodest* ősi kérdéséből kell kiindulnunk: kinek és miként használ ez a nyelvezet? Mi bírhatja rá vajon e merőben világi tétért folyó harcra még eltökélten világi ideológiájú résztvevőit is, akár elhódítani akarván a vágyott hatalmat, akár igazolni illetékességüket a már megszerzett hatalom birtoklására, hogy miközben magukat Petőfi egyedül igaz örököseinek vallják, a költőt és művét a vallási élet szférájából kölcsönözött analógiákkal koszorúzzák fel? Mi ösztönözhetett arra még egy Révai Józsefet is, a dühödt vallásellenesség e megvesztegethetetlen főideológusát, aki lankadatlan inkvizitori éberséggel fürkészte szellemi életünk legrejtettebb zugait is az akkoriban úgynevezett *kispolgári csökevények* vagy a *klerikális reakció* fondorlatainak árulkodó nyomai után, hogy egyszer csak azt találja mondani, „oldott sarukkal” illik közelednünk Petőfi emlékéhez? Nem hihetjük, hogy nála ez egyszeri és véletlenszerű stílári figyelmetlenség volt, amelyben erőltetett belemagyarázás volna célzatosságot keresni; elegendő figyelmesebben, nyelvezetére összpontosítva újraolvasni a szabadságharc századik, egyben Petőfi születésének százhuszonötödik évfordulójára írott ünnepi emlékesztését, hogy meggyőződünk az ellenkezőjéről.

Ha nem volna rá tömördek egyéb (és leplezetlenebb) adatunk további dokumentumokból, ez az egy szöveg is szemléltethetné, hogy az első pillantásra tán szórványosnak és céltalannak tetsző vallási kifejezések lappangó rendbe illeszkednek, egyenként halvány vagy áttételes utalásaik együttesen már határozottan törnek a transzcendens égi tartománya felé, s az érvelés nyelvének világias elemeit is magukkal ragadják. Révainál mindez titokban zajlik: a szakrális stílus elemei a meggyőzés ügyesen álcázott retorikai segédcsapataivá szerveződnek, s ki tudja, a hadműveletet vezénylő ravasz főideológus talán éppen ezek észrevétlen bevetésétől várja a politikai hatalomért vívott ütközet megnyerését. Azért jöttünk Petőfi szülővárosába, emlékeztet rá a szónok, hogy „emlékének áldozzunk”, s immár emelt fővel lehet „szülőházához járulnunk”, hiszen 1848 hőseiben „[a] magyar demokrácia saját őseit, előfutárjait, mintaképeit ünnepli”, és „[ö]rökségük, szellemük” nincs többé kitagadva, hanem „a dolgozók államhatalmában, milliók akaratóban vált vérré és húsá”, így most az általuk megindított „demokratikus átalakulást beteljesítő új, magyar demokrácia ünnepli saját száz év előtti kezdeményezőit”. Ami magát a költőt illeti, ha a szabadságharc eszmei előkészítése lett volna egyetlen tette, „akkor is megérdemelné, hogy századokon át oldott



sarukkal, hajadonfőtt közeledjünk emlékéhez”; népszerűségében mindig „hitvallás fejeződött ki” az általa képviselt „népi-demokratikus és forradalmi program mellett”. (226–227.)

Számos olyan dokumentumot találhatnánk, amely ennél sokkal nyíltabban vállalt és szembeötlőbben kifejezett vallási utalásokat használ politikai hatalomszerzésre; elvégre Révai ha akarná sem tehetné meg, hogy főideológusi szerepében Petőfit közvetlenül az Atyához vagy a Fiúhoz hasonlítsa, feltámadásáról értekezzék, netán imában fohászkodjék hozzá, amikre pedig a Petőfi-kultuszban akadtak példák. Számítóbban vagy szemérmesebben visszafogott szövegének stíluselemeivel és retorikájának működésével mégis szemléltethetem, ha egyelőre nem bizonyíthatom is azt a hipotézisemet, hogy nem véletlen, sőt szinte szükségszerű, hogy a politikai hatalomszerzés érdekében vagy a megszerzett hatalom legitimációja végett az érvelés nyelvezetében megjelennek vallási jellegű utalások. Az „ős”, az „előfutár”, az „örökség” szavak még csak azt jelzik, hogy Révai a *genealógia* jólismert eszközét használja a maga és pártja hatalmának legitimálására; a nagy költőig visszavezetett ideológiai származás egyelőre még a világi szférán belül marad. Révai azonban a szakrális tartományra utaló nyelvi elemek szinte észrevétlen bevegítése révén a hatalmat igazoló genealógiát mintegy Petőfin túl is meghosszabbítja, jól kivehetően immár a természetfölötti irányába. Innen vették szövegének olyan fogalmai, mint „áldozni” (ha itt csak emléknék is), „járulni” (bár itt csupán egy szülőházhoz), „vérré és hússá válni” (átlényegülésre, reinkarnációra, mindenképp valamiféle misztériumra célzó képzet), „oldott sarukkal” közeledni (a szakralist megillető tisztelet ősi szimbóluma), „beteljesíteni” (itt régi kezdeményezést, a Bibliában prófétikus jóslatot vagy örökérvényű törvényt), „hitvallást” tenni. Vallási képzettársítások alkalma mindegyik, kiváltani azonban legföljebb a féltudatosságig tudják, hiszen mindössze egy-egy pillanatra bukkannak fel, ahogy a reklámlélektan nevezné: szubliminális ideig, ám az olvasó vagy hallgató éppen ezért szinte védtelen velük szemben, észrevétlenül a hatásuk alá kerül, s öntudatlanul talán el is fogadja, hogy a bemutatott genealógia valami szakrálissal egészül ki s mintegy megpecsételődik. A vallási nyelvezet beszűremlése egy-egy óvatlan pillanatban szentesíti a genealógiát, mely a hatalom legitimációjának eszköze; végső soron azt sugallja, hogy Révai pártjának hatalma transzcendens eredetet és jóváhagyást tudhat maga mögött. A szakrális kiegészítés lényegileg, ha kimondatlanul is, egészen Istenig vezet vissza a hatalom genealógiáját: kimondva ugyan csak Petőfig, akinek költői és politikai tekintélye van, Petőfi emlékéiről azonban azt mondja, hogy „oldott sarukkal” kell közelednünk hozzá, azaz a transzcendens tartományából kapta hatalmát. (Az utóbbi összefüggés nem először tevődik át irodalmi kultuszba: Ignótus 1892-ben azt írta Shakespeare-ről, hogy „sarunklevetve” kell közelednünk műveihez, mint „kinyilatkozás”-hoz, s ha hibát vélne nek fölfedezni bennük, jobb a szemünket okolni érte.<sup>1</sup>) Különös paradoxon: a militáns vallásellenesség főideológusa közvetve és hallgatólagosan arra szólít fel, hogy az ő hatalmához közeledjünk oldott sarukkal, mert Isten kegyelméből uralkodik. Nyelvhasználatával a régi királyok Istentől eredeztetett jogát<sup>2</sup> igényli magának, egy abszolút, ember számára kifürkészhetetlen, és mindenféle elszámolási kötelezettség fölött álló jogot a hatalom gyakorlására. A szöveg stílus felépítése és retorikájának lélektana elárulja a végső szándékot: a hatalom szentesítését transzcendens genealógia segítségével.

A hatalom genealogikus szentesítésének művelete nem mindig kényszerül ilyen rej-

<sup>1</sup> PATÓ Pál [Ignótus], *János király*. A Hét, 1892. Kötetben: FÁBRI Anna — STEINERT Ágota (szerk.), *A Hét. Politikai és irodalmi szemle. 1890–1899. 1900–1907. Válogatás*. I–II. Bp. 1978. I. 123–125.

<sup>2</sup> V. Ö. FIGGIS, John Neville, *The Divine Right of Kings*. New York, Evanston, London, 1965.

tekutakra; ha a szakrális tartománya bátrabban vállalható, akkor a transzcendens eredeztetésnek sem kell beérnie a vallási nyelvezet perifériájáról becsempészett és elszórt töredékekkel. Az elhódítani vagy megtartani vágyott politikai hatalmat ilyenkor is genealógiával igyekeznek igazolni, de ezt a genealógia már egy olyan Petőfire vezetheti vissza, akit immár leplezetlen hasonlat vagy metafora ruház fel vallási szereppel, sőt rokonít, olykor egyenesen azonosít Istennel. A genealógia világi és profán részét a transzcendens és szakrális kiegészítés a múlt és a jövő felé egyaránt meghosszabbítja, hogy birtoklásukkal a hatalom letéteményese biztonságban érezhesse magát: visszafelé Petőfin át a világot teremtő transzcendens lényig, előre a költő–proféta jövőndölései révén az egykor elrendeltek maradéktalan beteljesedéséig. A genealógiának számos változata van, vizsgálatukkor azonban nem téveszthetjük szem elől közös működési elvüket: végülis hatalomszerzési műveletek láncolata mindegyik. Alapképletre egyszerűsítve: a politikus a költőhöz folyamodik hatalomért, ám közben a költő számára Istentől kér hatalmat, mert közvetve saját hatalmát akarja kivonni az evilági eredetű felhatalmazás viszonylagossága alól.

Ha a hatalom legitimálása céljából készített genealógiát egészen a transzcendens szférájába vezetik vissza, mégpedig eléggé összefüggő és nyilvánvaló módon, akkor *eredetmondának* fogom nevezni. Az eredetmonda tehát itt olyan történet, vagy rejtett történetet sejtető utalásrendszer, amely a hatalmat vagy hatalmi igényt Istentől való eredeztetéssel igyekszik jogosként elfogadtatni. Az irodalmi kultuszban ritkább a teljes történetet elbeszélő, mint a jellegzetes töredékeivel azt csak sugalló eredetmonda, s a kifejtés foka mindkét esetben igen különböző lehet. Szigorúan evilági ideológiájú korokban a transzcendens származtatást végző történet rejtőzködésre kényszerül; alig kitapintható csírája olykor egyetlen mondatban megbújhat, ahogy például Barabás Tibor *Petőfi hitvallása* című cikke (1958) mutatja: „A szocializmust építő magyarság a Petőfi vérével megszentelt harc száztedik évfordulóját ünnepli.” (336.) A másik véglet a teljes mítoszi kidolgozottság, amikor a Petőfit politikailag kisajátító szöveg szinte apokrif vallási iratként olvasható; ilyen Pekár Gyula (részletesen elemzendő) nagy centenáriumi beszéde 1922-ből. A transzcendens irányban meghosszabbított genealógia legitimáló ereje mindkét típusban megsokszorozódik. Noha az eredetmonda végülis monda, és sokszor éppen kifejtettebb változataiban árulja el mítoszi jellegét, fiktív mivoltának érezhetősége nem szokta zavarni transzcendens hatalmi igénybejelentésének komolyan vételét. Eredetmondák vizsgálatakor éppen ezért kutatójuknak sem kell, nem is érdemes végső igazságuk kérdését firtatnia. Nem tanácsos J. G. Frazer egykori túl magabiztos definícióját használnunk, azaz eleve a jelenségek *téves* magyarázatát neveznünk mítoszoknak<sup>3</sup>, hiszen az eredetmondának (mint egyfajta mítosznak) a célja úgysem a magyarázat, hanem a legitimáció. Az igazság kérdését tehát, a hatalomért versengő pártok igényeinek jogosságával vagy jogtalanságával együtt, legjobb lesz itt egy átmenetileg módszerül vállalt agnoszticizmus jegyében zárójelbe tenni. A politikai demagógia émelyítő példái láttán persze nehéz megőrizni semlegességünket, s talán fölösleges is kínosan ügyelni az elkötelezetlenség látszatára, az állandó igazságosztás feladatának vállalása azonban elterelné figyelmünket az eredetmondák megfektendő lélektanáról, jelentéséről és hatásairól. Tekintsünk el most attól, hogy a genealógiával eszközölt hatalmi legitimáció eredménye esetenként mennyire legitim; vegyük közelebbről szemügyre magát a legitimációs folyamatot, s a felhasznált genealógiának mind világi, mind transzcendens részét, a nyelvi rekvizitumokhoz kapcsolódó rítusokkal együtt, mert elemzésükkel a magyar kultúra másként alig hozzáférhető sajátosságaira, az irodalmi kultuszok működésére, valamint a felhatalmazás

<sup>3</sup> FRAZER, J. G. (Szerk. és ford.), *Apollodorus: the Library*. I–II. London és New York, 1921. I. köt. p. XXVII.

természetrájára egyaránt némi magyarázatot kaphatunk.

## II. 1. A hatalom legitimálása: eredeztetés világi genealógiával

A genealógia eredetileg a vérszerinti leszármazás családfáját jelentette; nem meglepő, hogy a hatalmi kisajátítás szekuláris nyelve is kezdetben családi kapcsolatokban beszéli el a szellemi eredet bizonyítani kívánt útvonalt, s csak ezek fogytán támaszkodik hasonló értelmű, de máshonnan vett metaforákra. A kisajátítás mozzanatának akaratlan szimbóluma lehet, hogy mind a családi, mind az egyéb eredetű metaforákban közös a birtokviszony: valamilyen módon Petőfi a *miénk* (ösünk, apánk, elődünk), mi az *ővé* vagyunk (utódai, folytatói), vagy van valami (név, örökség, zászló, fegyver, stb.) ami egykor az ővé volt, most pedig joggal a miénk lett, s illetékességünk jussán összekapcsol vele, mint a kölcsönös birtokbavétel általi azonosulás jelképe. Előfordul, hogy az összetartozást genealógiai viszonylatok nélkül, pusztán a birtoklással fejezik ki, ahogy 1924-ben Propper Sándor igyekezett visszaperelni Petőfit azoktól, akik szerinte jogtalanul sajátították ki maguknak („A pozitív, az igazi, a szüretlen Petőfi [...] a miénk! Mi az ővé voltunk!” 151.), gyakoribb azonban a leszármazás módjának megnevezése. *Elődjének* nevezi Petőfit többek közt Horváth Márton (256.); *folytatójának*, *követőjének* és *öröksége* jogos birtokosának tekinti magát például Révai József (230–231.); a szocialistákat tartja Petőfi eszmei *örökösének* Pogány József (68.); a szabadságharc centenáriuma az országgyűlés nevezte magát „az 1848/49. évi forradalmi, demokratikus eszmék örökösének és megvalósítójának” (248.); a nem egészen méltó *utódok* közé sorolja magát Csoóri Sándor (376.); Petőfi „a mi rendünk előfutára” Aczél György számára (365.); „tényleges öröksei” nevében szólal meg Kállai Gyula (367.). A családi kapcsolatokon belül marad, bár a leszármazási vonalon kívül, aki Petőfit bátyjának képzei: „édes öccse lennék”, írja Csépanyi Lajos honvédtiszt, miközben Zrínyi kései unokájának is érzi magát, seregét meg „Kossuth verbuválta” (315.). Kívül kerül a családi kapcsolatokon, de talán még belül marad egy átvitt értelemben vett genealógián, aki *eszményképének* nevezi Petőfit, mint például Komócsin Zoltán (333.), vagy aki fennen hirdeti, hogy az ő oldalán harcolna Petőfi, ha élne, mint például Rákosi Mátyás (217.) vagy Tardos Tibor (306.). A név öröklődésének családi szokására, egyúttal a név általi legitimáció ősi gyakorlatára utal, hogy szervezetek veszik föl Petőfi nevét. Amikor a Nemzeti Múzeum fiatal munkatársai vitakört szerveztek, előbb Besenyei György nevét ajánlotta nekik az őskereséssel és hagyományválasztással megbízott Lakatos István, végül azonban a Dolgozó Ifjúság Szövetsége jóváhagyásával Petőfi-körként tartották meg összejöveteleiket (301–302.); 1956-ban a Nemzeti Parasztpárt változtatta meg nevét Petőfi Pártra (324.). Pekár Gyula 1922-ben azt hangoztatta, hogy Petőfi neve „a külföld ellen fegyver is nekünk: kultúrfölényünk hatalmas fegyvere” (133.). Máris láthatjuk, milyen nehéz elvonatkoztatni az itt felsorolt politikusok és pártok sokféleségétől, a Petőfibre való hivatkozások nagyon eltérő jogosságától s olykor nyilvánvaló demagógiájától, pedig ezt kell tennünk; nem az a cél, hogy a legitimáció erkölcsi alapját ellenőrizzük, hanem az eléréséhez használt genealógia működését igyekszünk megérteni. Jogosság, erkölcsösség vagy illetékesség dolgában a Petőfiért folyó „nagy igénypör” résztvevői különböznek egymástól, ezt azonban végső megítélésükhöz kellene figyelembe vennünk; a genealogikus hatalomszerzés természetrajzát kutatva e különbségektől ideiglenesen eltekinthetünk.

Minden erkölcsi különbség ellenére közös a genealogikus hivatkozások nagy *tétjének* felismerése; jól kivehető, hogy a genealógia hatalmi következményeinek tudatában a politikai ellenfelek igyekeznek cáfolni egymás állításait. A hitelfosztás versengő műveletei nemegyszer egymás tükörképei. Nem elég, hogy Moszkvából két rádióállomás naponta „hitvány rágalmakat sugároz világgá a [...] magyar nemzet ellen”, írta a *Nemzetőr* 1944 decemberében, ezt ráadásul „Kossuth és Petőfi nevében cselekszik”,

ugyanis egyik Kossuth, másik Petőfi „nevét bitorolja” (213.). Sokszor meghamisították és kisajátították már 1848 eszméit, mondotta ünnepi beszédében Komócsin Zoltán 1958. március 15-én, de soha annyira „népáruló, nemzetvesztő célokra”, mint amikor 1956-ban „[a]z ellenforradalmárok Kossuthra, Petőfire, a 48-as márciusi ifjakra hivatkoztak”; megsemmisítésükkel „Kossuth, Petőfi, Táncsics zászlajáról letöröltük azt a gyalázatot, amelyet az ellenforradalmárok kentek rá”, s eszméik megint „tisztán, fényesen” ragyoghatnak (339., 341.). A retorika persze lehet ennél sokkal bonyolultabb, mondhatni körmönfontabb. „Mi nem akarjuk elvenni, nem akarjuk kisajátítani se Petőfit, se a márciusi ifjakat, se magát március 15-ét a hazai baloldaltól, ha már oly görcsösen kisajátítja magának” — hangoztatta látszólag engedékenyen Rajniss Ferenc a Magyar Megújulás Pártja ünnepi szónokait 1943-ban, a hitelfosztás és visszavétel azonban már következő mondatában megkezdődik: „Legyen az övék, ha meg tudják fogni, és be tudják dugni pénzes vagy rőpiratos páncélszekrényekbe. Nekünk elég lesz, ami a páncélszekrényekbe nem fér be. A magyar valóság, a magyar tanulság. [...] a többi legyen a vörösöké, meg a sárgás rózsaszínűké!” (213.) Az utódlás jogát az ellenfelektől elvitatni igyekszik az érvelésnek az a jólismert típusa is, amely Petőfi vágyainak valóra váltását teszi meg a hiteles genealógia ismervének. „A magyar népi demokrácia kezdettől március örökösének, Kossuth, Petőfi, Táncsics utódjának vallotta magát”, értesülhettek Barabás Tibortól 1958-ban a *Magyar Ifjúság* olvasói, és „joggal tette ezt”, hiszen mindazt megvalósította, amiről Petőfi álmodott: megszüntette a nagybirtokot, letörölte a kisemmizettek könnyeit, és a szellem napvilágát vetette minden ház ablakára; ebből következően szerinte képmutató névbitorlást követett el a Petőfi-kör, s persze „[n]em azok Petőfi utódai, akik Mindszenty bíboros hercegprímás új »honfoglalását«, nagybirtokos és királpárti összeesküvését szervezték és támogatták, hanem azok, akik küzdöttek ellene”. (336–337.) Jellemző, hogy Petőfinek más pártok általi kisajátításán kíváncsi érdeklődéssel és elnéző megértéssel csak egy Kosztolányi Dezső tudott merengeni (71–75.), aki nem volt érdekeltve egy politikai csoport hatalmának mindenáron való igazolásában.

Aki a genealogikus rokonítás eszközehez nyúlt, annak éreznie kellett, hogy hatalmas erőket szabadíthat el e látszólag oly békés művelettel. Óvóintézkedések változatos sorát figyelhetjük meg; mindent elkövetnek, hogy a megidézett szellem mégse szabaduljon ki a palackból. Igyekeznek gondosan körülhatárolni, hogy meddig és milyen értelemben vállalják szellemi ősükkül Petőfit, hozzátéve, hogy a múlt más nagyjai e célra miért jöhetnek vagy nem jöhetnek szóba. Sokatmondó tünete ennek, hogy ugyanaz a Révai József, akinek még Bartók, Derkovits, Ady és József Attila sem volt eléggé *haladó*, mert elszigetelődtek a forradalmi népmozgalmaktól, s műveik nem mentesülhettek „néptől idegen, dekadens, kétségbeesést tükröző” vonásoktól (277.), oly leleményesen vezeti vissza Petőfire pártja hatalmának genealógiáját, hogy végül szorongás fogja el önnön érvelése esetleg szuggesztív hatásától, s a magyar írókhoz fordulva igyekszik ártalmatlanná tenni a genealógiában lappangó veszedelmes felhatalmazást: „Nem kívánja ma a költőtől senki, hogy Petőfit utánozva, okvetlenül kardot vegyenek a kezükbe lantjuk mellé. [...] Nem a költők dolga ma a népet a Kánaán felé vezetni, de az ő dolguk is megmagyarázni a népnek, hogy ez az út akkor is a Kánaán felé vezet, ha tövises, nehéz, fáradságos is.” (233–234.) Leplezetlen utasítás a kultúrpolitika vezérétől: Petőfi szellemi örökségéből tehát a költő mint a népet vezető tűzoszlop immár veszélyeztetné a Párt vezető szerepét, ezért a genealógia erre már nem terjedhet ki, s a költők szorítkozzanak a Párt irányításának *elfogadtatására!* Révainak erre a biztonsági szelepre annál is inkább szüksége van, mert a genealógiát időközben transzcendens nyelvi elemekkel észrevétlenül szentesítette, s a Kánaán említése is felidézi Petőfi költeményének szakrális utalásait; a kultúrpolitikusként itt már tartania kell egy hatalmi szóval lebírhatatlan erő feltámadásától.

Hasonló gyúanyag hatálytalanítását figyelhetjük meg Horváth Mártonnál, bár ő



nem a részleges cáfolat, hanem a kisajátító értelmezés révén igyekszik megszabadulni a genealógia nemkívánatos következményeitől. Állítása szerint az ő számára Petőfi előd, fegyver, tanító, harcostárs, szövetséges (260–261.), ám „[l]eghaladóbb költőink megértették már, hogy következetesen Petőfi után járni a politikában annyit jelent, mint szocializmus, a költészetben annyit, mint a szovjet irodalom eredményeinek el-sajátítása” (271.). Hogy ez a demagóg módszer mennyire nem ismer akadályt, amikor nemkívánatosnak ítélt mozzanatoktól akar megszabadulni, azt szemléltesse itt, milyen áron kerülhet be Petőfi az új rend ősei közé, s mi marad e genealógiában a szabadságharc költőjének nemzeti érzéseiből: „[a] marxizmus-leninizmus klasszikusain kívül Petőfitől is tanulunk, amikor ma azt mondjuk: elárulja a hazát, elárulja a dolgozó nép ügyét az, aki a nemzetközi haladás, a szabadság és a béke őreitől, a Szovjetuniótól csak egy hajszálnyira is eltávolodik!” (263.) Ugyanígy jut el a kor hatalomvédő rabulisztikájának végső határáig a DISZ Petőfi-körének vezetősége, amikor kinyilatkoztatja, hogy „Petőfi Sándor neve, a nemzedékének hagyatéka korunk ifjúsága számára csak a marxizmus-leninizmushoz és megtestesítőjéhez, a kommunista párthoz való rendíthetetlen hűséget és a 48-as ifjúság forradalmi szenvedélyének vállalását jelentheti”, majd (talán a 48-as forradalmi szenvedély említését esetleg komolyan vevők lehűtésére) hozzáteszi, hogy „Petőfi lobogója ma a leninizmus, a XX. kongresszus eszméit, a szocialista építőmunka diadalába vetett hitet hirdeti!” (307., 312.) Ezzel a Petőfivel azután megkönnyebbülten vállalhatta a genealogikus közösséget a kor politikai vezetőrétege, csak hogy ez a Petőfi minden demagógiai bravúr ellenére sokat veszített legitimáló erejéből. A hatalomvédő genealógia ezért ilyenkor rá is szorult a transzcendens kiegészítésre.

## II.2. A hatalom legitimálása: a genealógia transzcendens kiegészítése eredetmondává

A hatalom legitimálására szánt genealógia akkor a leghathatósabb, ha készítője úgy hivatkozhat ösül Petőfire, hogy közben Istennel azonosítja, vagy más módon érintkezésbe hozza a transzcendens tartományával. Elvértve fordul elő, hogy az Atyával azonosítják, annál többször a Fiúval, akár közvetlenül megnevezve, akár név nélkül utalva rá. „MI ATYÁNK, PETŐFI SÁNDOR, JÖJJÖN EL A TE ORSZÁGOD”, zárja *Petőfi*, a *lobogó* című cikkét 1972-ben Gyurkó László, külön bekezdéssé téve és csupa nagy betűvel szedelve e mondatot (343.). Bár az ima e formája végső soron Jézushoz is kötődik, hiszen ő hagyta örökül hegyi beszédében, Petőfit ez az átirat az Atyával azonosítja, az isteni hatalom végső forrásával. Legitimáció céljára talán ez a leghathatósabb eszköz, ám lélektanilag alighanem nehezebb elfogadtatni az olvasóval, mert a sorsát megjósoló és a világszabadságért ifjú életét feláldozó költő alakjához természetesebben, szinte önkéntelenül társítható Jézus alakja és sorsa. Ha elfogadjuk Pilinszky különbségtételét az atya-típusú, illetve a fiú-típusú művészek között, akkor Petőfi ebből a szempontból is valóban az utóbbiakhoz tartozik.<sup>4</sup> Ennek ellenére Gyurkó László fohásza a magyar Petőfi-kultusz lappangó vallási ősmintájának belső logikáját viszi végig, fölfedve a mindenkori genealógia öntudatlan végcélját, azaz a szakrális és transzcendens felé törekvő utalásrendszer perspektívájának úgyszólván az enyészpontját teszi láthatóvá. Az irodalmi kultuszok mitizáló nyelvhasználata nem mindig nevezi meg ehhez hasonló végcélját és enyészpontját; olykor megtorpan az utolsó előtti lépcsőfokon, mintegy maga ellen védve a transzcendens tartomány legfőbb kincsét. Például a magyar Shakespeare-kultuszban az utolsó előtti fokra Abrányi Emil lép fel, aki számára (1847-ben) Shakespeare „a’ néma teremtes magyarázatául küldet-

<sup>4</sup> PILINSZKY János, *Szög és olaj. Próza*. A szöveget gondozta JELENITS István. Bp. 1982. 320., 322.



ni látszott Isten másodszülöttje”, azaz óvakodik a drámaíró Isten fiával, Jézussal azonosítani, s inkább apokrif mitológiai kiegészítést rögtönöz a keresztény teológiához képest; ugyanitt azonban többen kimondják a végső szót is: köztük Szemere Pál 1851-ben a Gyurkóéhoz hasonló liturgikus fordulatra ragadtatja magát („És most dicsértessék /s ezzel ámen!/ Shakespeare!”), Móra Ferenc pedig 1917-ben bibliai utalásokban gazdag allegóriává fejleszti az addig szórványosan felbukkanó vagy csak félig kimondott analógiákat Shakespeare alkotó tevékenysége és a világ Isten általi megteremtése között.<sup>5</sup> A Petőfi-kultusz nyelvezete tehát azon irodalmi kultuszokéval rokon, amelyek a végsőig vállalni merik a szakrális és transzcendens iránti sóvárgásukat; így e kultusz olyan genealógiát tud a legitimációs szándék rendelkezésére bocsátani, amely alkalmas a hatalomnak egészen Istentől való eredeztetésére.

Petőfinek Jézussal való párhuzamba állítása nem okvetlenül hathatósabb eszköze a hatalom genealogikus szentesítésének olyankor, amikor Jézust néven nevezi, mint amikor csupán közvetve idézi fel, például a megváltás vagy a feltámadás említésével. „Mint Jézus, ő is a langyosakat köpi ki szájából, s a kicsinyes, önmagunk rovására menő alkuk ellen tiltakozik” (173.), vélekedett Petőfiről Németh László éppen egy olyan esszében, mely *Jelszó: Petőfi* címmel a magyar írók mintaképeül állította a költőt, főként az elszánt sorsvállalás és felszabadult teremtető példajaként. Ez az esszé egy követendő írói erkölcs és magatartás szellemi ősevé teszi Petőfit, s a Jézusra való hivatkozás a sugallt genealógiának éppen ezt az alapjául szolgáló elvét szentesíti találó hasonlattal, ám a megváltás és feltámadás mozzanata, mely a genealógiának lélektanilag hatalmas bizonyosságérzetet szokott kölcsönözni, itt kimondatlan marad, vagy legföljebb hallgatólagosan van jelen Jézus felidézett nevében. A megváltó szerepére való utalás viszont olykor Jézus nevének említése nélkül emeli a költőt a transzcendencia legmagasabb régiójába; Jakab Ödön 1911-ben a „forrongó magyar” ösképeként tisztelte és „valóságos félisten-embernek” nevezte Petőfit, azon tűnődve, vajon aki 1844 februárjában látta a költőt, gondolhatta-e, „hogy abban a sajnálatra méltó, megviselt alakban a világszabadság leghatalmasabb szavú apostola járja a Megváltók előkészítő szenvedéseinek zordon iskoláját?” (36.) A meg nem nevezett Jézus alakjának megidézésére olykor egyetlen kifejezés önmagában is elegendő volna, holott talán nem is a legközvetlenebbül szakrális utalás az adott szövegben. Ünnepi beszédében (1922) Pekár Gyula „a szabadság evangélistájának”, látnoknak, apostolnak, hősnek és mártírnak nevezte Petőfit, akinek művei együtt „a magyar szabadság bibliája”, melyben „testamentomként” hagyta ránk *haza és szabadság* tiszteletét; e közvetlen utalások transzcendens enyészpontját mégis a liturgikus ünnepélyességű „érettünk” képviseli, mely itt a megváltásra céloz: „e két szót mondta ki, mikor érettünk meghalt.” (134.) Ugyanerre a végpontra mutat itt az önmagában egyébként szerényen meghúzódozó *-ben* rag, amikor Trianon után a Petőfi-centenárium évének ünnepi harangszavát Pekár azzal küldi „a csonka határon túlra is”, hogy „Petőfivel, Petőfiben legyen eggyé az egész Szent István-i nagy Magyarország.” (133.) Ebbe a hol kimondott, hol lappangó utalásrendszerbe illeszkedik a minden célzást egyértelműsítő *feltámadás*: eszerint Isten akarta, hogy Petőfinek ne legyen sírja a hazában, „hogy a vész percében bárhova boruljunk is le hívő és hívő lélekkel, a honi föld minden porszeméből Petőfi támadjon fel.” (129–130.) S aki érettünk halt meg, érettünk támad fel: „[é]l Petőfi, feltámadt, itt van már közöttünk” (130.), hogy „szárnyat adjon nekünk”, azaz a trianoni „[cs]onka testen csonka szárnyak” kiegészülhessenek, s „mi érezzük, az Ő szavára, az Ő hatalmas jelenlétére majd kinőnek a magyar szárnyak, hogy csattogva hirdessék a magyar

<sup>5</sup> ÁBRÁNYI Emil, *Drámairodalmunk 's a' színírói választmány*. Életképek 1847. I. 291.; Szemerei Szemere Pál munkái. Szerk. SZVORÉNYI József. I–III. Bp. 1890. I. 125–126.; MÓRA Ferenc, *A csoda*. Magyar Hírlap, 1934. május 6.

élni akarást" (129.). A nagybetűs névmás itt már osztatlanul és szétválaszthatatlanul jelöli azt, akiről közvetlenül szó van, Petőfit, s akivel őt közvetve és kimondva-kimondatlanul párhuzamba állítja a szöveg: Jézust. A legitimálni kívánt politikai hatalom vagy hatalmi igény, jelen esetben a trianoni döntés felülbírálásának igénye úgy eredezteti magát Petőfitől, hogy közben Petőfit Jézus attribútumaival ruházza fel, tehát a genealógiát transzcendens irányban meghosszabbítja és ezáltal szentesíti.

A hatalomért versengő csoportok persze itt is igyekeznek hitelteleníteni egymás eredetmondáját, ahogy a genealógiák világi szókinszű küzdelmeit tárgyalva megfigyelhettük, legfőljebb immár a hitelfosztás és önigazolás műveletei is szakrális nyelvezettel zajlanak, végülis azt bizonyítandó, hogy csakis az ő hatalmuk eredeztethető jogosan Istentől. „Ám vigyázzunk, a nemzetrontók épp e szóval akarják maguknak kisajátítani és vörös nemzetközivé bélyegezni a legnemzetibb magyar költőt”, figyelmeztet Pekár Gyula, majd a *blaszfémia* megtorlásául élénk színekkel fest egy régtől ismerős képet: „Szentségtörés! Ha tudná, a költő ostort fonna, lángostort a haragja tüzéből s arculkorbácsolná vakmerő rágalmozóit.” (134.) Szentségtörés és korbács: a látomás alapelemei a bibliai jelenetre utalnak, amelyben Jézus kiüzi a kufárokat a templomból; ennek az ősmintának részletező variációja, miszerint haragja tüzéből a költő maga fonná lángostorát, tán *Az őrült!*-ből is idéz, de szintén archaikus és vallási képzettársításokra utal. Fontos mozzanat: a büntetés megjósolója nem hagy kétséget afelől, hogy a politikai ellenfelek közül maga Petőfi (s az utalások révén megidézett Jézus) melyiket tartaná jogos képviselőjének, illetve melyiket korbácsolná odébb mint szentségtörőt. A mások genealógiájának hitelfosztására ez a bibliai mintájú kép láthatólag alkalmasnak ígérkezik, mert máskor is használják erre; Ábrányi Emil *Levél március idusán* című költeménye végén, 1911-ben, a „nemzetközi” magyaroktól így vitatja el a költőt: „Nem a tiétek ő! [...] Ha most fölkelne névtelen sírjából, / Ostort ragadna csont-kezeivel, / És szobra mellől mint emlékgyalázó / Szentségtörőket korbácsolna el.” (59–60.) Az eredetmonda visszahódításának igyekezetében az eltökélten evilági ideológiájú szerzők nyelvezetbe is óhatatlanul bevegynének vallási utalások, melyek saját hatalmi igényük természetfölötti eredetét és jóváhagyását sugallják. „Akik a teremtést megcsúfolva, istentől származtatták hatalmukat, ezek a rablóbandák hányszor gondolták és akarták, hogy az egyik márciustól a másikig még nagyobb különbséget állítsanak föl az emberek között”, kezdte ünnepi beszédét a Petőfi-szobornál Landler Jenő 1919. március 16-án, ám már a következő mondatába olyan szó kerül, mely a szónok eszmei elkötelezettségének hitelét transzcendens utalással akarja igazolni: „Hányszor törték össze reményeinket, és akartak legázolni bennünket, és eltemetni a világot megváltani akaró forradalmi szocializmust.” (91–92.) A szociáldemokrata majd kommunista politikus, a Tanácsköztársaság népbiztosa, aki megvetéssel írt azokról, akik Istentől eredeztették hatalmukat, talán tudatában sem volt annak, hogy amikor a világ *megváltásában* jelölte meg a forradalmi szocializmus célját, akkor a Jézusra utaló szóval voltaképpen a maga és elvtársai hatalmát ő is Istentől igyekezett származtatni. A rivális genealógiák Petőfiért versengenek, ám e küzdelem végső soron az isteni hatalom kisajátításáért zajlik.

Bár e küzdelemnek most csak nyelvi eszközeivel foglalkozom, közbevetőleg érdemes kipillantani rituáléjára. A Petőfi-ünnepségek szertartásaiban a költői, hazafias és transzcendens szimbólumoknak ugyanazt az egységbe illesztését fedezhetjük fel, s ugyanúgy a hatalom transzcendens genealógiával történő legitimálásának eszközeként, mint amit a Petőfiről szóló beszédek és egyéb írásművek vallási utalásokkal átszőtt nyelvezetében megfigyelhettünk. Amit e rítusok önkéntelen vagy tudatos jelképeinek lappangó vagy nyílt jelentéséből kiolvashatunk, az végső soron szintén a hatalom sugallni vágyott eredetmondája. Vessünk egy pillantást arra a szertartásra, amelynek során Pekár Gyula beszéde Petőfit a magyar szabadság evangélistájának nevezte, aki majd visszatér, s szavára kinőnek a Trianonnál megcsonkult magyar

szárnyak! Ez az országos Petőfi-ünnep 1923. március 15-én zajlott le, az Országház előtti téren, Petőfi hatalmas reliefje alatt, negyedmillió résztvevővel, akik közt Horthy Miklós, a kormány és a nemzetgyűlés tagjai, a királyi hercegek, a tábornoki kar, a vidéki hatóságok, az egyházak képviselői, valamint iskolák, egyesületek és más testületek küldöttei foglaltak helyet. Amikor „a katonazenekar rázendítette a *Szózatot* és a *Hiszkegyet*: meghajoltak a zászlók, fölláttak az ülők és ifjú, öreg ajka megnyílt, hogy hangos, együttes vallomással fejezze ki hitét az ország feltámadásában” – jegyzi fel a Petőfi Társaság történetírója. Sipőcz Jenő polgármester, gróf Klebelsberg Kunó, majd Pekár Gyula vallási utalásokban gazdag hazafias beszédeit hallgatta meg áhitattal a tömeg, majd Paulay Erzsi és Bakó László szavالاتai után a *Himnusz* éneklése zárta a katonai, politikai, vallási és irodalmi motívumokat egyesítő programot. (161–162.) Idézhetném, ami ugyanebben az évben Szent István napján a trianoni háton lévő aggteleki barlangban történt Petőfi, Andrassy Gyula és Pál Albert együttes megünneplése céljából (162.). De lépünk inkább tovább az időben, 1942. március 15-ig, amikor a Hősök terén, a millenniumi oszlop előtti díszemelőnyen immár Kállay Miklós miniszterelnök és Bartha Károly honvédelmi miniszter foglalt helyet más előke-lőségek társaságában, leventezenekar adta elő a *Szózatot*, nyolcszáztagú szavalókórus a *Nemzeti dalt*, majd a kormányzóhelyettes „Isten nevében” átadta a magyar ifjú-ság képviselőinek az 1848-as lobogók testvéreinek nevezett nemzeti zászlót (202–203.). (Ugyanebben az évben a Magyar Történelmi Emlékbizottság össze akarta gyűjteni az 1848-as szabadságharc idejéből fennmaradt emléktárgyakat mint *ereklyéket*, s arra buzdította a nemzetet, hogy március 15-én *zarándokoljon el* Petőfi szobrához (193.); ekkor már a sajtó is *zarándoklás* szóval illeti, hogy a különböző osztályok, rétegek és csoportok képviselői koszorúkkal járulnak a szoborhoz (204–205.).) Egy ideológiájá-ban evilági korszak kezdetén burkoltabban vallási szimbolikájú szertartásra kerül sor 1948. január 1-jén, a centenáriumi év nyitányaként. Mintegy négyszáz közeleti ve-zető különvonattal érkezik Kiskőrösre, megkoszorúzza Petőfi szülőházát, leleplez az emlékművet, amelyen kigyullad az örökmécses; a kiskőrösi színházban a Magyar Írók Szövetsége díszülésén Révai József elmondja már idézett emlékbeszédét Petőfiről, bele-rejtvé az új rend észrevétlenül szakralizáló genealógiáját, Illyés Gyula felolvassa versét, Szabó Pál, majd Kassák Lajos beszél, végül Barabás Tibor (az Írószövetség akkori fő-titkára), Bognár József (Budapest polgármestere), valamint Tildy Zoltán köztársasági elnök Petőfi-köteteket adományoznak a kiskőrösi ifjúságnak; a *Szózat* hangjai után a küldöttséget a népi kollégisták fáklyás sorfala kíséri ki az állomásra, mindenki énekel (223–225.). Az ilyen ünnepségek szertartásvilágának feltárásával ugyanúgy közelebb juthatnánk az irodalom szakralizálásának és politikai kisajátításának módzataihoz, mint az ünnepi beszédek elemzésével, s tanácsosnak látszik a jövőben együtt vizsgálni a kettőt, mert szorosan összefüggnek.

### II.3. A hatalom legitimálása: a közbenjáró szerepe az eredetmondákban

A Petőfi-kultusz szövegeiben gyakran találkozhatunk azzal, hogy Petőfi szerepe voltaképpen közvetítés az evilági és a természetfölötti között. Valahányszor titánnak vagy félistennek nevezik, sőt amikor Jézus attribútumait tulajdonítják neki, mindig az emberi és az isteni összekapcsolását várják tőle. Lélektani indítékait tekintve ez a megközelítés gyakran nagyon is összefügg a hatalmi igény legitimálásának szán-dékával: Petőfit azért is ruházzák fel e szereppel, hogy az így félig transzcendenssé átlényegített költő *közbemjárjon* Istennél a kérés teljesítésé végett. Pekár Gyula idézett ünnepi beszéde ebből a szempontból is sokatmondó példa: imádkozásra szólítja fel a Trianon után gyászoló nemzetet, Petőfire hivatkozva, a megcsonkított ország kiegészí-téséért, mintha így az ima valószínűbben találna meghallgatásra. A felszólítás, majd az ima szövege rendkívül sokat elárul e művelet bonyolult lélektanából. „Magyarok

istene, a gyász ünnepelhet-e?” — kérdezi a szónok, „talpig gyászban” álló nemzete nevében s maga is a szószóló és közbenjáró szerepében, majd a választ is mintegy közvetíti. „Igen, de ne megtörten, hanem hittel erősen fohászkodjék, úgy, ahogy ő, Petőfi imádkoznék: Mi Atyánk, ki vagy örökbíró a nemzetek felett, jöjjön el végre a Te országod a mi országunkra, mint mindennapi kenyérünket, add meg nekünk ezeréves egész hazánkat és ne vígy kísértetbe, hogy valaha is belenyugodjunk ama határok elrablásába, amelyeket Te szent szolgáltnak, Szent István királyunknak egykor országul adtál...” (132.) Az állítás, hogy Petőfi így imádkoznék, egyrészt legitimálása a területi igénynek, hiszen a költő jóváhagyását szerzi meg hozzá, másrészt segít elfogadtatni a Jézustól eredő biblikus imaszöveg aktualizáló módosításait; végeredményben Petőfi közbenjárásával kéri a jézusi ima kisajátítását, hogy az *Atya* teljesítse az egykor *Szent Istvánnak* már megadott ország visszaállítását. Ha logikai sorrendbe állítjuk, a politikai igénybejelentés transzcendens igazolására kidolgozott genealógia felfogható közbenjárások sorozataként is: a magyar imádkozóktól a magyar (de jézusi attribútumokkal szakralissá lényegített) Petőfin át vezet a szintén magyar, de immár hivatalosan szentté avatott nagy királyhoz, tőle az ima ósváltozatának egykori szentesítőjéhez, Jézushoz, akit a magyarrá aktualizált imaszöveg hallgatólagosan szintén a maga oldalára állít, innen végül az Atyához, aki immár a „[m]agyarok istene”. Ez a lépésről lépésre gyűjtött támogatás mindvégig a magyar igények szakralizálását s a politikai szféra vallási szentesítését hajtja végre egy költő közvetítésével; a költő tehát a közbenjárásra felkért patrónus vagy a szószólóul megnyert szent sajátos szerepében jelenik meg. Ennyiben feltétlenül találó, hogy a szöveggyűjtemény előszava szerint „Petőfi a magyar politizálás karizmatikus védőszentje, őrzőangyala” (3.); mi több, a „védőszent” nemcsak távoli metaforaként állná meg a helyét, mint az ugyancsak metaforikus „őrzőangyal” alkalmi szinonimája, hanem a szerep részletes vizsgálatának rendező elveként is használható. Annnyit máris láthatunk, hogy egyik legfontosabb funkciója ennek a szentnek a közbenjárás egy közösség vágyainak teljesítéséért.

A Petőfi-kultusz változó politikai környezetében vissza-visszatérő közös lélektani sajátosság, hogy Petőfire olyan szószóló és közbenjáró szerepét osztják, aki közvetíteni tud ember és Isten közt, közülünk való, mégis felsőbb lény, ide is, oda is tartozik, s így alkalmas arra, hogy evilági ügyeknek megnyerje a természetfölöttit, és reményekre jogosítsa fel a közösséget, amelyet képvisel. Pekár Gyulánál kidolgozott retorikájú beszédben figyelhettük meg a közbenjáró igénybe vételét, a Petőfi Társaság elnökének megfogalmazásában, a gyakorló politikus nyilvánvalóan kiszámított tudatosságával; érdemes szemügyre venni, hogyan jelenik meg ugyanez a szerep egy talán naivabb és spontánabb érzelmvilágú politikai közösség alkalmi rituáléja közepette. A hódmezővásárhelyi földmunkásegylet 1894. évi közgyűlésén Szántó Kovács János fölemelte szavát a kizsákmányolók ellen, idézvéen Petőfi *Akasszátok föl a királyokat* című verséből, majd általános helyesléstől kísérve hozzátette, hogy a költő „elvtársunk lenne, ha ma élne”, sőt „ha még élne és hozzá fordulnánk bármely orvoslásért, úgy ő bizonyosan útba igazítana bennünket, vagy segítségünkre lenne.” Ekkor a jegyzőkönyv tanúsága szerint Nagy Sándor számvizsgáló bizottsági tag mondta el javaslatát: „a választás megkezdése előtt szenteljünk néhány percet a nagy Petőfi Sándor halhatatlan emlékének, olyképpen, hogy őt, mint a szocialisták nagy szószólóját és patrónusát, mi is magunkénak valljuk.” A jelenlevők egyhangúlag elfogadták a javaslatot, elhatározván, hogy az év egy napját mindig Petőfi emlékének fogják szentelni. Ezután megint Szántó Kovács János következett: a Petőfi-kép felé fordulva a költőhöz verset idézett, mely e sorokkal zárult: „Szent nevedet néked / A könyvünkbe írjuk, / Az arcod előtt ma / Fájdalmunk elsírjuk. / Emléked őrizzük, / Nevedet imádjuk, / Minden gyöngybetűdet / Mint imánkat mondjuk. / Ámen.” Amit még prózában hozzáfűzött, egyszerűségében is ékeesszólóan tanúsítja áhitatos megindultságát: „T. elvtársaim, miután mi olyan szegények vagyunk, mi más emléket érte nem adhatunk,



csak szívünk nagy és gazdag imáját..." (47-50.) Itt ugyan nem egy megcsonkított ország kiegészítéséért kell közbenjárnia Petőfinek, hanem társadalmi igazságtalanságok megszüntetéséért, s nem a nemzet nevében, hanem annak egy rétege számára kellene kérnie Isten országának eljövételét, szerepe azonban változatlan, s annyira tudatosul a jelenlétükben, hogy ki is mondják: a szószóló, valamint a patrónus szerepét szánják neki, szellemi hagyatékát a közösség szentnek tartja, imájául fogadja el, tulajdon vágyait ismeri fel benne és ezért beteljesülését reméli.

Szántó Kovács János tehát a szocialisták nagy szószólójának és patrónusának nevezte Petőfit, akihez fordulni lehet valamilyen ügyben, s ő orvosol, útba igazít, segít. A szerep, mely már a Bibliából ismerős, a paraklétoszé, akit (etimológiai jelentése szerint is) „valaki mellé hívnak” (para-kaleó; ad-vocatus), hogy szószólója, védőügyvédként pártfogója legyen, s ügyét közbenjárásával támogassa.<sup>6</sup> Ebből a szempontból sem véletlen, hogy Petőfit leginkább Jézushoz hasonlítják, s öntudatlanul is hasonló szerepet szánnak neki: a paraklétosz nagy ősmintája ugyanis maga Jézus. „És ha valaki vétkezik, van Szószólónk az Atyánál, az igazi Jézus Krisztus.” (1 Ján 2,1) Jézus azt ígéri, hogy eltávozása után az Atyától másik paraklétoszt kapnak majd a tanítványok, de ez a Szent Lélek is Jézus nevében érkezik, ő küldi és őt képviseli. (Ján 14,16; 14,26; 15,26; 16,7-11; 16,13) A közbenjárói szerep olykor a paraklétosz szó nélkül is felismerhető a Bibliában. „Krisztus az, a ki meghalt, sőt a ki fel is támadott, a ki az Isten jobbán van, a ki esedezik is érettünk”. (Róm 8,34) „Ennekokáért ő mindenképpen idvezítheti is azokat, a kik ő általa járulnak Istenhez, mert mindenha él, hogy esedezzek érettök.” (Zsid 7,25) Amikor Pekár Gyula arra szólítja fel a Trianon utáni magyarságot, hogy a csonka ország kiegészüléséért úgy imádkozzék, ahogy Petőfi imádkozna, s ugyanakkor egy Jézus által tanított imaformulát módosít a kérésnek megfelelő szövegre, akkor tulajdonképpen Petőfinek a jézusi paraklétosz *imát támogató* küldetését tulajdonítja, s az ima meghallgatásának eszközését várja tőle. Láthattuk, hogy öntudatlanul vagy tudatosan, a hatalmi igény legitimálásának céljaira használt Petőfi-kultusz számos jézusi attribútumot ruház a költőre, a feltámadástól a megváltásig, ezek sorába tartoznak a paraklétosz feladatai, köztük e támogató közbenjárás, hogy az ima meghallgatásra találjon. A hatalom sugallt eredetmondájának lappangó logikai szerkezetében paraklétoszi szerepek láncolata tűnik fel: a közösség szószólójaként valaki (legyen az Pekár, Szántó Kovács vagy más) arra szólítja fel társait, kérjék fel Petőfit, hogy közbenjárjon Jézusnál, aki majd közbenjár az Atyánál a közös kívánság teljesítése végett. A trianoni imaformula módosított szövege ennek jelképe Pekárnál: közvetít a politikai és a transzcendens szféra között; ugyanerre vall, hogy Szántó Kovács János szövege a szent nevű költő arcképe előtt szólít fel a közös fájdalom elpanaszolására, s a Petőfi-verseket imává fogadva szinte liturgikus befejezésként fűzi hozzá az áment. Ősi szerep felélesztésének és áttételének tanúi vagyunk, az irodalmi kultusz politikai kisajátításának transzcendens eszközöket igénylő céljai szolgálatában.

A megvalósítás reményénél bizonyosabbra vágyó közösség már nem éri be azzal, hogy Petőfit a közbenjáró szent szerepével ruházza fel s így várja, meghallgatásra talál-e imába foglalt kérése, hanem egy másfajta közvetítőként veszi igénybe, aki azonban ugyancsak az emberi és isteni szféra határán áll: prófétaként. A prófécia a hatalmi igénynek immár nemcsak jogosságát legitimálja az Istentől való eredeztetés révén, hanem feltétlen bekövetkeztét is szavatolja. E különbségek ellenére a próféta szerepe a vallási ősmintában többféleképpen összefügg a közbenjáróéval, úgyhogy az irodalmi kultusz politikai kisajátításának lélektana itt is régi kapcsolatokra építhet. A közbenjárás már az Ószövetségben a próféta hivatásának részei közé tartozik: a nép, sőt a

<sup>6</sup> A paraklétoszra Takács Ferenc hívta fel a figyelmemet, akinek ezúton mondok köszönetet.



királyok is Jeremiához fordulnak, hogy képviselje őket az Úr színe előtt, kérdezzon tőle valamit számukra vagy könyörögjön értük valamiért (Jer 21,2; 37,3; 42,1-4). A legkorábbi példa erre Ámós, aki sikeresen közbenjárt Jákóbért (Ámós 7,2-3; 7,5-6). Mi több, a könyörgés általi közbenjárás megkísérlése az igazi próféta ismérveként van feltüntetve: „Ha ők próféták és ha nálok van az Úrnak ígéje: imádkozzanak most a Seregek Urának, hogy az edények, a melyek még az Úr házában és a Júda királyának házában és Jeruzsálemben maradtak, ne jussanak Babilonba” (Jer 27,18). Másrészt az Újszövetségben a paraklétoszi szerepnek is része a prófécia, hiszen a Jézus távozása után eljövő másik paraklétosz többek közt a jövő feltárásával is segít. „De mikor eljő amaz, az igazságnak lelke, elvezérel majd titeket minden igazságra. Mert nem ő magától szól, hanem azokat szólja, a miket hall, és a bekövetkezendőket megjelenti néktek.” (Ján 16,13) Petőfi mint próféta hasonlóképpen összhangban maradhat közbenjárói megbízatásával, sőt az eljövendők tudásának birtokában még hathatósabban segítheti a közösséget, mely hozzá fordul támogatásért.

A Petőfire hivatkozásnak persze mindenképp előtte igazolnia kell, hogy ez a költő csakugyan próféta volt; ennek elfogadtatását megkönnyíti, hogy a magyar irodalmi gondolkodásban hagyomány a költő szerepét a prófétiával rokonítani. Nem csupán magyar sajátosság ez, hiszen az európai romantika jól ismeri ezt a szerepértelmezést; a költészet védelmében írott esszéjében (1821) Shelley olyan tükörhöz hasonlította a költőt, amelyben a jövő árnyai már láthatóvá válnak.<sup>7</sup> A magyar kultúrában a romantika óta folyamatosan öröklődött ez a szerep, összefüggésben az irodalom nemzetszolgálo hivatásának többnyire közmegegyezésként elfogadott gondolatával. A nemzeti közösségnek prófétaként irányt mutató költő teendője itt nem az enigmatikusan általános vizionálás, hanem a napi politika útvesztőjében is eligazítást várnak tőle. Petőfi prófétiáját bizonyítandó nemcsak arra szokás hivatkozni, hogy ő is vátesznek és prófétának tekintette a költőt, sőt maga vállalta e szerepet, hanem az általa megjósolt események beteljesedésére is; például Beöthy Zsolt szerint (1896) Petőfi azért „a legnagyobbak közül való” költő-próféta, mert hiszen „[m]egjósolta költői híret, a forradalom kitörését, hősi halálát s özvegyének elfordulását emléketől” (30.). Aki ennyire pontosan megjósolta a múltat, folytatódik általában az efféle érvelés, annak jóslatában feltétlenül megbízhatunk a jelen még lezáratlan, s a jövő majdan bekövetkező eseményeire nézvést — s itt szokott következni az, ami a gondolatmenet mindvégig lappangó célja volt: az érvelő pártállásának kedvező jövőkép igazolása Petőfi valamelyik versének ki-sajátító értelmezése segítségével. Petőfi „[p]rófeciája beteljesedett”, hirdeti örömmel a *Népszava* egyik cikke 1919-ben, csak persze helyesen kell értenünk, hogy *mi* felé mutatja az utat az a „világítótorony”, amelyben ott „ég” és „lángol” a költő lelke: „Tapossák bár a föld egy részét az imperializmus hordái, mi nem csüggedünk és törhetetlen hittel valljuk, hogy ezer veszedelem között is révbe ér a kalózoztól üldözött hajó: a világ-szabadság, a minden nemzetek dolgozó millióit fölszabadító Internacionálé révébe.” (98-99.) Csüggedésre tehát csak addig volna ok, amíg rá nem jövünk, hogy a költő eddig mindig beteljesedett prófeciái közt van *rólunk* szóló: csupán a „világ-szabadság”-ot kell helyettesítenünk az „Internacionálé”-val, amire az nyilván vonatkozott! Efféle gondolatmenettel számos alakváltozatban találkozunk; közös bennük, hogy a próféta-szerep hitelesítésére a prófécia kisajátítása végett van szükség, hogy azután a prófécia hatalmi igényekhez kölcsönözhesen legitimitást és biztonságérzetet. „Petőfi Sándor *A XIX. század költői*-hez írt versében a kommunizmus prófétai megálmodását vetette papírra” — hangoztatta 1958. március 15-i ünnepi beszédében Komócsin Zoltán, hogy azután érvelésének logikája révén 1919. március 21-ét és 1945. április 4-ét mutassa fel

<sup>7</sup> SHELLEY, Percy Bysshe, *A Defence of Poetry*. In JONES, Edmund D. (szerk.), *English Critical Essays. Nineteenth Century*. London, Oxford, New York, 1971. 138.

mint a Petőfi megjósolta kommunizmus előhírnökeit s a legnagyobb mérföldköveket 1848 folytatásának és megvalósításának útján (338–339.). Mivel Petőfi *Az élet* című költeménye nyilvánvalóan az első világháború pontosan beteljesedett prófécija, vélte Barabás Ábel *A világháború poétája* című cikkében (1915), a jelen harcaiban erőt méríthetünk abból, hogy a jövőt illetően sem tévedhetett: „[e]z a költemény a bizonyság egyszersmind arra, hogy mikor Petőfi világszabadságról beszél, a próféta beszél belőle, kinek égi fény ömlik a homlokán.” (87.) Ha ennyiből nem volna világos, hogy Petőfire mint prófétára Magyarország első világháborús szerepvállalásának legitimálása céljából s a harctéri lelkesedés ébren tartása végett van szükség, a cikkíró nyíltan kimondja: a mostani háború éppen a Petőfi megjósolta világszabadságért folyik, s ha Magyarország és Németország győz, ezt fogják kivívni (86.). A példákat hosszan szaporíthatnám, de fölösleges: a próféta szerepével, akár a közbenjáró szentével, a hatalom önmaga transzcendens eredeztetését és ezáltal szentesítését kívánja elvégezni, a mindig beteljesedő próféciból kölcsönözve biztosságérzetet s merítve erőt.

### III. Politika, költészet, vallás: magyar művelődéstörténeti tanulságok

Szinte minden vizsgált szövegünkben feltűnik, magyarázatra váró rejtélyként, hogy milyen könnyedén, sőt megejtő természetességgel vegyülnek egymással politika, költészet és vallás szimbólumai. Idézzünk fel, szinte találomra kiragadva egyetlen mondatot, mely szemlélteti a három tartomány képviselőinek mintegy karneváli elkeveredését: „Harang szól a nemzeti kegyelet templomában, megkondulnak a Petőfi-esztendő harangjai s szavuk, mint megannyi bronz turulmadár, szárnyalva száll országgá-világgá, zengeni, hirdetni, hogy a magyar ég poéta-üstököse halhatatlansági pályáján egy század múltán im visszatér s elhaladva a magyar glóbus felett, lángesze ébresztő lángsugarával nemzetére ismét ráragyog.” (128.) Ezúttal ne firtassuk, ki, mikor, milyen célból fogalmazott így, sőt tekintsünk el a mondat egészének feltételezhető jelentésétől is, hogy elemei kiszabadulhassanak, s megfigyelhessük hazafias, irodalmi és szakrális motívumainak önfeladt kavalkádját: nemzet, kegyelet, templom, Petőfi, harang, turulmadár, poéta-üstökös, halhatatlanság, magyar glóbus, lángész, nemzet-ébresztés! Vajon milyen kulturális hagyományok tették lehetővé, s teszik mindmáig, ezt a spontán elkeveredést? Más szóval: milyen előzmények révén válhatott nálunk a *költő* alkalmassá *politikai* hatalom *transzcendens* igazolására? Hiszen nyilvánvalóan többről van szó, mint hogy az írástudó szerepe az európai kultúrákban sokáig megőrzött valamit egykori szakrális jelentőségéből, s ez bármikor feléledhet; részben ezzel is magyarázhatnánk ugyan, de láthatólag ez a lappangó szakralitás is sokkal erősebb maradt a magyar irodalmi tudatban, mint például a nyugat-európai országokban, ami maga is további oknyomozásra késztet. Bessenyei György, akit az újabb magyar irodalom korszaknyitójának szokás tartani, egy 1779-ben kiadott elmélkedésében megjegyezte, hogy „[m]ég magyarul, amint szokták mondani, profánus írók nem is voltak”, s magát néhány társával már a „világi írók” közé sorolta;<sup>8</sup> ezzel szemben a magyar irodalmi kultúra Bessenyeit is, világi törekvésű utódait is mindmáig szinte észrevétlenül átminősíti, egy szakrális írói szerep betöltését tulajdonítva nekik vagy (ha semmiképp sem illeszthetők e szerepbe) fő hivatásuk elmulasztása miatt mellőzve őket. Ebben az értelemben Bessenyei helyzetképe ma is érvényes: teljesen „profánus” magyar író mindmáig nincs, mert ezt a szerepet a kultúra befogadó közege nem hagyta jóvá.

Az írói hivatás szakrális értelmezésének elfogadtatásában az irodalomtörténetírók egymást követő nemzedékei működtek közre a leghatásosabban, mert felfogásuk be-

<sup>8</sup> BESSENYEI György, *A magyar néző*. In *Bessenyei György válogatott művei*. Sajtó alá rendezte SZAUDER József. Budapest 1953. 224.

került a magyar irodalmi tankönyvekbe s terjesztésében az egész iskolarendszer részt vett. E hagyományt a magyar irodalomtörténet-írás atyjához, Toldy Ferenchez lehet visszavezetni, aki pályája kezdetén, még a reformkorban szívta magába, a századforduló nagy nemzedékének szellemiségéből. Toldy érett korában is érzékenyülve emlékezett íróvá avatására, a lélekemelő rítusra, mellyel őt és Bajzát 1820 szilveszterén a legendába illően szegény Virág Benedek „szentelte fel”, ama „szent öreg”, akinek „buzdító énekei téteték velők azon szent fogadást, hogy, ha isten is úgy akarja, egész életök azon magas célnak leszen szentelve: a nemzet csinosodását, a nemzet irodalmi dicsőségét előmozdítani”. Mint 1853-ban írta, „[e]lhatározó óra volt” ez számukra, később a nehéz napokban serkentő és mindvégig irányadó, úgyhogy e fogadalom jegyében telt el egész pályafutásuk. S nem csupán az övék: irodalomtörténészként Toldy visszavetíti e szakrális irodalomfelfogást a múltba, s ugyanebben az írásában Besenyeiek korszaknyitó fellépését vallási képzettársításokkal szemlélteti. „Az irodalom a múlt század nyolcadik tizedében ocsult fel hosszas álmából. Adományszott férfiak tolongtak az új oltáron rakni le áldozataikat, s a szent tűz magasan lobogott.”<sup>9</sup> Ez a szent tűz lobogott azután Toldy szerint a nemzeti megújulás lángjában, ezt éltette tovább Virág hazafias költészete, s ennek élesztését bízta fiatal tanítványaira, amikor íróvá szentelte őket: a visszaemlékezés tehát Toldy irodalomfelfogásának genealógiája, mely egyúttal hazafiasság, irodalom és transzcendencia közös eredetmondája is a magyar irodalmi kultúrában. Ennek szellemében fohászkodik majd 1772 centenáriumán akadémiai beszédében Toldy, hogy „áldornak állítva” a nagy évfordulón, méltón áldozhasson „nemzeti Minervánk oltárán!” Ezek után nem meglepő, hogy Besenyei szerepét és irodalomfelfogását Toldy megint vallási képzettársításokkal idézi fel: 1772-ben az irodalmat szólító harsonájával „az elhottat új életre támasztotta fel”, hogy elérje végcélját, mely „a nemzet megmentése” volt; főként azáltal lett „fáklyavivője”, sőt „prófétája” nemzetének, hogy ráébresztette, mivé lehet irodalom általi; „a nemzet egyik legnagyobb jótévőjévé” tette őt „azon horderő kimutatása, melylyel az irodalom e nemzetre leszen, ha az nem mint fényűzési cikk, nem mint hiúság eszköze vagy magán jókedv kielégítése, hanem ha tervszerűleg, mint a nemzet millióinak nevelője, fog műveltetni”; ezért megérdemli, hogy „[á]ldás és háládó emlékezet lengje körül” nevét.<sup>10</sup> Aki egykor az első profán magyar írók egyike akart lenni, az irodalomtörténet-írásunk atyjának visszatekintéseiben, s az irodalomfelfogás őt követő hagyományában a nemzet oltárára áldozatot hozó magyar író ösképe lett, próféta, feltámasztó és megmentő, aki nem magánérzelmeivel bíbelődik, hanem (ha Petőfiből kiegészíthetem a később tőle eredeztetett írói szerepfelfogás előképét:) a Kánaán felé mutatja az utat.

E hagyományt persze nemcsak a reformkorig, vagy akár a XVIII. és XIX. század fordulójáig lehet visszavezetni. Gyökerei régebbi múltba nyúlnak: a magyar irodalom nemzetszolgáló szerepe már a latin nyelvű középkorban kimutatható, majd a reformáció korában válik hagyománnyá;<sup>11</sup> a szent haza toposzt a magyar epika történetében kutatva feltárták már, „hogyan kötötték össze az őstörténeti tárgyat a költők a szentség szférájával”, mégpedig legalább Zrínyi óta;<sup>12</sup> ugyanígy nyilvánvaló, hogy a nemzet vagy haza oltárát sem a reformkorban említették először. A magyar irodalmi tudatot mindmáig meghatározó jelentőséget mégis a reformkor szellemi örökségeként

<sup>9</sup> TOLDY Ferenc, *Virág Benedek*. In TOLDY Ferenc, *Irodalmi arcképek és szakaszok*. Bp. 1878.<sup>2</sup>. 38–39., l. még 46–47.

<sup>10</sup> TOLDY Ferenc, *A magyar irodalom legújabb koráról (1772–1872)*. Uo. 169–189.

<sup>11</sup> CIGÁNY, Lóránt, *The Oxford History of Hungarian Literature From the Earliest Times to the Present*. Oxford, 1984. 23–24., 35., 123., 142., 157., 178., 242., 180., 393., 362.

<sup>12</sup> SZÖRÉNYI László, „A szent hazának képe”. *Őstörténet és epika Zrínyitől Krúdyig*. In SZÖRÉNYI László, *Múltaddal valamit kezdeni*. Tanulmányok. Bp. 1989. 208.

kapott az a szemléletmód, amelyben hazafiasság, irodalom és transzcendencia annyira természetes egységbe illeszkedik, hogy motívumait már utólag is csak nehéz elemző munkával lehet szétválasztani. Rokontásuk, sőt azonosításuk önkéntelen szemléletformáló beidegződéssé vált, s ha tételként megfogalmazódnak, a bizonyításra sem szoruló axióma magabiztosságát sugározzák, magyar (és feltétlenül dicsérendő) sajátosságként jellemezve az irodalom politikai feladatvállalását és szakralissá válását egyaránt. Toldy irodalomtörténész-utódainál és más íróknál gyakran találkozhatunk ezzel: „talán nincs nemzet a világon, melynek irodalma oly egyenes, benső és szoros viszonyban állott volna politikai életével, mint a magyar”, hangoztatta a századvégen Beöthy Zsolt, „irodalmunk nemcsak kifejezte, hanem fenntartotta a nemzeti lelket”, mely így erőteljesebben tudta védeni az európai műveltség határát századokon át (31–32.); a nemzet többé vagy kevésbé művelt tagjai méltán hódolnak Petőfi előtt, fejtegette Petőfi születésének centenáriumán Herczeg Ferenc, mert „midőn megkoszorúzzák a költő emlékét, a nemzeti közösség oltárát ékesítik föl” (115.). Ez a felfogás maga is szakralizálódott, státusa a hittételéhez hasonló; legfőljebb ékesszóló kifejtésére van mód, kritikai elemzés tárgyává tenni nem ildomos, és vajmi ritkán vállalkozik rá valaki.

Átfogó értékeléséről e szűkebb körű tanulmányban eleve le kell mondanom, de az irodalmi kultusz működésének és a hatalom eredetmondáinak szemszögéből azért kínálkozik néhány idevágó tanulság. Bajosan ellenőrizhető, de valószínűleg igaz és roppant jelentőségű az alaptétel, hogy a magyar nemzet fennmaradását segítette az irodalom nemzeti feladatvállalása és e feladatvállalás szakralis eszménnyé avatása; ám látnunk kell az ennél kisebb horderejű, de figyelemre azért méltó következményt: kétes értékű hatásokkal is járhat az író szakralis és nemzetszolgáló szerepére való hivatkozás, és egyáltalán politika, művészet és vallás szféráinak egységesülése. Amit olykor hangoztatni szoktak, hogy a magyar irodalmi kultúrában nehezebben választható szét a tisztán irodalmi norma az irodalmon kívülitől, s a művek értékelése nem csupán az előbbi alapján történik, az nem perdöntő: a kettőt másutt sem lehet teljesen szétválasztani, s talán elméletileg is lehetetlen, legfőljebb nálunk olykor túlságosan eltolódik a hangsúly a nem irodalmi követelmény felé. Az sem lényeges, hogy időnként érdemtelen szerzők ajánlhatták a közönségnek műveiket a haza oltárára való hivatkozással, s a kritikának ilyenkor különösen nehéz harcot kellett vívnia a hazafias vértetben fel lépő kontárok ellen.<sup>13</sup> Végképp semmit sem bizonyít az egyébként sokatmondó adat, hogy kultúránkban még az irodalmi értéket teljesen nélkülöző művek szerzője is azt nyilatkozza, hogy számára az írás szent dolog.<sup>14</sup> Fontosabb ezeknél, s ezért közelebből megvizsgálandó, hogy a három szféra egyesülése következtében gyakran az egyikbe tartozó tekintélyt úgy próbálják igazolni, hogy egy vagy két *másikból* eredeztetik.

A legitimáció alapjának ez a váltogathatósága bármikor igénybe vehető mint erőforrás, de nem minden hátrány nélkül. A Petőfi politikai utóéletéből vett szövegek gyűjteményéről Margócsy István találóan jegyzi meg, hogy „talán a Petőfire szoruló ideologizálás gyengeségeire is rámutathat: a Petőfi-vízió általánossága és festőisége a politikai akaratok elkülönülésének konkretizálását és pontos artikulálását nem is igényli, nem is engedi” (4.). Már csak azért sem, tehetnénk hozzá, mert a politikai hatalomszerzés legitimálásának kísérletei túl hamar lépnek át a költészet, illetve a vallás tartományába, azaz önigazoló eredetmondájuk túl meredeken ível föl Petőfi át Istenhez, ahonnan abszolút hatalmat vélnek kölcsönözni, melynek birtokában aztán

<sup>13</sup> L. például LEMOUTON Emília, *Előfizetési felhívás Shakespeare összes színműveire*. In MALLER Sándor – RUTTKAY Kálmán, *Magyar Shakespeare-tükör. Esszék, tanulmányok, kritikák*. Bp. 1984. 137.

<sup>14</sup> BERKESI András, *„Számomra az írás nem játék...”* Tekintet, 1989. 1. sz. 47.

hatalmi illetékességük sajátosan politikai bizonyítására nem fordítanak elég gondot. Alighanem valami hasonlóval függ össze, amit a hazai vallásosság múltjáról töprengve Németh G. Béla figyelt meg: „a vallásos világnézetek, a reformációval-ellenreformációval kezdődően gyakran napi pártharcok napi jelszótárát szolgáltatták inkább, mint egyetemes életrendező, életértelmező, létformaszervező elveket”. Egyformán vonatkozik ez szerinte mind a katolikus, mind a protestáns egyházakra; miközben a latin, a délnémet-osztrák, a lengyel katolicizmus, az angol, az észak-német-észak-európai protestantizmus vagy az orosz pravoszlávia az emberi lét elmélyült értelmezésére inspirálták híveiket és ellenfeleiket, a kereszténység magyar egyházainak vallásossága „*napi politikai*, közvetlenül hatalmi volt inkább, mint világnézeti, s a magyar vallásellenes mozgalmak felfogása is inkább közvetlenül politikai, közéleti, mint egyben világszemléleti”.<sup>15</sup> Nehéz egy ennyire nagyvonalú ítéletet ellenőrizni, de ha igaz, vajon nem azt bizonyítja, hogy amikor a politikai szférába tartozó hatalom önnön legitimálásához rendszeresen a vallásból kölcsönöz eszközöket, akkor nemcsak saját ideológiai gyengeségét fedi fel, hanem valamiképpen gyengíti a másik szférát is, amelynek éppen legsajátosabb hivatásától vonja el a figyelmet? A politikai szféra általi kisajátíthatóság ugyan megnövelheti a másik két szféra bármelyikének világi jelentőségét, de ennek ára van: hasonlulni kell e kisajátítás céljaihoz. Valamit valamiért. Amikor időnként egy-egy magyar író irigykedve emlegeti *szerecsébb* nemzetek tollforgatóit, akiknek csupán jó íróknak kell lenniük, s más feladat nem hárul rájuk, hozzá kellene tennie, hogy lemondana-e arról a társadalmi presztízsről, melyre éppen irányutatói szerepe jóvoltából tett szert. A magyar irodalomra is kiterjeszthetjük, mutatis mutandis, amit Margócsy István a magyar politizálásról, illetve Németh G. Béla a magyar vallásosságról elmondott: nemcsak ereje, hanem gyengesége is, hogy az írók jelentőségét nagyrészt politikai szolgálatvállalásuk fontosságával méri és igazolja. Irodalom, politika és vallás összefonódása növeli együttes erejüket, egyenkénti önállóságukat azonban csökkenti; egymás segítsége nélkül és saját belső tartalékaikra utaltan sajnos gyámoltalanabbak, mint ahol csakis magukra számíthatnak.

Ezt a viszonylagos gyengeséget mindhárom övezetben éppen a legitimáció céljából készített genealógiák elemzése tanúsíthatja: az eredetmondák minduntalan elágaznak és más övezetekbe vezetnek. Ahogy a Petőfit kisajátító szövegek elemzéséből kítűnhetett: a politikai hatalom irodalmi, s azon át vallási őstől származtatja magát, vagyis átszelve az irodalom (részben eleve szakralizált) szféráját, egy tisztán szakrális régióba nyúlik vissza, amelynek eredendő lényege szerint a politikai hatalomhoz nem is lehetne köze, hiszen a világ folyásához képest transzcendens. Az persze alighanem minden genealógiára érvényes, hogy *elidegeníti* az eredetet, amit keresünk. Mire megtalálnánk magunkat a múltban, valaki más néz vissza ránk. Egyik legszebb esszéjében, a *Nietzsche, genealógia, történelem* címűben Michel Foucault mesteri érveléssel győz meg arról, amit a történeti tudományok művelői mindennapos tapasztalataikból talán úgyis sejtettek: „a származás kutatása nem az alapok megszilárdításához vezet, hanem éppen ellenkezőleg: megingatja, amit mozdíthatatlannak hittünk, széttördeleli, amit egységesnek gondoltunk, feltárja a heterogeneitását annak, amit egyneműnek képzeltünk”.<sup>16</sup> Milyen meggyőződés és miféle tudás állhatna ellen a genealógia hatásának, teszi fel nyomban ezután a szónoki kérdést a francia filozófus, azaz mi lehet annyira kikezdehetetlen, hogy családfája előbb-utóbb fel ne bontsa, szét ne zilálja, meg ne kérdőjelezze identitását? Nos, a hatalom vizsgált eredetmondáira, a transzcendens

<sup>15</sup> NÉMETH G. Béla, *Létharc és nemzetiség. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Bp. 1976. 274–275.

<sup>16</sup> FOUCAULT, Michel, *Nietzsche, Genealogy, History*. In RABINOW, Paul (szerk.), *The Foucault Reader*. New York 1984. 82.



genealógia általi önigazolás kísérleteire ez fokozottan érvényes: a legitimálni vágyott politikai hatalom családfája nemcsak két nagy ágra oszlik, irodalmira és vallásra, hanem ez a kettő maga is különmemű előzmények felé mutat vissza, s osztódik egyre tovább.

Azt hihetnénk, hogy legalább a vallási ág egységes, hiszen ez az eredetmonda vég-célja felé igyekszik, a hatalomnak Istentől való eredeztetéséhez; közelebből szemügyre véve azonban kiderül, hogy a genealógiának még ez az utolsó szakasza is heterogén elemek összeszővődése. Ezek némelyikéről első pillantásra nyilvánvaló, hogy nem il-lik az itt leggyakrabban használt vallási képzetkörbe. Amikor például Herczeg Ferenc szerint Petőfinek „ifjú Szigfridként” meg kellett fürdenie „a turáni sárkányvérben” (116.), vagy amikor Proppter Sándor számára Petőfi „Titán” (151.), akkor mitizálnak ugyan, de a kereszténység motívumkincsén kívüli elemek beépítésével. A különmemű elemek integrálásának művelete, hogy Herczeg szerint Achilles és Szigfrid legendás sorsát „a Gondviselés” juttatta Petőfinek (121.). Amikor Jókai Mór 1882-ben Pe-tőfi verseskötetét a hazaszeretet és szabadság *zsoltárának* nevezte (20.), akkor belül maradt a vallási képzetkörön; amikor ugyanitt azt írta, hogy Bemhez a költő végül „halálküldetését beváltani” tért vissza (18.), akkor egyenesen Jézusra utaló kifeje-zéssel élt; amikor azonban „a bolond kozák, aki Petőfit leszúrta, egy egész templo-mot ölt meg, tele istenséggel” (18.), a megfogalmazás ösibb és átfogóbb vallásosság nyelvzetére vall, ami azonban még mindig nem olyan egyértelműen pogány utalás, mint amikor 1899-ben, Petőfi halálának félszázados évfordulójára verses élőképben és klasszikus díszletek közt megjeleníti Petőfi *apoteózisát* (13–17.). A jobbára keresztény motívumokkal dolgozó Pekár Gyula sem csupán akkor lép át egy másfajta mitológi-ába, amikor a harangkondulásokat megannyi bronz *turulmadárhoz* hasonlítja, vagy amikor hangsúlyozottan a *magyarok* Istenéhez fohászkodik; miután Petőfi életét csodá-hoz hasonlította, amennyiben látnoki jóslatai beteljesedtek, s apostolból hőssé, hősből mártírrá kellett válnia, a segesvári csatában a költő „eltűnik, mint Romulusz” (155–156.). Ugyanaz a Pekár, aki „a magyar szabadság evangelistájának” nevezte Petőfit, s azon tűnődött, hogy „vajon honnan, mely sírból támad fel”, egy sorral alább máris elhagyja e bibliai nyelvet, hogy „a kelták, a legendák Artus királya” legyen számára a csatában eltűnt költő (129.). Közelebből szemügyre véve olykor Petőfi feltámadásá-nak elképzelése is inkább panteisztikus, mintsem jézusi mintát követ. Bródy Sándor *Strófák Petőfiről* című cikkében (1899) a feltámadás misztériumának teljesen panteisz-tikus átíratával találkozunk, ahol Petőfi sírjából, az egykor elföldelt testből már fél évszázad óta árad és terjed mindenfelé a kenyéradó búza, mint mag és kalász, „a di-adalmas, a termő halál” révén maga az élet (32.). Halasi Andor *Az utolsó álom* című verses jelenetében a haldokló Petőfi azt ígéri, hogy előbb fa, fű és virág alakjában él tovább, majd testi valójában is feltámad a vöröskatonák között (93–95.). Láthattuk azonban, hogy a keresztény mintájú hasonlítások is sokfélék lehetnek: nem mind-egy, hogy Petőfit az Atyához, a Fiúhoz, egy evangélistához, szenthez vagy mártírhoz hasonlítják, amikor pedig prófétaként írnak róla, megintcsak olyan szerepbe képzelik bele, amely visszanyúl a kereszténység előtti időkbe is. Ugyanez vonatkozik a nyel-vi rekvizitumokra: a *haza oltárára áldozatot letenni* (és *ezáltal a szent tüzet táplálni*) olyan képzet, melyben nemcsak hazafiasság és vallás motívumai egyesülnek, hanem pogány és keresztény szertartások elhalványult emlékei mosódnak össze egyetlen képpé. Akár-melyik pontján fogjuk meg a genealógiai láncot, egysége legfőljebb viszonylagos, mert különmemű előzmények összegeződése. Az eredetmonda alkalmas arra, hogy legiti-málja a hatalmat, mert a transzcendens szférájába vezeti vissza genealógiáját, ám eközben vegyes hasonlatkészletével óhatatlanul fölfedi e hatalom összetett, heterogén, sőt egyetlen eredethez talán nem is köthető természetét.

Politika, költészet és vallás szféráinak egységesülése végül egy olyan kérdést is föl-vet, amely a Petőfivel foglalkozó irodalomtörténészek közös problémája: lehet-e Petőfi

műveinek értelmezése s az egész ún. Petőfi-képünk független a hatalom legitimációja érdekében végrehajtott politikai kisajátításoktól vagy egyáltalán bármiféle érdek közreműködésétől? Elméletileg ez persze két nagyon különböző kérdés: a szűken és közvetlenül hatalmi érdekek durván kisajátító beavatkozásától elvileg még mentes lehet az értelmezés, de valamilyen tágabb és lappangó érdek szinte észrevétlen befolyásával mindig és szükségképpen számolnunk kell. Hermeneutikai alapigazság, hogy a magában való mű elérhetetlen fantom, a közvetítőnek a művet valamilyen nézőpontból kell értelmeznie, s mivel ez a nézőpont határozza meg az értelmezés perspektíváját, ettől függ, hogy mi, hogyan és milyen arányban kerülhet bele az értelmezésbe. Az értelmezetlen mivoltában hozzáférhetetlen tárgyat tehát az értelmezői nézőpont teremti újjá immár számunkra is érzékelhető módon (sőt az értelmező számára is, aki szintén így veheti birtokába); ezt a nézőpontot azonban lehetetlenség kiválasztani valamilyen cél, eleve adott beállítódás, azaz emberi érdekelttség nélkül. Ha a tudós erre azt válaszolná, hogy őt csak a tudományos megismerés tiszta vágya vezérli, akkor nincs tudatában annak, mennyi tudományon kívüli tényező vett részt annak meghatározásában, hogy mi számít egy-egy korban tudományos ismeretnek.

Az irodalmi kultuszban a hitviták nyelvén éled föl ez a probléma: kié az „igazi” Petőfi, szemben a szentségtörő módon meghamisítottal, mely nem méltó hozzá. Másutt elemeztem a Shakespeare-kultusz idevágó hitvitáit,<sup>17</sup> amelyeket azonban jobbra irodalmi irányzatok apostolai folytattak, s legfőljebb közvetve vagy ritkábban a politikai hatalom képviselői; a Petőfi-kultusz ellenben eleve hazafias és nemzeti ügy, a politikai hatalom legitimálói számára e kérdésnek ezért mindvégig nagyobb a tétje. Jellemző azonban, hogy akárki száll vitába „a sok cél szerint átalakított Petőfi-képpel” (349.) a számos „igazi” Petőfi nevében, az feltételezi, hogy létezhet cél nélkül bemutatott, átalakítatlan, eredendően helyes Petőfi-kép, s az övé ilyen. Ez legfőljebb abban az egy esetben jogos, ha valaki Petőfi szövegének politikai célzatú megcsonkítását vagy átírását kifogásolja, mint például Gyalus István teszi „a világháborús lelkesedés fokozására” átalakított Petőfi-vers ügyében (88–89.); az értelmezés azonban mindig értelmezés marad, azaz valamennyire mindig teleologikus művelet eredménye. Nem véletlen, hogy éppen egy kultúrpolitika főideológusa, Aczél György bizonygatja legnagyobb hévvel, hogy a sok eddigi „szűkítő, kirekesztő” Petőfi-kép után eljött végre az idő, amikor „nincs szükségünk megcsonkítani, a pillanat igénye szerint retusálni az „igazi arcát”, hanem a teljes Petőfit tekintjük eszményünknek, örökségét egészen valljuk magunkénak”; a politikus egyúttal siet elhatárolni magát a „prófétaként”, az „apostolként” és „valamiféle misztikus jósként” beállított korábbi Petőfitől (359–361.), azaz önkéntelenül elárulja, hogy a hangoztatott *igazi és teljes* Petőfibe sem fér bele *minden*, s az új, világivá redukáló értelmezés éppen az új ideológia szellemében választja ki, mit tart meg s mitől kíván megszabadulni. S amikor a korszak egymással vitatkozó Petőfi-kutatói például kommunisztikus tanokat elemeztek ki a költő verseiből, s francia utópista gondolkodók értekezéseiben keresték ezek forrását, akkor akarva-akaratlanul éppen e kultúrpolitika legitimálásához járultak hozzá, mégpedig annál hathatósabban, mert a tudomány feddhetetlen objektivitásának égisze alatt. A tudományfejlődés ironiája és igazságszolgáltatása, hogy miután a politikai kisajátítás erőltetése vitte zátonyra a Petőfi-kutatást, immár a politikai kisajátítás természetrajzának elemzésével kerülhet le a zátonyról. Az elemzőnek persze tudnia kell, hogy maga sem lehet független a környezetétől; számolnia kell azzal, hogy sem a kultuszt, sem az értelmezést nem lehet teljesen kivonni az emberi érdekek világából.

<sup>17</sup> DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszülöttje”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Bp. 1989. 243–257.; 261–263.

## JÓZSEF ATTILA KESERŐ MEGDICSŐÜLÉSE

„Most megfigyelhető: mi történik a költővel, aki halhatatlan verseket írt, akit csak szeméremből s ifjúságára való tekintettel nem neveztünk nagynak még életében, — most megfigyelhető, mi történik vele közvetlenül a halála után” — írja Fejtő Ferenc az 1937 decemberi József Attila-irodalmat szemlélő cikkében.<sup>1</sup> Nos, ami a költővel történik, nem más, mint hogy életműve és alakja körül a megszentelt értékeknek kijáró tisztelet képződik. Fejtő egykori lapszemléjének megismétlése páratlan lehetőséget nyújt annak megvizsgálására, hogyan születik egy irodalmi kultusz. A korpusz, amelyen e munkát elvégzem, a sajtóközleményeknek olyan mennyiségét kell hogy magába foglalja, amely elégséges a kultusz alapképletének rekonstrukciójához. Ha a költőre kultikus céllal alkalmazott krisztusi analógia jegyében magamat a „harmadnapon halottaiból föltámadott” formulához akarnám tartani, a december 4–5–6-án megjelent újságcikkek is elegendő anyagot szolgáltatnának a feladat teljesítéséhez. Az érzékletesebb szemléltetés, a meggyőzőbb bizonyítás kedvéért mégis lemondtam a virtuózabb megoldásról, és az egész 1937 december hónap anyagát, mintegy 120–130 cikket vettem alapul a rekonstrukció céljaira.<sup>2</sup>

A kultikus gondolkodás jelenlétét arról ismerhetjük föl, hogy a tisztelet tárgyát a transzcendens világgal, a szakrális szférával hozzák összefüggésbe. Az immanens szférából történő kioldás, a profán világunktól történő elszigetelés műveletét Vass László, utóbb cikk formában is napvilágot látott előadásában háromszorosan is végrehajtotta. Már első mondatában a keresztfán vértanú halált halt Krisztus köntösére kockát vető római katonához hasonlítja magát és az emlékestén szereplő társait: „Ma este hárman, a kockavetők, megosztottuk egymásközt szegény halottunk köntösét.” Nyomban ezután rituális cselekedetként konferálja be az őt követő előadó vállalkozását: „Egyikünk vállalta a legnehezebb részt: fölfejteti a titkok titkát, az élet és a halál — és ami közte van — az Írás mágikus titokzatosságát, amit oly hirtelen magábanyelt ama végzetes balatonszárszói éjszaka.” Önnön produkcióját, a költő életpályájának áttekintését Vass László a transzcendens szféra népies-babonás megidézésének szertartásaként dramatizálja. Mint ahogy „a székelballadák csudahalottai sajátmaguk recitálják el síri hangon életüket és haláluk történetét”, úgy az előadó közvetítésével „a mi halottunk[... ] most elénkáll és imígyen beszél...”.

Vass László nem az egyetlen, aki a költőt Krisztussal állítja párhuzamba. Ugyanezt teszi a *Magyar Protestánsok Lapjának* cikkírója, Borbély László: „vállalt felsebezte súlyos kereszt. Élete delén se járt még, amikor összeroskad a teher alatt s nem volt ereje ahhoz, hogy tovább cipelje a keresztet.” A *Híd* című lapban diszkrét módon a „Magyar Messiás” formula bukkan föl. A közlemény szerzője József Attila halálában

<sup>1</sup> FEJTŐ Ferenc, *Költő és kora*. In *Kortársak József Attiláról*. Bp. 1987. I. 696.

<sup>2</sup> Ezek az írások a *Kortársak József Attiláról* c. dokumentumgyűjtemény I. kötetének 541–700. lapjain olvashatók. A továbbiakban nagyszámú idézetet, utalást, hivatkozást építék a tanulmány gondolatmenetébe, amelyek ebből a korpuszból származnak. Külön-külön jegyzetben nem tüntetem föl ezeket a szöveg könnyebb olvasása érdekében.

„beteljesedve látja Ady örök sorait: „Ki magyar földön nagy sorra vágjuk... Rokkanva ér el az éjszakáig!” Nádass József pedig az Istennek fiául ajánlkozó költő szép versének, a *Nem emel föl*-nek utolsó sorát: „mielőtt magam föláldoznám” az öngyilkosság elkövetésére való készülődés jeleként értelmezi.

A két utolsó példa átvezet a kultikus gondolkodás egy másik fontos megnyilvánulásához, amit az evangéliumok körében maradvá: „hogyan beteljesedjék az Írás” formulának, illetve tágabb értelemben valamely jóslat teljesülése, valamely előérzet megvalósulása sémájának nevezhetünk. Még Németh Andor is eljátszik a csábító lehetőséggel, hogy a vonat és a pályaudvar képeinek versbeli felidézését az öngyilkosság misztikus előérzete gyanánt értelmezze: „Babonás hangulatú költemény, — írja az *Eszmélet* V. verséről — mintha dermedt bűvöletben felérezte volna iszonyatba torkoló életének utolsó előtti pillanatát. Mintha — mondom — de természetesen nem hiszem; mert az összefüggés a kísérteties hangulatú költemény és életének szörnyű megszokadása között megvan ugyan, de nem abban az okkult értelemben, mintha a versihlet pillanatában felködlött volna a költő előtt a végzetes tehervonat.” Az a magyarázó stratégia, amelytől Németh Andor végülis visszariad, fenntartás nélkül érvényesül a *Pesti Napló* egyik közleményében az *Úlni, állni, ölni, halni* című vers „Vonat elé leguggolni”, illetve „Kalapom a sírre tenni” soraival kapcsolatban. „Ki tudja: a lélek alvilágának milyen félelmes, elszabadult árnyai rendezik, homályos hírt adva eleve arról, ami később orvosilag tisztázott valóság lesz?” — írja láthatólag jóleső borzongással a névtelen szerző.

A „hogyan beteljesedjék az Írás”-formula érvényesülésének vitathatlanul legjelentősebb példáját azonban Saitos Gyula cikke tartalmazza. Noha a tény, hogy József Attilát Juhász Gyula fedezte föl, az irodalomban már korábban is említést nyert, Saitos az első, aki a *Szépség Koldusa* kötethez írott híres előszót részletesen idézi és ezáltal az ő érdeme a kiépülő József Attila-kultusz egy fontos építőelemének kifaragása. „Juhász Gyula a költő, a vatesz szemével meglátta József Attilát s megírta, amit látott” — írja cikkében, majd idézi a szegedi költő beteljesült jóslatát: „nagy fiatalsága olyan ígéretekkel teljes, amelyek beváltása... őt a jövő magyar poézis legjobbjai és legigazabbjai közé fogja emelni... Emberek, magyarok, íme a költő, aki indul magasba és mélybe”. Bármint gondolkodjunk is egy jóslat beváltásának matematikai esélyeiről, el kell ismernünk, hogy Juhász Gyula lelkesült szavai egy pályáján éppen elindult költőről, kiemelkedően alkalmasak a kultusz gyakorlásának céljaira. Nem véletlen az a népszerűség, amelyre az elkövetkező években szert tettek.

Saitos Gyula azonban a kultuszteremtés más tartományaiban is szerzett érdemeiket. Ha csillagászatból nem is vizsgázott jelesre, a kozmikus szférának a József Attila-kultuszba történő bevonásában kezdeményező szerep jutott neki. Azokhoz szól cikkében, akiknek „friss könnyektől harmatos szemeiben még benne káprázik ennek a magyar líra egeről oly hamar lehullott meteoroknak a ragyogása”. „A költő indulásáról, a meteor felröppenéséről eddig csak azok írtak, akik már fényének kibontakozásában, a horizont fölélésében ismerték meg” — írja Saitos, s ezért ő a makóiak és szegediek nevében beszél, „akik ennek a ragyogó meteoroknak a felröppenését is látták”. Igaz, a csillag-metaphora használata révén Várnai Zseni időben megelőzte Saitost József Attila emlékeztetének ajánlott *Csillaghullás van* c. versével, de ő még nem személyre szólóan, csak általánosságban fogalmaz: „Csillaghullás van: hullanak a költők.”

Az idézetben, amelyet Saitos Juhász Gyulától vett kölcsön, rábukkanunk az irodalomról való pseudo-vallásos gondolkodás újabb elemére: „József Attila, akit nem én, de a múzsa avatott pappá a szépség és igazság magyar templomában” — fogalmazza meg Juhász e gondolat antik eredetű változatát, de jelen van nála a keresztyény variáns is: „József Attila Isten kegyelméből való költő.” Az utóbbi kifejezés „istenáldotta poéta” formában már egy korábbi cikkben is leíródott. Ugyanilyen értelemben parafrazálta az Evangélium szavait a másik kockavető, aki Vass Lászlóval osztozkodott a

szegény halott köntösén: Peéry Rezső: „Ha egyszer a mai líra felett ítélkezni fognak s bírái azt állapítják meg, hogy művelői között sokan voltak a hivatottak, de kevesen a választottak, bizonyos, hogy e jövő törvénykezés számára József Attila választott lesz a választottak legjavából.”

József Attila tehát Isten kiválasztottjai, az irodalom szentjei közé tartozik. Ez a rokonítás még a máskülönben józan, megfontolt Komlós Aladártól sem idegen, aki József Attila elismerése elmaradásának szakrális modelljét egy szent Antalról szóló történetben jelölte meg: „A maeterlincki szatírárt, mely megdorgálja a jó polgárokat, hogy egy csavargóban csak utólag ismerik fel Szent Antalt, mikor ez már csodákat követett el, sosem tartottam igazságosnak. De József Attila, míg köztünk járt, már végezvite költészete gyönyörű csodáit s mégis megisméltódott rajta az örök legenda: irodalmunk pápái és püspökei csak a kapun kívül adtak neki helyet...”

A költő öngyilkosságával kapcsolatban az Isten kiválasztottja sémának szükségképpen egy másik alakváltozata: a mártír került előtérbe, mint Longhy A. István cikkében: „Költő volt a legjavából, de tragikus életmegváltásában tagadhatatlanul emberi. Egy mártír a sok közül, hazugságok arénájában már születésekor halálra ítélve.” A költői hivatását gyakorló József Attila pedig ebben a kategóriában maradva Isten szolgájaként, azaz papi szerepben jelenik meg előttünk, mint a Juhász Gyulától idézett részletben is láthattuk: „a múzsa papja a szépség és igazság magyar templomában.” Mintha ezt a szerep-megjelölést transzformálná Hollós Korvin Lajos a munkásmozgalom antiklerikális világnézeti követelményeit is kielégítő, de mégis kultikus formulává: „Ecce sacerdos dei... Íme a Nép Költője. / Mögötte nem bíborlik hosszú, nehéz uszály, // ... Üdvére hymnus zúg az orgonán. / Térdet nem hajt előtte a hódoló tömeg. // ... Nehéz munkásverejték tömjénködében ülve / a megváltott világról ártatlan álmódó, / nem Úr, nem Ég, nem Tőke júdasegyháza küldte, / nem osztályelnyomáson dúsan táplálkozó.”

De nemcsak szentként, mártírként, főpapként, tehát nemcsak a hold fölötti, égi szférák küldöttként válik ki József Attila a tömegből, van neki egy — mitológiai kifejezéssel élve — sötét aspektusa is. „Mi volt a költő szörnyű titka?” — kérdezi például Nadas Sándor. Az *Ülni, állni, ölni, halni* c. vers előérzetein borzongó szerző pedig, mint láttuk, a „lélek alvilágáról” beszél József Attilával kapcsolatban. Molnár Tibor jóvoltából már decemberben felbukkan e sötét aspektust leghatásosabban érvényre juttató, azóta agyonkoptatott formula, amely a *Medvetánc* mottójára hivatkozva a pokoljárók közé sorolja a költőt: „József Attila életében megjárta a poklot és ott tanulta meg, hogy a dudát hogyan kell fújni.”

Végül itt csak röviden érintem a kultusz egyik speciális, de a József Attila-befogadtörténetet maig alapvetően befolyásoló, 1937 decemberében talán leggyakoribb, legnagyobb figyelmet keltő mozzanatát, a bűnbakkeresés és a felelősség elhárításának szertartását. Maga a kifejezés egy szélsőjobboldali lap egyik cikkében íródott le először: „De miért keresik bennünk a bűnbakot tragikus sorsáért?” Ám maga a jelenség megnevezés híján is mindannyiszor pontosan felismerhető. Az eddigi idézetekben például Komlós Aladár Szent Antal-párhuzama ebbe a jelenségekörbe tartozik.

A felsorolt példákra érvényes az, amit Dávidházi Péter az irodalmi kultusz rítusairól megállapít: „Legtöbbjük a vallási élet istentiszteleti módozatainak leszármazottja, genealógiájuk nyomait legalábbis a nagy vallások kialakulásának hajnali derengéséig kellene visszakövetnünk az időkben.”<sup>3</sup> A kultusznak teát van eleve kialakult nyelve, legalábbis szótára és szintagmakincse. Kétségtelen, hogy József Attila halála mozgásba lendítette ezt a nyelvet.

Az olyanfajta kifejezések azonban, amelyeket a kultusz megnyilvánulásai gyanánt

<sup>3</sup> DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszülöttje”. Bp. 1989. 28.



idézttem: „Vállát felsebezte súlyos kereszt; a múzsa avatta pappá; véghezvitte költészeté gyönyörű csodáit; életében megjárta a poklot; bűnbakkeresés” éppen azért problematikusak, mert vallásos eredetű nyelvezetet profán személyekre és jelenségekre alkalmaznak. Juhász Gyuláról bizton állíthatjuk, hogy nem hitt a görög mitológiában, a művészetek istennőinek valóságos létében. Borbély László sem láthatott a költőben újra földre szállt Krisztust. Komlós Aladár sem tartotta csodatevő szentnek tragikusan elhunyt barátját. Nincs az a naiv olvasó, akit a felsorolt kijelentések egy pillanatra is megtévesztettek volna. Ha a József Attila-kultusz effajta megnyilatkozásokban ölt testet, akkor a kultuszban netán nem kell többet látnunk, mint a henye, parazita nyelvhasználat egy módját, a stílus kényelmességének, felületességének következményét, szónokias nagyotmondást vagy esetleg bizonyos irodalmi körök vagy korok társasági nyelvének üres etikettjét, játékszabályait?! Ha az idézett szavak és mondatok nem tartanak igényt arra, hogy (akár megtévesztő céllal) közvetlenül igaznak tartsák őket, akkor miféle célt szolgálhatnak?

Ezt a súlyos aggályt csak akkor tudjuk elhárítani, ha a kultikus beállítottságot a művészetkritika tágabb összefüggésrendszerében helyezzük el. A kultuszképződés előfeltétele, hogy akire a vallási eredetű fordulatokat alkalmazzák, a kritika rendkívül jelentős alkotónak értékelje. A kultikus tisztelet és a kritikai elismerés szorosan egymás nyomába lép, de a kettő nem eshet egybe. Az átlagot magasan felülmúló alkotóval szemben a kritika egyik fő felada a figyelem felhívása, az illető személy kiemelése az irodalmi közegből, amelyben az tevékenykedik. Ezt a feladatot a kritika csak fogyatékosan tudja elvégezni még akkor is, ha a bíráló hangok elhalkulnak és a méltató hang uralkodik el. A kritika kötelességének tartja a nagyság igazolását és ez a viszonyító és bizonyító elismerés bizonyos visszafogottságot, önmérsékletet parancsol rá a kritikusra. Nem teheti meg azt a lépést, amely a művészt, a zseni-jelöltet elválasztja a feltéltentől. Vagy ahol ezt a lépést megteszi, mindannyiszor kívül kerül a kritika birodalmán. Az igazán kiemelkedő alkotók esetében általános és tartós igény támad ennek a lépésnek a megtételére. Kétségtelen, hogy a határ áthágásának, a teljes odaadás kifejezésre juttatásának több módja van, de az is kétségtelen, hogy a kultikus nyelvezet, a szakrális szférából származó kifejezések alkalmazása közéjük tartozik. Dávidházi könyvében Durkheimtől idézi azt a gondolatot, hogy a vallási kultusz életet ad mindannak, ami egy társadalomban lényeges.<sup>4</sup> A modern civilizált társadalmak összehasonlíthatatlanul bonyolultabbak, mint azok, amelyekkel a francia szociológus foglalkozott, ám a „lényeges” megkülönböztetett kiemelése a mi világunknak is alapvető szükséglete. A mai kultúrák egyik alrendszere, az irodalom normális működése megköveteli, hogy a lényeges, a maradandó, a példamutató folytonosan jelen legyen, eleven tényezőként hatást gyakoroljon. Azok tehát, akik a szakrális szférából származó fordulatokat, szempontokat a költészet nagyjainak jellemzése során kölcsönveszik, a vallási kultusznak ezt, a lényegesnek életet adó, „durkheimi” funkcióját viszik át a szó művészetének világába.

Ebben az értelemben a kultusz a kiemelés egyik válfaja, vagy pontosabban megfogalmazva: a kiemelés egyik fokozata. Hogyan megy végbe a kiemelés? Minden kor irodalmi tudata vertikálisan két egymás fölötti, különálló régióra oszlik. A felső régióba azok az alkotók tartoznak, akik átestek a kultusz ceremóniáin, akiket most is pszeudo-vallásos kezelésnek vetnek alá és akikkel bármikor előfordulhat, hogy kultikus összefüggésben emlegetik őket. Jelen vannak a mi világunkban, de el is különülnek tőlünk. Mint Rómában a Pantheon lakói vagy a szentek koszorúja valamely középkori vagy reneszánsz képen.

Egy másik, alsóbb régióban helyezkednek el (egyebek között) azok a költők, akik-

<sup>4</sup> DÁVIDHÁZI Péter, i. m. 26.

nek kortársai vagyunk. Érintkeznek velünk s ennek során presztízsük nő, stagnál vagy esetleg csökken szemünkben. Igazi fordulat akkor következik be pozíciójukban, ha átléphetik a két régió határát, ha bebocsátást nyernek a Pantheonba. Ez a fordulat sohasem mehet végbe egyszerűen, feltűnés vagy megrázkódtatások nélkül. Ha a kezdeményezést egyetlen személy érdeme is, a véghezvitel csak kollektív tevékenység eredménye lehet. Szabály szerint a „szerencsés” alanynak keresztül kell mennie az értékelésbeli meghasonlás viharzónáján.

Ha ugyanis valamelyik méltatója végrehajtja egy költő átsorolását a felsőbb régióba, akkor kettős értékrend alakul ki. Vannak, akik megbotránkoznak a megszokott rend felbolygatásán, türehtetlen túlzásként élik meg, a méretek elrajzolásként fogják föl az átsorolást. Az alsóbb régióból nézve (és ez a természetes, eredeti nézőpont!) ilyenkor a túlzás, a hiperbolizáció esetével állunk szemben. A túlzást ezért nemegyszer helyesbítő célzatú zsugorítás ellentétes művelete követi. Az majdnem természetes, ha egy költő baráti szándékú felmagasztalását az ellenfelek részéről ironikus hangú lekicsinylés fogadja. Ez történt, amikor Danzinger Ferenc a *Korunk* 1932 novemberi számában a *Külvárosi éj* c. kötet kapcsán József Attilát „a proletárság legkiválóbb költője” címmel tüntette ki és Németh László a *Tanuban* közzétett áttekintésében megbotránkozott ezen a minősítésen.<sup>5</sup>

Am a régióhatár átlépésének mozdulatát gyakran azok sem hagyják jóvá, akik egyébiránt a költő hívei, pártfogói. Amikor Lakatos Péter Pál a *Nincsen apám, se anyám* c. kötetéről írva a költőről ilyen megállapításokat tett: „De így válik legnagyobb költőjévé is József Attila Csokonai és Petőfi óta a magyar dalnak”, akkor Féja Géza szükségesnek tartotta, hogy „szánalomra túlon túl méltó, pajtáskodó cikk” gyanánt elhárítsa a túlzónak vélt megállapításokat.<sup>6</sup> Az utólagos értékelés aztán Danzinger és Lakatos álláspontját igazolta, de az átsorolás körüli polémia annál élesebben ráirányítja a figyelmet a kiemelés aktusára és annak kezdeti szakaszára, a hiperbolizációra.

Ez a kiemelő művelet átmenetet képez a kritikai és a kultikus gyakorlat között. Valakit pozitív értékhangsúllyal egy nagy elődhöz hasonlítani, önmagában véve semmiképpen sem szakrális cselekedet. Aki ilyen gesztussal él, ritkán bizonyítja állítását, legalábbis kimerítő alappal nem. Mégis az a meggyőződés alakulhat ki benne, hogy vannak igaza mellett szóló nyomós érvek, kritikai bizonyítékok a tarsolyában. Am, mint majd látni fogjuk, a hiperbolikus méltatásokba szervesen és természetes magától értetődéssel fonódnak kultikus nyelvi fordulatok. A túlzás észrevétlenül, zökkenőmentesen folytatódhat kultikus megállapításokban, a hiperbolizáció gyakran apoteózisba vagy szentté avatásba csap át.

A József Attila-tisztelet születésének hetei jól szemléltetik a túlzás kiemelő, kultuszt előkészítő és kísérő szerepét. Halála utáni első méltatói gyakran sorolják föl irodalmunk történetének legjelentősebb képviselőit, akikkel a költőt valamilyen szempontból egyenrangúnak ítélik meg: „És jaj! Ez a fekete előjel majd minden nagy magyarnak homlokán ott égett és ég. Balassa Bálinttal egy ostoba ágyúgolyó végzett Esztergom falainál, Zrínyit a kursaneci rengeteg vadkanja tiporta le, szegény Csokonai Vitéz Mihály sípoló tüdejét a tbc szította be, Petőfi Sándor huszonhat esztendejével kétségbeesetten belerohant a végzetes segesvári kukoricásba, Széchenyit elnyelte a döblingi fegyház, Adyval végzett a »vér és arany«, Kosztolányi Dezső nemes hangszálait a rák rágtatta át, József Attilával pedig a gyorsvonat kerekei végeztek” — írja Vass László.

Más esetben a szerzők arra a kérdésre válaszolnak: Kinek a halála óta nem volt még ilyen költő, mint József Attila? A válaszokat összehasonlítva biztonsággal lemérhető, melyik szerző milyen mértékben merészeli függetleníteni magát a kor bevett irodalmi

<sup>5</sup> *Kortársak József Attiláról*. I. 256., 281.

<sup>6</sup> *Uo.* 181., 193.

értékhierarchiájától. Kováts József például következő kijelentésével igen szűkmarkúnak bizonyult: „Kosztolányi és Juhász Gyula halála után mint a legelső magyar poéta nevét emlegetik.” Karácsony Sándor már valamivel bőkezűbben méri az elismerést: „Kosztolányi után és óta vitán fölül a legnagyobb élő magyar lírikus volt.” A mérleg végülis Ady Endre nagyságánál állapodik meg: *Hogyan élt és hogyan halt meg Ady Endre óta a legnagyobb magyar költő: József Attila* — hirdeti Molnár Tibor már cikkének címében is, a költő nagyságát. „Méltatlanul bánnak a magyar élet Ady után legnagyobb költőjével” — olvassuk az *Új Magyarországn*ban. „Azt hiszem, Ady óta ilyen nem volt Magyarországon” — adja a véleményt Hatvany Bertalan szájába Nádas Sándor. „Inkább kitepték volna a nyelvüket, semhogy elismerjék, amit pedig éreztek és tudhattak, hogy olyan verseket, mint ő, Ady óta senki sem írt” — fordul szembe a középszerűek összeesküvésével Fejtő Ferenc. A csúcst azonban Komlós Aladár állítja be: „Borzsenyi óta senki sem írt nálunk olyan önkéntelenül emlékezetbe nyomuló szentenciákat, mint ő... Magyar költő ajka Petőfi óta nem állt úgy dalra, mint az övé... Csokonai óta egyetlen költőnkben sem volt annyi báj, mint benne... Háború utáni líránk legeredetibb jelensége.”

Csak a nyelvi megoldásban térnek el ettől a képtől azok a szerzők, akik a költő elődeit, rokonait, a hozzá hasonló sorsú vagy poétikájú költőket nevezik meg. 1937 decemberében Csokonai neve fordul elő feltűnő gyakorisággal és Petőfié, akire a kortársak emlékezése szerint József Attila külsőleg is rendkívül hasonlított. A hiperbola-gyártás lehetőségeit mindezzel még messze nem merítettük ki. Közéjük tartozik a párizsi *Szabad Szó* leleménye, amelyet eredetisége folytán emelünk a példák sorába. A cikkíró sajátos, freudi elvétést követ el: 8 évvel antedatálja a költő harmadik, 1929-ben megjelent, valóban jelentős verseskötetének születési időpontját: „Csodagyerek volt. Tizenhat éves korában írta, »Nincsen apám, se anyám« c. feledhetetlen verseskötetét.” József Attila valóban csodagyerek volt, de ennyire azért mégsem.

A kultikus kifejezőmód tehát szoros rokonságban áll a kiemelés hiperbolikus megoldásaival, a maga sajátos módján ugyanarra a kérdésre válaszol, amelyre a túlzás formulái. Nem azt vizsgálja: nagy költő-e József Attila vagy sem, hanem azt, hogy milyen nagy költő. A kultikus választ az különbözteti meg az egyszerű hiperbolától, hogy a nagyság megjelölése során átlépi az immanencia határait. Márpedig ami e határokon túl van, azt hagyományosan a szaklális terminológia felhasználásával lehet érzékeltetni.

A kultikus nyelvezet szótára és szintagmakincse meglehetősen korlátozott, vallási eredete folytán közismert és szabályozott. Egyszerű leltározás esetén szimpla közhelygyűjteménynek tűnik föl. Vizsgálódásaink során ezért könnyen az a látszat keletkezhetik, hogy amit a kultusz tárgyául kiválasztott alkotóról mondani lehet, az meglehetősen sematikus. Az egyes szerzők kultikus arculata a megszólalásig hasonlít egymáshoz. Kultikus énjük maga mögött hagyja profán földi alakjukat, a kiválasztás egyben a valóságos ember és valóságos művész leválasztását jelenti a megdicsőült árnyképről. Ilyen elképzelés azonban csak a felületes szemléletben alakulhat ki. Ahogy a reneszáns képeken ábrázolt szenteket homogenizálja a fejük körül ragyogó fénykórna, ám a kezükben tartott attributumok, esetleg lábuknál heverő tárgyak, környezetükhöz tartozó lények, ruhájuk, koruk, nemük, sőt arckifejezésük is megkülönbözteti őket egymástól, ugyanúgy Petőfi, Ady, József Attila, Radnóti sem csak nevükben térnek el, hanem tiszteletük módja is összetéveszthetetlenül egyéni.

Ennek a markáns különbségnek az a magyarázata, hogy a kultusz alulról, az életanyag és a művészi anyag felől is szerveződik, alakul. Az 1937 decemberében megfogalmazott íráskor nemcsak azokat a nyelvi formákat keresik és alkalmazzák, amelyek segítségével József Attila kiemelése végrehajtható, hanem azokat is, amelyek a költő életanyagához és teljesítményéhez illeszkednek. A kultusz tanulmányozása nem merülhet ki a szakrális fordulatok és a költő értékét magasan a korabeli elfogadott

értékelés fölé emelő megoldások leltározásában, hanem voltaképpen feladata annak vizsgálatában áll, hogyan találkozik és hogyan dolgozódik egybe a kultusznyelv és kultuszlogika az életpálya kínálta adatokkal és a költői műből válogatott adalékokkal. A József Attila-tisztelet sajátos természetét csakis egy kritikus élettényből, a költő öngyilkosságából kiindulva lehet megérteni.

Az öngyilkosság pusztá ténye, hogy valaki önként, szándékosan elhatározásból véget vet életének, általában megrázkóttatja az embereket, elgondolkodtatja őket. Valamiféle súlyt biztosít az elkövető személyének. Hitelesíti panaszait, mélyebb értelmet kölcsönöz hétköznapi cselekedeteinek, banális gesztusainak is. Nyomatékot ad kijelentéseinek. Az önmagukon valóban végrehajtott halálos ítéleteknél talán még tisztábban szemléltetik ezt a lélektani mechanizmust az öngyilkossággal való fenyegetőzések, illetve azok az esetek, amelyek biztosítják, hogy a kísérlet sikertelen legyen, hiszen ezeknek kizárólagos célja a figyelem felkeltése, a komolyanvétel, a kedvezőbb viszonyulás kizsárolása.

Az öngyilkosságot végre lehet hajtani diszkrét módon is, s el lehet dobni az életet a nyilvánosság előtt is, a maga véres szörnyűségében. József Attila az utóbbi megoldást választotta. Hogy ennek a körülménynek milyen nagy jelentősége volt a kultusz szempontjából, mutatják a halálról tudósító híradások, amelyek a véres részleteket többnyire még túlozták is, az esemény drámaiságát a lehetőségig felfokozták. A valóságos, a maguk módján nem kevésbé szörnyű, de kevésbé hatásos események csak jóval később érkeztek el a közönség tudatáig.<sup>7</sup>

A kultusz természetét nagymértékben befolyásolta az a tény is, hogy a költő öngyilkossága fiatal korban történt. Kétségtől az is megrendítő, ha valaki életútja végére így tesz pontot, egy ívelő pálya tragikus derékba törése esetén azonban ez a hatás fokozottan érvényesül. Az ifjúkorban érkező halál általában, a korai öngyilkosság pedig különösen, metafizikai lázadást szít az emberekben a világrend ellen. Fájdalmas veszteségtudatot idéz elő bennünk. Fölveti a kérdést: mi minden lehetett volna a szóban forgó fiatalból, ha tovább él? A tisztelet mértéke és a halál idő előtti bekövetkezése közötti összefüggést pontosan fejezik ki Fortinbras szavai a *Hamlet* zárójelenetében: „Négy százados /Emelje Hamletet, mint katonát,/ A ravatalra: mert belőle, ha/ Megéri, nagy király vált volna még. Útján kövesse harci tisztelet. Harsogjon a zene.”

Számításba kell vennünk végül az öngyilkosság erkölcsi szempontból való problematikusságát. Olyan cselekedet ez, amely irritálja az embereket: állásfoglalásra készíti őket. Nagyon gyakori a hozzátartozók részéről az öngyilkossal szembeni vád, tettének súlyos rosszallása. S ez annál szélsőségesebben, szenvedélyesebben nyilvánulhat meg, mert az illető személyt ezekkel a szemrehányásokkal már nem lehet elérni. A megrázó esemény ugyanakkor önvádat, lelkifurdalást is előidéz azokban, akik közel álltak az áldozathoz. Az effajta önmarcangolás sem juthat egykönnyen nyugvópontra. A lelki gyötrellem okozója nem oldhat föl a felelősségérzet alól.

Nem csekélyebb az érzelmi telítettség az olyan megnyilatkozásoknak sem, amelyek az öngyilkosság indítékainak keresését kísérik. Tudjuk jól, hogy végzetes, jóvátehetetlen következményű cselekedeteket csak nagyon súlyos előzményekkel lehet megokolni. Többnyire nem is elégedhetünk meg egyetlen okkal, hanem ezek láncolatával kell számolnunk. Sőt, szükségét érezzük különböző természetű, heterogén előidéző tényezők szerencsétlen konstellációjából levezetni azt, ami végül bekövetkezett. Talán nem túlzás ilyen esetekben az okkeresés lélektani kényszeréről beszélni az oknyomozás tárgyi tevékenységével szemben.

Mivel azonban József Attila öngyilkossága után szinte vallásos tisztelet tárgya lett,

<sup>7</sup> A Budapesti Könyvszemle 1990. tavaszi számában (99–105.) publikált *József Attila kultuszának kezdetei* c. tanulmányomban az itt tárgyalt anyag más szempontú feldolgozását végeztem el. Részletesen foglalkoztam benne az öngyilkosság tényét leíró újságcikkekkel.

végzetes tettét nem elegendő csupán tágabban morális összefüggésben tárgyalni, hanem föl kell vetni kifejezetten valláserkölcsei vonatkozásokat is. Ennek a szempontnak a belépése két ellentétes irányban polarizálta a véleményeket. Egyik oldalon egyházi személyek meg is tagadhatták a megfelelő szertartások elvégzését és ebben a hitelveiket szigorúan vevő hívők egyetértésére számíthattak. De ha az élete és halála fölött úgyszólván önkényesen döntő elhunytat a pap vagy a tiszteletes mégis hajlandó volt az egyházi szertartásoknak megfelelően eltemetni, még mindig módot találhatott arra, hogy rosszhallását megfelelő nyomatékkal kifejezésre juttassa. József Attila temetése e beállítottság mindkét változatának kinyilvánítására alkalmat adott.

A másik oldalon a vallásilag közömbös vagy vallásos, de korszerűbben gondolkodó kortársak a valláserkölcsei problematikusság kiküszöbölésére törekedtek. Kerülő utakat kerestek, mentegették a költőt, előadták az enyhítő körülményeket vagy egyenesen, nyíltan teremtettek pozitív összeköttetést az öngyilkos zseni és a szakrális, transzcendens szféra között. A keresztény erkölcs értelmében problematikus cselekedetet végülis krisztusi áldozattá „szublimálták”. Megállapíthatjuk tehát, hogy tragikus szárszói cselekedetével József Attila „kizsarlotta” kortársaitól, hogy odafigyeljenek rá, hogy mérlegre tegyék árván maradt életművét, hogy végre komolyan vegyék, amit mondott.

Csak hogy ez a tett, bármilyen fontos szerepet játszott is a József Attila-kultusz kialakulásában, önmagában véve nem lett volna elegendő arra, hogy ily mérvű megbecsülést vívjon ki számára. Cholnoky László „balog halála” (magának József Attilának a kifejezésével élve), vagy pedig a költő ifjúkori barátjának, Pintér Ferencnek korai pusztulása nem járt együtt kultikus tisztelet kialakulásával. Czigány Dezső szomorú példája még ennél is szemléletesebben mutatja, hogy a tragikus tett, bármennyire is felhívja a figyelmet végrehajtójának személyére, nem követi szükségképpen olyan befogadástörténeti fordulat, amilyen József Attila halála után lejátszódott. Mint ismeretes, Czigány Dezső agyonlőtte feleségét, leányát és unokáját, majd ő is öngyilkosságot követett el. Karinthy Frigyes *Nekrológ? Tetemrehívás?* című cikkében együtt emlegette a tragikus véget ért költőt és a festőt, mint ahogy Gábor Andor is, kis-cinikus hangvételű *Beosztás* c. versében: „Ki a tehetség / Van két lehetőség / Az egyik: / Ki a sinen veti ágyát: / A másik: / Aki kiirtja családját. / Ki él és alkot / Zajlásában e vésznek, / Az egyszerűen / Nem számít művésznek.”<sup>8</sup> A költő és a festő utóélete azonban haláluk párhuzamossága ellenére sem hasonlóképpen alakult tovább. Czigány Dezső alakja körül nem szerveződött a József Attilához mérhető tisztelet.

Ugyanilyen pregnáns összehasonlításra ad lehetőséget József Attila és Juhász Gyula halálának módja is. A kortársakat sokat foglalkoztatta a két költő, mester és tanítvány sorsának párhuzamossága.<sup>9</sup> Juhász költői presztízse mégsem érte el a fiatalabb társáét, s míg az utóbbi tisztelete az időben fokozódott, addig az előbbie némileg megkopott. A felsorolt példák újra arra figyelmeztetnek, hogy a kultikus beállítottságot a kritika tágabb összefüggéseiben kell szemlélnünk.

A József Attila-kultusz történetének fordulópontja az első megdöbbenési hullám elcsitulásakor, 1938 februárjában, márciusában következett be. Abban, hogy a halála után magasra csapó áldozati láng nem hűnyt ki, két befogadástörténeti tényező játszott közre. Az egyik: hogy a kultikus szövegek mellett kritikai, elemző tanulmányok mérték le és ítélték értékesnek az életművet, amelyet a költő utolsó mozdulatával még a mérleg serpenyőjébe dobott. Másrészt pedig, hogy a korábban kevesek által olvasott kötetek után sebtiben összegyűjtött versei 1938 tavaszán és attól kezdve meggyőzték

<sup>8</sup> *Kortársak József Attiláról*. II. 916–917., 1122.

<sup>9</sup> L. erről Juhász Gyula alakja a két világháború közötti korszak József Attila-recepciójában c. tanulmányomat. TVERDOTA György, *Ihlet és eszmélet*. Bp. 1987. 227–238.



a széles közönséget arról, amit a kritikusok és a kultusz papsága állított: hogy t. i. az a személy, akinek nevét félévvel korábban szörnyű öngyilkossága kapcsán tanulta meg, valóban a modern magyar irodalom klasszikusa.

A József Attila-kultusz lényegének megértéséhez azonban még egy lépést kell megtennünk. 1937 decemberében több történt annál, mint hogy az öngyilkosság az eddignél nagyobb nyomatékot adott a költő szavának. Nem túlzás, amit a nekrológok állítanak, hogy életében József Attilában egy szűk irodalmi körön túl senki sem tisztelte irodalmunk jelentős alkotóját. A halála utáni méltatások nem egyszerűen fölérősítették azt a tiszteletet, amely már életében körülvette őt, mint a Petőfi-kultusz és az Ady-kultusz esetében történt. Méltatói azzal a tudattal s azzal a programmal léptek föl, hogy nekik most kell megteremteni azt a nyelvet, amelyen József Attiláról méltó módon lehet beszélni. Nem azt állítom, hogy teljesen előzmények nélküli lenne a pozitív, a költő jelentőségéhez méltó kritika, hiszen jónéhányan joggal hivatkozhattak arra, hogy ők már életében is megtették a magukét a költő elismertetéséért. De épp ezekben a személyekben buzgott legjobban a kultuszteremtés vágya, ők húzták a legélesebb cezúrát József Attila befogadástörténetének december 3. előtti és utáni szakasza közé.

A József Attila-kultusz alapképlete tehát a méltó tiszteletadás tragikus megkésettsége köré íródik föl. Egyik oldalon áll az öngyilkos költő, aki abban a tudatban hajtotta nyakát a kerek alá, hogy szava pusztába kiáltott szó volt, amit csinált, azt a közösség nem méltányolta. A másik oldalon pedig a kortársak állnak, akik hangos jajveszékeléssel bizonygatják, milyen nagyra becsülik, amit ő halála előtt létrehozott. Az egyenlet egyik oldalán ez áll: amit József Attila adott a nemzetének, az örök érték. A másik oldalon pedig: amit ezért cserébe kapott, alig több a semminél. S a két oldal között, a centrumban az öngyilkosság áll, ami jóvátehetetlenül kiegyenlíthetlenné teszi a két oldal fájó ellentétét.

A József Attila-kultusz a teremtesen esett eme sérelemnek a begyógyítására születt. A tragikusan félbeszakadt élet gyászolása egybeesik benne a klasszikussá történő felmagasztalással. Szinte szükségszerű tehát, hogy az eset szakrális modelljévé, archetipikus mintájává a Nagypéntek és a Húsvétvasárnap ünnepegyüttese, a Keresztrefeszítés és a Feltámadás, a mártírhálál és a rákövetkező felmagasztaltatás ellentétes egysége, tehát a krisztusi sors váljék. Ahogy Szalatnai Rezső megfogalmazta: a kultusz tárgya *József Attila keserű megdicsőülése*.<sup>10</sup> Illetve, amennyiben a szentek és mártírok a krisztusi példa követőinek számítanak, szerényebben fogalmazva, József Attila a keresztény mártírok hosszú sorának kései utódja.

<sup>10</sup> *Kortársak József Attiláról*. II. 944–946.

## EXEGI MONUMENTUM: PUSKIN KULTUSZA

Az 1878-ban *Russzkaja Sztarina* (Orosz hajdankor) c. folyóiratban egy kis írás jelent meg arról, hogy az utóbbi években „társadalmunk pénzt gyűjt a Puskin-emlékműre.”<sup>1</sup> Itt az ideje megkérdezni, ki és mikor állította fel a Carszkoje Szelo-ban, az ottani Líceum kertjében a márványkövet Puskin tiszteletére, a következő felirattal: *Genio loci*. És ki rendelkezett ezt a követ onnan eltávolítani? És hová?”<sup>2</sup>

Kiderült, hogy soha senki semmiféle emlékművet nem állított fel a Líceum kertjében. Maga Puskin és barátai, mielőtt elhagyták a Líceumot, 1816-ban, egy márványtáblát fektettek le a kertben „*Genio loci*” felirattal. A Líceum növendékei díszítették ezt a helyet virágokkal és nagy tisztelettel adóztak e — számukra oly emlékezetes és kedves — hely szellemének. Ami tulajdonképpen egy füves dombocska volt, rajta a tábla. Puskin halála után, már 1840-ben, e táblát restaurálták, mert Puskin emlékműnek hitték. A tábla legendák és zarándoklatok tárgyává vált, és története annak a bizonyítéka, hogy senkinek sem jutott eszébe, hogy a „*genius loci*” nem Puskin, hanem egy római istenség helyének szelleme.

Ezt a kis történetet annak példaként idéztem, hogy Puskin már életében legendává vált, kultusza már az életében keletkezett.

Puskin kultusza könnyen elemezhető lenne a Dávidházi Péter által megfogalmazott három alapelv szerint.

De én másról szeretnék beszélni. Tudniillik, amikor azzal kezdtem foglalkozni, mi is a Puskin-kultusz, mit írnak róla, és írnak-e egyáltalán róla, kiderült, hogy nem írnak. A Puskinról szóló irodalomban ilyen fogalommal nem találkoztam. Pedig Puskinról óriási mennyiséget írtak össze. Szembetűnő volt viszont, hogy Puskin kultusza — bár e szó, e meghatározás sehol sem szerepel — már akkor elkezdődött, mikor Puskin még csak 15 éves, líceumi növendék volt. Zsenialitásán kívül volt valami a személyiségében, ami rendkívül vonzó volt. És akkor azt gondoltam, meg kellene nézni, mi lehetett Puskin személyiségében, ami e kultusz alapjául szolgált. Puskin első életrajzírója, P. Annenkov azt írta, hogy „Puskin mintha predesztinálva lenne a dicsőségre.”<sup>3</sup> Ugyanígy predesztinálva lehetett arra is, hogy „kultusz” képződjék körülötte.

Puskin még élt, amikor Gogol 1832-ben prófétai módon megjövendölte azt a szerepkört, amit betölteni hivatott Oroszország nemzeti öntudatának kialakulásában: „Puskin az orosz szellem rendkívüli és valószínűleg egyedülálló jelensége — az orosz ember végső kiteljesedése abban a formában, amilyennek majd talán kétszáz év múlva látni fogjuk.”<sup>4</sup>

<sup>1</sup> Az emlékművet 1880-ban Moszkvában emelték közadakozásból. Leleplezésekor mondta el Dosztojevszkij híres beszédét.

<sup>2</sup> АЛЕКСЕЕВ, М. П., *Пушкин и мировая литература*. Наука, Л., 1987, с. 157.

<sup>3</sup> АННЕНКОВ, П. В., А. С. Пушкин. Материалы для его биографии и оценки произведений. СПб, 1873, с. 323.

<sup>4</sup> ГОГОЛЬ, Н. В., *Несколько слов о Пушкине. Пушкин в воспоминаниях современников*. М., ГИХЛ, 1950, с. 403.

Attól a naptól fogva, amikor a XIX. század eleji orosz költészet két kiemelkedő képviselője — Zsukovszkij és Vjazemskij — meghallották a tizenöt éves líceumi növendék verseit és rádöbbenek, hogy valami semmihez sem fogható fenoménal találkoztak,<sup>5</sup> ami nem hasonlít semmi korábban hallottra vagy látottra, mindannyian Puskin titkát próbáljuk megfejteni. A legrejtélyesebb vetületét ennek a titoknak nem az életrajz fehér foltjai képezik, amelyekből szinte alig maradt, nem is a művek történelmi kontextusa, amely egyre jobban megvilágosodik, hanem annak az óriási hatásnak a forrása, amit Puskin gyakorol az olvasók egyre újabb és újabb nemzedékére. Oroszország egyetlen orosz írója sem vett körül olyan mélyen gyökerező, olyan kitartó és olyan meghatározó szeretettel (beleértve Lev Tolsztojt és Dosztojevskijt is) mint Puskit. Puskin kultusza az orosz emberek vérében van.

„Alekszandr Puskin Oroszország saját öntudatra ébredése érdekében teremtette” — mondta Viktor Sklovskij.<sup>6</sup> Ez a megállapítás tartalmazza a legtömörebb választ a kérdésre, miért alakult ki és virágzik a Puskin-kultusz? A továbbiakban — amennyire egy rövid felszólalás keretei megengedik — ennek magyarázatát szeretném kicsit bővebben kifejteni.

Nem szándékozom itt szólni a Puskin-kultusz intézményesített formáiról, egyebek mellett a költészet napján megrendezett ünnepségekről, amelyekre minden évben az ősi családi birtokon, Mihajlovszkojében kerül sor, ahol most emlékmúzeum áll és amelytől nem messze, a Szvjatije Gori-i kolostorban alussza a költő örök álmát. Tízezrek tülekednek a gyepen, hogy részt vegyenek a „szent helyek” szertartásos körbejárásán. Könnyű elképzelni, milyen állapotok uralkodnak az ünnepség végeztével. De távol áll tőlem az elit-kultúra meghirdetése, még kevésbé kíváncsok védelmére kelni annak a nézetnek, hogy Puskinra csak a hozzáértők szűk köre formálhat igényt, de a tömegek állítólagos „spontán vonzódása”, amit jóelőre megszerveznek és megrendeznek, felvillantja annak a veszélyét, ami Nofretete portréjának jutott osztályrészül: „szériában gyártott, ezerszámra sokszorosított miniatűr másolatai kitűzőkre, nyakláncokra, hamutartókra és egyéb díszekre kerültek rá; elérte a végzet, hogy a kulturális komfort velejárójává, használati tárggyá degradálódott, amit bárki olcsó pénzen megszerezhet és ezáltal úgy érezheti, hogy neki is köze van a művészet világához.”<sup>7</sup>

Kévszám olyan korszak akad az orosz történelemben, amikor az ember egyéni sorsa annyira kötődött volna a történelmi eseményekhez — az államok és népek sorsához —, mint Puskin idejében. És noha ezekben az eseményekben a költő tevőlegesen nem vett részt, a kor történelmének alakulása elválaszthatatlan személyes életrajzától. Ugyancsak ritkán fordul elő, hogy a nemzeti lét egész alkotóereje az irodalomban csúcsosodjék ki, mint ahogy az ő életében történt.

Puskit rendkívül mélyreható és tartós szálak fűzték a XVIII. századi felvilágosodás kultúrájához. Ilyen vonatkozásban századának írói közül csupán Herzent lehet vele egy sorba állítani. Abban a természetes életszeretben, amely Puskin sajátja, le-

<sup>5</sup> „Kellems ismeretséget kötöttem! A mi ifjú varázslónkkal, Puskinnal.” (Meg kell jegyezni, hogy ezt az egyik kiváló orosz költő, Zsukovszkij írja, aki már 33 éves, dicsőséget szerzett magának az 1812-es háborúban és az irodalomban is.) „Össze kell fognunk, hogy segítsünk ennek a jövőndő óriásnak, aki túlszárnyal mindnyájunkat.” V. A. Zsukovszkij — P. A. Vjazemskijnek. 1815. szept. 19. — „Csodálatos tehetség! Micsoda versek! Ő [Puskin — S. L.] kinox engemet tehetségével, mint kísértet!” Ugyanaz — ugyanannak, 1818. ápr. 17. — „Ördögfióka-öcskös versei csoda jók. »Az évszázadok füstjében.« Ez a kifejezés — kincs! Oda adnám érte minden ingóságomat és ingatlanomat.” P. A. Vjazemskij — A. I. Turgenyevnek. 1819. ápr. 25. — „Nem tehetség, zseni vagy.” V. A. Zsukovszkij — Puskinnak. 1824. nov. közepén.

<sup>6</sup> Шкловский, В. Б., *Встречи*. М., 1944, с. 72.

<sup>7</sup> Непомнящий В. Кошка, которая смотрела на короля. Литературное обозрение. 1982, №6, с. 90.

hetetlenség egyéni temperamentumának jellegzetes vonásait elkülöníteni a tudatosan vállalt elméleti alapállástól.

Az orosz dekabristák etikája, a hősie önfeláldozás vállalása, amely az állampolgár és a költő, a hős és a szerelmes férfi, a Szabadság és a Boldogság lineáris oppozícióin alapult, széles körűen elterjedt a szabadságeszmény hívei között — Robespierre-től Schillerig. Azonban voltak egyéb etikai elképzelések is: a XVIII. századi felvilágosodás a keresztény aszketizmus ellenében egy másfajta szabadság-koncepciót fogalmazott meg. A szabadságot nem állította szembe a boldogsággal, hanem a kettő egybeesett. Azt vallotta, hogy az igazán szabad embert forrongó szenvedélyek hevítik, belső energiáit nem tudja kordában tartani, van bátorsága akarni és akarátát végbevinni, költő és szerelmes férfi is egyúttal. A szabadság egyenlő a semmilyen keretbe nem szorítható, minden határon túlcserdülő étellel, az önkorlátozás viszont a szellemi rabság egyik formája. Aszkéta módon, az egyes ember áldozatvállalására alapozva nem lehet szabad társadalmat létrehozni. Ellenkezőleg, éppen a szabad társadalomnak kell biztosítani a feltételeket az egyén felemelkedéséhez és kiteljesedéséhez.

\*

1817. június 17-én megérkezett Pétervárra egy ifjú ember, aki éppen csak befejezte líceumi tanulmányait. 1820. május 6-án az ország déli vidékére száműzetésbe indult Pétervárról egy költő, aki már nem csak barátai körében örvendett népszerűségnek és szerzett magának elismerést. Mind önmaga előtt, mind a társadalom szemében többé már nem Vaszilij Puskinnak, a költőnek ifjú unokaöccse volt, akit „kis” Puskinnak becéztek, nem az a csintalan „líceumi növendék”, aki ügyesen versel, hanem igazi KÖLTŐ, csupa nagybetűvel. Ez a tudat büszkeséggel töltötte el, tiszteletet ébresztett benne választott hivatása iránt, és azt sugallta neki, hogy a tanulóévek végetértek, ezentúl nem a bölcs mentoroknak, hanem saját magának kell meghatározni mind alkotóművészete irányát, mind azt, hogyan viselkedjék.

A romantika idején vált közkeletűvé az az elképzelés, miszerint a költő élete, személyisége és sorsa egybeolvad művészetével és megbonthatatlan egységet alkot az olvasóközönség számára. A megelőző korokban az olvasók úgy fogták fel a műveket, mint amelyek szerzőiktől teljesen független, önálló életet élnek. Nem a szerző egyéniségének visszatükröződését értékelték bennük, hanem az egyetlen, örök igazság kifejeződését, amelyik — Descartes szavaival élve — „világos, mint a nap”. A szerző életrajza teljesen mellékesnek tűnt alkotásához képest. Az olvasónak eszébe sem jutott, hogy a költő életében keressen fogódzót a versek értelmezéséhez.

Kezdetben a preromantika, majd később a romantika is mindenekelőtt a zsenit látta a költőben, akinek utánozhatatlanul egyedi és különleges szelleme művészetének eredetiségében ölt testet. Ennek megfelelően a költő munkásságát egyetlen hatalmas önéletrajzi regényként kezdték vizsgálni, melyet a versek és poémák tördelnek fejezetekre, a cselekményt hozzájuk pedig az életrajz szolgáltatja.

Puskitól mi sem állt távolabb, mint a romantikus személyiség mitológiájának szolgai utánzása. Azonban kénytelen-kelletlen számolnia kellett azzal, hogy a romantika a korszak közös kulturális tudatának összetevője, és az olvasó éppen ilyen prizmán keresztül szemléli őt, mint költőt és embert.

Puskin amikor kacérkodni kezdett ezzel az akkoriban még újdonságszámba menő kulturális szemlélettel, egyrészt saját viselkedését stilizálta az „elvárásoknak” megfelelően, másrészt egyéni tekintélye és személyes varázsa révén formálta az olvasó elképzelését a költő emberi arculatáról.

Déli száműzetése alatt nevét az egész olvasó Oroszország megismerte. Ő is megtudta, hogy mit jelent a siker és a dicsőség. Azok az elbeszélő költemények szolgálták hírnevének alapját, amelyek a „déli” elnevezést kapták mind létrejöttük helye, mind

pedig sajátosságosan délvidéki, romantikus koloritjuk miatt, s a kortársakban Byron „keleti költői beszélyeit” idézték fel.

„Az egész írástudó Oroszország olvasta ezeket a költeményeket — írta Belinszkij —, kézzől kézre jártak füzetekben, másolták a verskedvelő kisasszonyok, lopva másolták a gyerekek az iskolapadban, hogy a tanító észre ne vegye, másolták a boltok, üzletek pultjai mögött a segédek.”<sup>8</sup>

Két héttel a Szenátus téri felkelés leverése után, 1825. december 30-án kezdtek árusítani *Alekszandr Puskin versei*-t, amelyekben a remény hangja csendül fel és megtörte az irodalom megdermedt hallgatását. A kötet fogadtatásáról mindennél jobban tanúskodik hallatlan sikere. 1826. február 27-én (két hónappal a könyv megjelenése után) Pletnyov így írt a költőnek: „Egyetlen példányom sincs »Alekszandr Puskin versei«-ből, amihez szívből gratulálok. Fontosabb azonban, hogy a könyvkereskedők között kitört a háborúság, amikor megtudták, hogy többel már nem tudok szolgálni.”<sup>9</sup>

Az orosz irodalom történetében addig példátlan könyvsiker társadalmi jelzésnek is felfogható, hiszen Puskin költeményei reményt ébresztettek, mert az életre emlékeztettek. Az, ahogyan az olvasók szétkapkodták a vékony verseskötetet, már az új idők beköszöntét sejtette: a magányos romantikus hősökkel álló ellenzékét szuronnal és kartáccsal verték szét, de eljött az ideje egy, a kormány számára jóval veszélyesebb szembenállás kialakulásának, amely a társadalmi erők névtelen és kiirihthatatlan ellenzékét tömöríti. És nagy jelentőségű tény, hogy az új társadalmi opposíció figyelme azonnal Puskin lírájához fordult. Hiszen elképzelhető lett volna másmilyen reakció is. Például, hogy az 1825 decemberének nyomott hangulatát magán viselő fővárosi olvasó észre sem veszi egy alig 200 oldalas verseskönyv megjelenését. De nem ez történt: ebben a súlyos és tragikus pillanatban az orosz közönség reménykedve emelte tekintetét Puskinra.

1824-ben a moszkvai rendőrség kezébe került Puskin egyik levele, amelyben a költő beismerte az „ateista tanítások” iránti rokonszenvét. A déli száműzetést ezúttal északi követte, Pszkov közelébe, ahol háziőrizet várta az apai birtokon, Mihajlovszkojében.

Itt Puskin csaknem szüntelenül feszült alkotási lázban égett — írt és tanult. Ekkor fejezte be a *Cigányokat*, írta meg a *Borisz Godunovot*, a *Jevgenyij Anyegin* harmadik, negyedik, ötödik és hatodik fejezetét, a *Nulin grófot*, több tucat verset, számos irodalomkritikai cikket, melyekben az irodalmi nyelv kérdéseivel foglalkozott.

Ehhez adjuk még hozzá az elolvasott könyvek tömkelegét. Puskin a líceumból elég felületes és rendszertelen tudást hozott magával, az 1830-as években viszont már elképesztette kortársait mély és rendkívül kiterjedt világirodalmi, történelmi, politikai és publicisztikai ismereteivel. Ezeknek jelentős részére Mihajlovszkojében tett szert.

A megfeszített munkát nem egyszerűen az önművelés szándéka diktálta — világosan meghatározott cél vezérelte a költőt. Pétervárott és délen Puskin dekabrista barátai tanítványának érezte magát. Szellemi erőfeszítései tehát arra irányultak, hogy „műveltségben a kor színvonalán álljon”, utolérje tanítómestereit és kivívja elismerésüket. Mindezentúl meg akarta érteni azt az erőt, amely nélkül mindenféle politikai tiltakozás eleve kudarcra van kárhoztatva — meg akarta érteni a népet.

Rilejev ekközben felszólította, hogy írjon dekabrista szellemű elbeszélő költeményt: „Te Pszkov környékén vagy: ott fojtották el az orosz szabadság utolsó fellobbanásait; igazán ihletet adó táj — egy Puskin nem teheti meg, hogy nem szentel poémát ennek a vidéknek.” Ő azonban nem írt az ősi Pszkovi Köztársaságról, helyette megalkotta a *Borisz Godunovot*, amely korántsem a történelmet eszközként felhasználó romantikus

<sup>8</sup> Белинский, В. Г., *Полное собрание сочинений*. М., ГИХЛ, 1855, т. УП, с. 320.

<sup>9</sup> ПУШКИН, А. С., *Полное собрание сочинений в 16 томах*. Изд. АН СССР. М.-Л., 1937-1949, т. XIII, с. 263.



vallomása, hanem történelmi tanulmány a dráma műfajában. A történelem, miként a folklór is, Puskin számára a nép lelkületének megismeréséhez vezető utat jelenti, a történelmi múlt pedig, amelyet romantikus elfogultság nélkül tanulmányoz – a jelen megismerésének eszköze.

A shakespeare-i hagyományokra támaszkodva Puskin tudatosan eltért a romantikus kánontól, amely a hőseket a szerző eszméinek szócsövévé változtatja. A *Borisz Godunov* egyszerre korhű és a politikai aktualitás szellemétől áthatott tragédia. Miközben Puskin feltárta, hogy a népellenes hatalom pusztulásra van ítélve, egyúttal megmutatta az ellentmondást is a nép magatartásában, amelyben ambivalens módon egyesül a gyengeség és az erő. Valamennyi politikai mozgalom sorsa „a nép véleményétől függ.”<sup>10</sup>

Ilyen módon a költői személyiség eszményképéről alkotott elképzelés Puskinnál új árnyalattal gazdagodott. Immár magában foglalja a bölcselő-költőt, a tudós-költőt, amilyen Karamzin volt, és mellettük – az igazság és az erkölcs kérdéseiben „a nép véleményére” figyelő költőt. Ezeknek a tulajdonságoknak az összességét nevezte Puskin „shakespeare-i szemlélet”-nek.<sup>11</sup>

1826. szeptember harmadikáról negyedikére virradó éjjel egy futár vágatott Mihajlovszkojéba azzal a paranccsal, hogy a költő haladéktalanul induljon Moszkvába, ahol ekkor I. Miklós tartózkodott a koronázási ünnepségek kapcsán. Puskin szeptember 8-án érkezett meg Moszkvába, és azonnal I. Miklós dolgozószobájába vezették.

A moszkvai társaság egyöntetű lelkesedéssel fogadta a költőt, aki a fővárost senki által sem ismert fiatalemberként hagyta el. I. Sándor cár üldözte. Száműzetése csak az irodalmi körökben borzolta fel a kedélyeket. Visszatérése viszont diadalútnak is beillett. A cár hosszasan beszélgetett vele, mint bárkivel az udvari előkelőségek közül és az audiencia után mindenki füle hallatára Oroszország legokosabb emberének nevezte. A megtorlás által megfélemlített társadalom, amely nem mert közvetlenül hangot adni elégedetlenségének, érzelmeit azokban a lelkes ünneplésekben vezette le, amelyekkel elárasztották a száműzetésből visszahívott költőt.

Azt mondhatjuk, hogy Puskin elérte dicsősége csúcspontját. Az agg V. V. Izmajlov, aki 1815-ben *Rosszijszkij Muzeum* című folyóiratában először adott helyt a költő saját néven szignált versének, egy Moszkva környéki faluból köszöntötte, kissé avított módon kifejezve az általános lelkesedést: „Irigylem Moszkvát. Uralkodót koronázott és most költőt koronáz.”<sup>12</sup>

Puskin beszélgetése Miklós cárral hosszú ideig tartott. Az eszmecsere valószínűleg a politikai problémák széles körét érintette. Éppen ettől a találkozástól datálódik a dekabristákért közbenjáró költő szerepköre, amit nem győzött eleget hangsúlyozni, mint élete legfontosabb ügyét. „És könyörületért esedeztem az elbukottaknak.” Ez a sor Puskin 1836-ban megírt *Ezegi monumentum* (Az emlékmű) c. verséből való, amely a költő végrendeleteként értelmezhető.

Mit tart Puskin, aki akkor az alkotóerő, népszerűség, siker csúcán volt és álszerűség nélkül értette, milyen szerepet játszik az orosz irodalomban, tehát: mit tart Puskin olyan érdemeinek, amelyek említésre méltóak. Sorról sorra olvasva a verset, azt látjuk, hogy a költő kiemelt olyan vonásokat, amelyeket még nem olyan régen „absztrakt humanizmus”-nak neveztek! Nem halok meg, írja Puskin, azért, mert

<sup>10</sup> *Borisz Godunov* még mindig aktuális mondanivalóját aláhúzza Jurij Ljubimov rendező konfliktusa a hatalommal, amikor az általa rendezett Puskin-tragédiát megtiltotta játszani. Ez volt egyik oka Ljubimov emigrációjának. Különösen ijesztőnek találták a népjeleneteket.

<sup>11</sup> „Ne legyünk se babonások, se egyoldalúak – ellentétben a francia tragédiaszerzőkkel; tekintünk a tragédiára shakespeare-i szemlélettel.” Puskin levele A. Delvigne, 1826 elején.

<sup>12</sup> Пушкин, А. С., Полное собрание сочинений в 16 томах. Т. 13, с. 297.

„lanttal ébresztettem jó érzelmeket... kegyetlen századomban dicsőítettem szabadságot és könyörületért esedeztem az elbukottaknak.”

A dekabrista felkelés kudarca Oroszország egész társadalmi-politikai fejlődésén érezte hátrányos hatását. I. Miklós győzelmének és annak, hogy a nemesi ifjúság legjobbjait eltávolították a közéletből, egyenes következményeként jelentkezett a társadalmi morál rohamos züllesztése. A famuszovok társadalma belefáradt, hogy szégyenkeznie kell önmaga miatt, önmaga tudatlanságán, elmaradottságán és megkönnyebbültlen fogadta, hogy felmentették a szégyen alól — megszabadították a csackijoktól. Bár a felakasztottak és a száműzöttek köre elenyésző volt a nemesség nagy lélekszámához képest, mégis a kisebbség eltávolítása megfosztotta a társadalmat erkölcsi tartásától, és a korszak zászslajára a társadalmi erkölcstelenség íródott.

A politikai ellenzék megsemmisítése után az irodalom társadalmi szerepe rendkívül megnőtt: lényegében véve az egyetlen olyan szférának számított, amelyben a rohamosan fejlődő orosz társadalmi öntudat kiutat talált.

Mivel jóval előbbre látott, mint az ifjú költőnemzedék, azzal vádolták meg, hogy konzervatív és maradi, elmarasztalták állítólagos arisztokratizmusáért, fejére olvasták, hogy hátat fordított a régi eszményeknek. Azonban I. Miklós sokkal kevésbé tartott egy népfelkeléstől, mint a nemesi összeesküvéstől. „December tizennegyedik barátaim”, ahogy a dekabristákat nevezte, haláláig lidércnyomásként nehezedtek rá. A nemesi engedetlenségnek még az árnya is rettenettel töltötte el, és láttán nyomban kíméletlen hajszába kezdett.

Puskin nagyon jól tudta, hogy az orosz irodalom jövője közvetlenül azoktól az erőfeszítésektől függ, amelyeket ő és barátai tesznek érte. És ha most azt állíthatjuk, hogy az orosz irodalmat a XIX. században az erkölcsi tisztaság jellemezte, ha az író és újságíró Faggyej Bulgarinnak, aki a titkosrendőrségnek dolgozott, még a neve is becsmérlelésszámba megy, és a benkendorfokkal való együttműködés mindörökké elképzelhetetlen minden tisztességes orosz író számára, bármilyen nézeteket valljon és akármilyen irányzathoz tartozzék is, ha az irodalomnak sikerült megőriznie erkölcsi tekintélyét a társadalomban, a XIX. századi olvasó pedig az íróra úgy nézett, mint önön lelkiismeretére, akkor ebben elvitathatatlanul Puskin történelmi érdeme rejlik.

Az 1840-es években terjedt el az irodalomban a gondolat, miszerint a közvetlen környezet döntően befolyásolja az egyes ember sorsát és jellemét. Ám ennek is megvolt a fonákja, mivel az oroszországi átlagember mindennapos életében általános mentséggé torzult — úgymond, „a környezet a hibás” —, amely nemcsak megmagyarázta, hanem mintegy meg is bocsátotta a mindenható körülmények uralmát az ember felett, akinek az áldozat passzív szerepe jutott. A XIX. század második felének orosz értelmiségije időnként a tulajdon gyengeségét, iszákosságát, szellemi sorvadását mentegette azzal, hogy a körülmények erősebbek nála. Amikor a XIX. század elején élt emberek sorsán elmélkedett, a szokványos sablonhoz folyamodva azt hangoztatva, hogy a nemesi értelmiséghez kegyesebb volt a környezete, mint hozzá, a raznocsinyec származásúhoz. Szó se róla, a vegyesrendű értelmiségiek helyzete nagyon nehéz volt, ám a dekabristák sorsa sem volt fenékig tejfel. Utóbbiak közül, akiket először föld alatti kazamatákba vetettek, azután pedig a kényszermunkát követően szétszórták Szibéria legkülönbözőbb vidékeire, az elszigeteltség és az anyagi ínség közepette se züllött le senki, nem lett alkoholista, nem mondott le lelkivilága rendben tartásáról, de még ápolt külsejét, szokásait, beszédmodorát is megőrizte. A dekabristák hallatlanul nagy mértékben járultak hozzá Szibéria kultúrtörténetéhez: nem váltak környezetük áldozatává, hanem átfarmálták, létrehozva maguk körül azt a lelki-szellemi atmoszférát, amely korábban is sajátjuk volt. Még inkább elmondható ez Puskinról, akit igazán nem lehet a sors kegyeltjének nevezni. A száműzetések, a kolerajárvány miatti kényszerű fogság Bolgynóban, utolsó éveinek családi körülményei, amelyek a párbajhoz vezettek és halálát okozták, még egy igen erős embert is összeroppantathattak volna. Hogy mégis miért

tűnik számunkra kevésbé nyomasztónak a dekabristák szibériai kényszermunkája és száműzetése, vagy Puskin számkivetettsége és szenvedése, mint a századközép pétervári bérlakásaiban és alagsoraiban nyomorgó raznocsinyecek ínsége? A kérdés nyitja az individuum aktivitása a környező világgal szemben. Puskin energikusan átformálja a világot, amelybe sorsa vetette, beleviszi a maga lelki gazdagságát, nem hagyja, hogy a „körülmenyek” diadalt üljenek felette. Ezért még életének nehéz szakaszain is átút a derű („bánatom illerű”). Amint Jurij Lotman helytállóan megjegyezte, a Dosztojevszkij ismert könyvcímében megfogalmazott képletnek csak az egyik része érvényes Puskinra: előfordult, hogy megsértették, azt azonban soha nem tűrte, hogy megalázzák.<sup>13</sup>

1836-ban a költő művészetének csúcsára ért. Ezzel együtt nőtt jelentősége, mint emberé. A zseniális személyiség kisugárzásához, szellemességéhez és bájához mélység társult, az a szabadság és jelentőség teljesség, amit csak a lelki élet gazdagsága nyújthat. Az erőhöz nyugalom illik, és Puskin tudatában volt erejének. Ez volt az érettség — a még el nem múlt ifjúság és a tapasztalt férfikor közötti egyensúlyi állapot. A bölcsesség.

Puskin tudta, hogy ő Oroszország első költője és neve a történelemé. Mielőtt kilehelte volna lelkét, már világossá vált, hogy egy új, legendás élet kezdődik számára, és az a mérce, amellyel mostantól neve és tettei megméretnek, olyan léptékű, hogy hozzá képest az összes Heccern és D'Anthés, Uvarov és Nesselrode, sőt Benckendorf és Miklós cár egyszerűen eltörpülnek.

Puskin sebesülése, majd halála Pétervárott korábban sohasem tapasztalt izgalmat váltott ki. Pedig a főváros tanúja volt I. Péter halálának, s azután is néhány természetes és számos — ahogyan a XVIII. században mondták — „természetfeletti” uralkodóhalálnak. Pétervár temette Lomonoszovot és Gyerzsávint, látta Szuvorov végnapjait és suttogva mesélt az öt dekabrista kivégzéséről. Ahhoz azonban, ami Puskin párba után történt, még csak távolról hasonlót sem ismert soha. „A látogatók számára kidöntötték Puskin lakásának falát” — emlékezik az egyik kortárs. A koporsónál elképesztően nagy tömeg rótt le kegyeletét. Liebermann porosz követ jelentése szerint mintegy 50 000 ember gyűlt össze.<sup>14</sup> A halál által átlényegített Puskin Oroszország dicsőségének szimbólumává lett, ahogy azt megjósolta *Az emlékmű* című versében.

Nem Puskin líráját és prózáját fogták fel kultikusan, hanem a költő személyiségét, magatartását. Költői zsenialitásáról beszéltek, s ez olyan tény volt, amely magától értetődött. A legjobb orosz költő. Vele kezdődött a nagy orosz irodalom. És ő lett ennek a mércéje. Még mindig, ma is, elérhetetlen. És hogy ez így van, ennek bizonyítéka az olyan XX. századi orosz költők, mint Blok, Majakovszkij, Cvetajeva, vagy Ahmatova viszonya Puskinhoz.

Az én elképzelésem Puskin különleges, aktív és derűs viszonyáról az élethez, nem egyszerű szubjektív kitalálás, hanem alátámasztható néhány nyugati szlavista nézeteivel.<sup>15</sup> Minden szerző nagy csodálkozással állapítja meg, hogy nincs népszerűbb író Oroszországban Alexandr Puskinnál, hogy az oroszok számára Puskin egyszerre személyes barát, majdnem rokon, valódi isten, akinél támaszt és vigaszt keresnek nehéz pillanatokban.<sup>16</sup>

<sup>13</sup> T. i. oroszul: *Униженные и оскорбленные*, s ez azt jelenti: Megaláztatottak és megsértettek. LOTMAN, Ю. М., *А. С. Пушкин*. Л., 1983, c. 191.

<sup>14</sup> ВЕРЕСАЕВ, В. В., *Пушкин в жизни. Систематический свод подлинных свидетельств современников*. М., 1984, c. 624.

<sup>15</sup> BAYLEY, J., *Pushkin. A Comparative Commentary*. Cambridge, 1971. — ARMINJON, V., *Pouchkine et Pierre le Grand*. Paris, 1971. — BRIGGS, A. D., *Alexander Pushkin*. N. Y. 1983.

<sup>16</sup> BRIGGS, 37.

Azt a csodálatos erőt, amely Puskin műveiből sugárzik, Briggs a „goodness” szóval jelöli. Ez a „goodness” jóságot, optimista életérzést jelent, mely — Briggs szerint — kétféleképpen él Puskinban. Egyrészt, jóakarat, barátságos magatartás formájában, őszinte óhajként, hogy mások is boldogok legyenek. Másrészt, mindez vonatkozik az élet egészére is. Az élet, létezésünk kegyetlenségeivel találkozva Puskin gondos és elővigyázatos, de kemény kézzel tanít minket, hogyan kell azt a kegyetlenséget legyőzni. Puskin hozta az embereknek a jó hírt; kivételes tehetségével ő segített hozzá bennünket megérteni és megértetni, hogy együttérezni és részvétet kiváltani tudjunk.

Puskin nemcsak költőként vonult be az orosz kultúrába, hanem mint az élet isten-áldotta mestere is, akinek megadatott az a kivételes tehetség, hogy a legtragikusabb körülmények között is boldog legyen. Blok azt mondja: „Emlékezetünk gyermekkorunk óta egy vidám nevet őriz, Puskin nevét. Ez a név, ez a hang egymagában betöltötte életünk napjait. A császároknak, a hadvezéreknek, a gyilkos eszközök föl-találójának, a hőhéroknak és az élet megkínzottainak komor neve mellett ott lebegett a könnyed név: Puskin.

Puskin könnyedén és vidáman tudta elviselni az alkotás terhet, annak ellenére, hogy nehéz a költő szerepe és nem is vidám, hanem tragikus.”<sup>17</sup>

<sup>17</sup>Блок А., *Собрание сочинений в 12 томах*. Издательство писателей в Ленинграде, 1931, т. 8, с. 138.

## AZ ELTŰNT PROUST-KULTUSZ NYOMÁBAN

(Proust kultusza Magyarországon a két háború között)

### A beavatás és hódolat két évtizede

„Most már úgy él az irodalomban, mint egy földrés, melyen új és újabb törzsek telepednek meg, gyarmatosítják, és kihasználják egyes területeit, meggazdagodnak rajta, virulnak és pocakot eresztenek rajta, csinos kis vagyonokat gyűjtenek rajta, s mindenestől művelik, gyomlálják, vígan tenyésznek a rengetegben... Van Európa, Ázsia, Afrika, Ausztrália és Amerika, aztán vannak a nagy írók, aztán vannak a szentek és próféták, aztán van Proust.”<sup>1</sup>

Márai Sándor írja ezeket az ironikus sorokat a *Négy évszak*ban. Ha hihetünk helyzetjelentésének, 1939-re már megtörtént Proust kisajátítása, s a kultusz odaadó papjai már meg is kezdték a frissen meghódított terület kizsákmányolását. A kialakult értékhierarchiában Proust még a szenteket és prófétákat is megelőzi: ki lehetne ő más, mint maga az Isten...

Proust csak a harmincas évek végefelé jött „divatba” Magyarországon. A szokásosnál is nagyobb késelem fő oka a háború. Azt ugyan még nem kell a háború számlájára írunk, hogy a *Swannra* (1913) nem reagáltak az irodalmi folyóiratok, hiszen Proust regényfolyamának első kötete hazájában is többé-kevésbé észrevétlen maradt. A második kötetért odaítélt Goncourt-díj felhívhatta volna ugyan a figyelmet Proustra, de a díjat 1919 késő őszen adták ki és ekkor a magyar közvéleménynek más dolga volt, minthogy erre a távoli eseményre reflektáljon.

Proust halálának azonban már van visszhangja. A *Napkelet*ben Eckhardt Sándor méltatja az elhunyt író művét és néhány rövidebb részletet saját fordításában mutat be.<sup>2</sup> Néhány hónappal később Gyergyai Albert ismerteti a *Nouvelle Revue Française* (NRF) Proust-émlékszámat, s ez egyúttal arra is alkalmas ad, hogy a francia folyóiratról is szóljon a *Nyugat* olvasóinak. Csakúgy, mint Eckhardt, Gyergyai sem szentel nagy figyelmet az író életrajzának, viszont hosszasan és nagy beleérzéssel ír a prousti műről.<sup>3</sup> Proust haláláról Németh Andor is megemlékezik a *Bécsi Magyar Újság* hasábjain.<sup>4</sup>

A húszas évek végén és a harmincas évek elején több értő írás is születik Proustról — közülük is kiemelkedik Németh László és Just Béla tanulmánya —, de a Proust iránti érdeklődés a Gyergyai-féle fordítás megjelenése után (1936) tetőzik. Neves írók és kritikusok zengik a nagy francia dicséretét és készítenek kiváló elemzést művéről: Halász Gábor, Németh László, Fejtő Ferenc és mások, de főként Babits, aki a *Magyar Proust* című írásában (1937) így lelkendezik: „Óhatatlan izgalommal fogom a kezembe, sietek fellapozni kedves helyeimet. Az ismert szöveg új varázst kap: mintha most

<sup>1</sup> MÁRAI Sándor, *Négy évszak*. Révai, é. n. (1939), 75.

<sup>2</sup> ECKHARDT Sándor, *Marcel Proust*. Napkelet, 1929. 179–183.

<sup>3</sup> GYERGYAI Albert, *Marcel Proust*. Nyugat, 1923. 387–393.

<sup>4</sup> NÉMETH Andor, *Az elveszett idő keresése*. Bécsi Magyar Újság, 1922. december 10.



olvasnám először, amint anyanyelvemen keresztül olvasom. S azokra gondolok, akik csakugyan így, magyarul fogják olvasni először... Milyen élmény lehet, semmi máshoz nem mérhető, különös élmény!..."<sup>5</sup> Radnóti igen nagy szerepet tulajdonít világképe kialakulásában Proustnak, Halász Gábor pedig úgy érzi, rengeteget köszönhet neki.

A helyzetet jól összegezi Szávai Nándor cikke a *Budapesti Szemlében*: „Beszélhetünk-e Proust hatásáról a mai magyar irodalomban? Bizonyos, hogy a fordítóén kívül több jeles tanulmányunk van már Proustról. Elsőnek több mint tizenöt éve, Eckhardt Sándor ismertette, újabban előbb Németh László, majd Halász Gábor foglalkozott vele, az utóbbi már egyenesen a fordítás alkalmából, amely körül két év óta egész kis magyar Proust-irodalom keletkezett. Van költőnk, tán nem is egy, aki versben ünnepelte Proustot, s vannak prózaíróink, akik talán az ő nyomában szálltak vissza oly szívesen gyermekkori emlékeiknek és énjüknek legmélyére. Igaz, hogy e „hatás” vizsgálata már csak azért is kényes, sőt lehetetlen, mivel mai íróink egyszerre sok mindent olvasgatnak s Proust esetleg Joyce-on vagy Huxley-n át jut témáikba vagy stílusukba.”<sup>6</sup>

A háború után, a negyvenes évek végefelé Proust éppúgy a süllyesztőbe került, mint sok más dekadensnek, burzsoá szépelgőnek bélyegzett társa. Lassacskán már csak a könyvtárakban és az antikváriumok mélyén lappangott egy-két kötet a Gyergyai-fordításból — egészen az első kötet 1961-es és a második kötet 1967-es újbóli kiadásáig. A harmadik kötet 1983-ban jelent meg. Sajnos nem sok remény van arra, hogy belátható időn belül a magyar közönség anyanyelvén olvashassa a teljes Proustot, s bár jeles írók és kritikusok (Szentkuthy, Mészöly, Rónay György és mások) a háború után is írtak róla méltató elemzéseket, Proust mindmáig nem tudta visszaküzdeni magát abba a kitüntetett pozícióba, melyet a háború előtt élvezett.

#### *Mitől kultusz a Proust-recepció?*

Mi jogosít fel arra, hogy a magyarországi Proust-recepció két háború közötti szakaszáról mint kultuszról beszéljünk? A mennyiségi mutatók semmiesetre sem: néhány tucatra tehető azoknak az írásoknak a száma, melyek Prousttal foglalkoznak. Mint-hogy a korabeli olvasói reakciókat csak hosszabb munkával lehetne rekonstruálni, első megközelítésben egyetlen támpontunk az ismertetések és kritikák tartalma és hangneme.

Amikor az első híradások eljutnak Magyarországra, Proust hazájában már elismert, nagy írónak számít, s az újságíró vagy kritikus, aki Proust sikereiről számol be, szükségszerűen magáévá teszi a francia kritika lelkesedését, vagyis készen veszi át magát a kultuszt. Egészen a magyar fordítás megjelenéséig a franciák hódolata lesz a kiindulópontja és indoklása az ismertetéseknek. A hangnem áhítatos. A magyar újságíró átugorja Proust szenttéavatásának előzményeit, nem tud arról, hogy Paul Souday még nyelvtani hibákat is a fejére olvasott: számára a történet ott kezdődik, amikor Proust már megdicsőült, s ha egy-egy kifogást előhoz is, rögtön hozzáfűzi a cáfolatot. A magyar közönség, még mielőtt megismerné Proustot, máris tisztelheti.

A magyar Proust megjelenése sem változtat lényegesen a hódolat hangnemén. A kritikák most már két irányban hozsannáznak: a szerzőnek és a fordítóknak. Mindössze Szirák Ferenc egyébként elismerő kritikája fogalmaz meg fenntartásokat mindkettőjükkel szemben. Inkább látja Proustban „a gondolkodót, az elemzőt, a stilisztát, egyszóval a mestert, mint a zseniális, spontán gesztusaival szinte szükségszerűen alkotó művészt”, s megállapítja: Proust sok tekintetben alulmaradt Dosztojevszkijel

<sup>5</sup> BABITS Mihály, *Magyar Proust*. Nyugat, 1937. 247–248.

<sup>6</sup> SZÁVAI Nándor, *A magyar Proust*. Budapesti Szemle, 1939. 245–249.

szemben. Gyergyai Albert fordítását heroikus teljesítménynek tartja, de hozzát teszi: nem ártana, ha Gyergyai saját stílusát „hozzágyúrná Proustéhoz.”<sup>7</sup>

E rövid kritikától eltekintve egyedül Németh László Proust-tanulmányai ütnek el a kultikus tisztelet szakrális hangvételétől. Németh László sem fukarkodik ugyan olvasói örömének és őszinte csodálatának kifejezésével, de ez nem akadályozza meg abban, hogy a művet bonckése alá ne vegye és ne mondjon róla olykor igen szigorú diagnózist. Hódolata és bírálata együttesen szavatolják záró vallomásának őszinteségét: „Proust egy korszaknak sem fog annyit jelenteni, mint nekünk, akiknek az egyetlen nagy kortárs mű volt s ifjúságunk néhány esztendején át iskola.”<sup>8</sup>

A magyar irodalmi körök megismerték és befogadták azt a franciaországi Proust-kultuszt, mely elsősorban Marcel Proust, az ember körül alakult ki. A magyar író és kritikus — éppúgy, mint francia kollégája — „külső eszközökkel” igyekszik felkelteni az érdeklődést a prousti mű iránt. Beszél a szerző betegségéről, különös életviteléről, késői indulásáról, gyengéiről és erényeiről. Még a legkomolyabb tanulmányok is megemlítenek néhányat a Proust körül kialakult legendákból, s az asztma és a parafával tapétázott szoba vitathatatlanul rangelső az említés gyakoriságában.

Látni fogjuk: szükség is van e színes zszurnalisztikai fogásokra. Proust nehéz olvasmány, s szinte minden kritikusa, akár a szélesebb olvasóközönségnek, akár a szakmának ír, elengedhetetlennek tartja, hogy előre mentegetőzzék a várható nehézségek miatt és kilátásba helyezze az esetleg nem is túlságosan hamar bekövetkező jutalmat, a mű élvezetét.

Mielőtt a Proust-kritika örök nagy toposzait szemügyre vennénk, vessünk tehát egy pillantást erre a nehézségre, melyet a kritikusok úgy próbálnak feledtetni, hogy anekdoták és legendák ostyájába csomagolják a nem éppen könnyen nyelhető falatot, a „nehéz” olvasmányt. Másrészt viszont kétségtelen, hogy a „nehéz” olvasmány mítosza maga is a kultusz része. A beavatódás keservei ugyanis óhatatlanul felvetik a kérdést: hogyan lehet szeretni, tisztelni olyan író, aki ilyen nehezen közelíthető csak meg és sokak számára egyenesen olvashatatlan. A válasz benne rejlik magában a kérdésben: éppen azért, mert a meghódítás fáradságos, és a próbatétel során sokan elhullanak. Kialakul az „értők” tábor (más kérdés, mennyire értékelték Proustot a divatos pesti hölgyek és urak a húszas-harmincas években, akik körülbelül úgy sajátították ki maguknak szerzőjüket, ahogyan Freud tanait vulgarizálták) és persze kialakul azoknak a szűk köre is, akik valóban értik és élvezik Proust művét.

#### *A nehéz olvasmány: kihívás az olvasónak*

„Az elveszett idő keresése egyike a legnehezebben élvezhető olvasmányoknak. Nincs benne semmi, ami megfelelné korunk szenzációra éhes, izgalmas feszítettségének. Tiszta észmunka, az ész szokatlanul virtuóz erőfeszítése egy eddig alig járt területen”<sup>9</sup> — így írt Proust egyik első magyar méltatója, Németh Andor alig egy hónappal Proust halála után, és alig lesz kritika vagy tanulmány, mely valamilyen formában ne utalna az olvasás nehézségére.

„Tagadhatatlan — írja Hámos Margit a *Literaturában* —, hogy Proust olvasása kezdetben bizonyos nehézséget okoz. A fejezetekre osztottság hiánya fásasztja az olvasót, a mondatok hosszúsága különös elmélyedést kíván, de érdemes ezeket a nehézségeket leküzdenünk: a művészi élmény, melyben részünk lesz, megéri a fáradságot.”<sup>10</sup>

<sup>7</sup> SZIRÁK Ferenc, *A magyar Proust*. Katolikus Szemle, 1937. 613–615.

<sup>8</sup> NÉMETH László, *Proust jövője*. In *A minőség forradalma V–VI*. Magyar Élet Kiadása, 1943. 53–62.

<sup>9</sup> NÉMETH Andor, i. m.

<sup>10</sup> HÁMOS Margit dr., *A mai ember komédiája. Marcel Proust életműve*. Literatura, 1928. 121–123.

Fejtő Ferenc igen érzékletesen mutatja be az olvasás nehézségeit: „... stílusa folyóval vethető össze, nem ismeri a kis forma zártságát, csupán a mederét: belé kell vetnünk magunkat csillogó, meleg, napfényes áramlásába s hagynunk magunkat sodorni a tenger felé... Ennél a sodornál, ha már egyszer benne vagyunk, nincs varázsosabb állapot: de beleugorni, de átadnunk magunkat, kétségkívül áldozat. Nehéz belekezdeni Proustba, úszni-tudást, sőt az úzás sajátos technikáját követeli e stílus: de úszni benne (ha megtanultunk), de olvasni őt könnyű és elbűvölő...”<sup>11</sup>

„Sajátos technikára” van tehát szükség ahhoz, hogy Proust világába behatolhassunk, hogy érthessük és élvezhessük művét. A legtöbben a receptet is átnyújtják a leendő olvasónak.

### *Módszertani tanácsadó az olvasóknak*

Lakatos László már 1930-ban hírt ad arról, hogy Léon Pierre-Quint „valóságos módszertant írt kezdő proustianusok számára arról, hogy kell ezt a művet olvasni, hogyan kell magát ebbe az íróba és ebbe a munkába beleélni”.<sup>12</sup>

Gyergyai Albert, aki elismeri, hogy Proust „nehéz” író „s nem alkalmas a villamosban vagy étkezés közben való olvasásra”, nem dolgoz ki módszertant, csak türelemre inti az olvasót: várja meg, míg elérkezik az ihlet pillanata, hiszen egy szonátát sem tudunk mindig élvezni: „S egy téli estén odahaza, vagy pedig nyáron és vidéken úgy érezzük, hogy eljött az olvasás áldott órája, felnyitjuk Swannt, olvasni kezdjük és nem tudjuk abbahagyni...”<sup>13</sup>

A beavatódás nehézségeiről számol be Laczkó Géza is, aki végül is eljutott a tudós hívők táborába. Pedig a kezdet nem volt biztató. Először „keservesen” átrágt a magát harminc oldalon. Tapasztalatai kedvezőtlenek: „Nyelve nem zenél, felfogásához hasonlót nem találtam, gondolkodása és kifejezésmódja komplikált, nehéz, filozófiai.” Fádnak és unalmasnak tartja a regényt, nem is nyúl hozzá pár hónapig. Majd újabb másfél oldalt olvas el. Valami érdeklődés most már felcsillan benne. Megveszi Proust életrajzát (feltehetőleg Pierre-Quint könyvét), s ez segít. Az író különös élete, szenvedése, mániái és küzdelmei együttérzést és érdeklődést váltanak ki belőle. Új ismeretei visszatérnek a műhöz, „mely hínáros mondataival körülfogott, de ott marasztalni nem tudott”. A befogadás folyamata azonban még nem ért véget. Laczkó saját bevallása szerint sohasem tudott egyszerre többet mint száz sort olvasni a szövegből. De lassacskán külön világgá alakult benne Proust világa, s a kitartó olvasó átléphetett a beavatottak közé.

Laczkó leírása nagyon emlékeztet arra a színes beszámolóra, melyet Lakatos László ad a francia közönrég reakciójáról: „Mások ugyan előítélet nélkül veszik kézbe a könyvet, de nem győzik unalommal és ásitással. Az első száz oldal után, amelyben valóban semmi sem történik, gyűlölködve vágják földhöz a könyvet (a finomlelkű Gyergyai csak csüggedten tette le...), amelyet — ez a zseni ereje, hogy nem hagyja nyugton az embereket — mégis fölemelnek és kézbe vesznek másnap, harmadnap, félév múlva. Kézbe vesznek és — fölfedeznek. A legelső és legnagyobb Proust-rajongók szinte kivétel nélkül így kezdték...” Laczkó Géza olvasói önvallomását, melynek címe akár „Utam Prousthoz” is lehetne, a Proust-olvasás paradigmájának tekinthetjük. A vonzások és taszítások egész sorozatának kell megütköznie egymással, míg a kitartás elnyeri jutalmát, a beavatottak műélvezetét.

A hódolók kórusában egyetlen hang meri csak nevén nevezni a problémát: Németh

<sup>11</sup> FEJTŐ Ferenc, *Az eltűnt idő nyomában (A magyar Prousthoz)*. Szocializmus, 1938. 372–33.

<sup>12</sup> LAKATOS László, *Egy író élete, halála és dicsősége*. A Toll 1930. 37. sz. 25–29.

<sup>13</sup> GYERGYAI Albert, *Marcel Proust (1871–1922)*. Nyugat, 1936. 341–350.

László. *Proust világa* című tanulmányának egyik alcíme egyenesen meg is fogalmazza: Az olvashatóság határai. A többiekhez hasonlóan ő is első kedvezőtlen tapasztalataival kezdi: „Bámulatos részletek, de egymás hegyén-hátán; felfedező mellékmondatok, de minden mondatot kétszer kell végigolvasni; ha emberi adatot keresek, izgalmas, ha regényt, olvashatatlan; megfigyelések halmaza, melyből sok nagyszerűt szemezgethetek ki, de nem mű. Igaz, hogy a gyöngysorban a legértéktelebb a zsinór, de a gyöngyből sohasem lesz zsinór nélkül nyakék. Proust eldobja az esemény buta és olcsó zsinórját, de kár eldobnia, mert a gyöngyök így szétszaladnak.”<sup>14</sup>

Újfajta olvasóra van szükség, mondja Németh László, aki „részleteiben is az egész építményt tartja szemmel”, s aki „az olvasás új élettani ritmusára” tudja rászoktatni az esztét. De felmerül a kérdés: „vajon jogos-e Proust módszerének az igénye; nem követel-e túl sokat az olvasótól?” Sőt, folytatja a gondolatot, „nem sérti-e az olvasás lélektanának elemi törvényeit?” Proust regénye, mondja Németh László, szobor olyan helyen, „ahol a nézőnek sohasem férhet el a látóterében egyszerre az egész szobor. Vagy a lábát látja, vagy a fejét, de az egészet csak behúnyt szemmel tudja összegezni.” E túl nagy léptékű könyvet csak az tudja élvezni, aki átveszi Proust látóterét. Aki erre nem képes, annak a regény nagyszerű szerkezete ellenére is csak részletek halmaza marad, „s a módszer, mely az olvasás élettani határait nem tiszteli, mint regényírói módszer nem válik be.”

Németh László ünneprontó gondolatai nem teljesen igazságtalanok, de a Proust-olvasás lélektana külön feldolgozást igényelne. Ebben a példák sorát alighanem az a lektori jelentés nyitná, melyben Madeleine, a Fasquelle-kiadó lektora arról panaszkodik, hogy a *Swann* hétszázvalahány oldalán gyakorlatilag semmi sem történik, hogy az első tizenhét oldalon csak arról van szó, hogy egy álmatlanságban szenvedő úr az ágyában forgolódik és emlékein rágódik, és hogy talált egy negyvennégy soros mondatot is...<sup>15</sup>

### A legendák

De térjünk vissza a beavatást stimuláló legendákhoz. Láttuk, hogy Laczkó Gézát az segítette át a holtponton, hogy az író életéről tájékozódott. Betegség, mániák: kit ne érdekelnének ezek a témák? S ha már megismerkedtünk a szerző személyes érde-meivel és gyengéivel, könnyebben visszakapcsolhatunk magához a műhöz. A szerző személye különösen akkor válik érdekessé, ha feltételezzük, hogy művében saját életét írta meg. Proust azonban nem önéletrajzot írt: azt már megtette a *Jean Santeuil*-ben, mely paradox módon harmadik személyben és más néven beszél el saját életének eseményeit.

*Az eltűnt idő nyomában* első kötetének megjelenése előtt 1913-ban Proust viszont így ír: „Van benne egy úr, aki mesél és azt mondja: én...”<sup>16</sup> és hozzáteszi, hogy regényt írt. Tudjuk azt is, hogy a főhőst nem nagyon indokolt a szerző keresztnevével — Marcel — emlegetnünk, hiszen ez a név a háromezer oldalas szövegben mindössze ötször van leírva: Proust nem akarta, hogy összekeverjék hősével. Az ellen is tiltakozott, hogy kritikusan a magánéletét firtassák, s így külső körülményekben keressenek magyarázatot magára a műre. A mű szerzője nem az az ember, aki az író mindennapi életét éli: „A könyv egy másik énnak a terméke: nem azé az éné, amelyet szokásainkban,

<sup>14</sup> NÉMETH László, *Proust világa*. In *A minőség forradalma V–VI*. Magyar Élet Kiadása, 1943. 53.

<sup>15</sup> Jean-Yves TADIÉ, *Lectures de Proust*. Paris, Colin, 1971. 11.

<sup>16</sup> Marcel PROUST, *Correspondance*. Texte établi, présenté et annoté par Philip KOLB. Tome XII — 1913. Paris, Plon, 1989. 91–92.

társaságban, vagy bűneinkben jelenítünk meg...<sup>17</sup>

Proust tiltakozása azonban teljesen hiábavalónak bizonyult. Már életében megkapta az első jelzőket, melyeket hőse után ragasztottak rá: a feminin, a sznob. És hiába ismételte, hogy nem az élete regényét írja („Már látom, amint az olvasók azt képzelik, hogy önkényes és véletlen asszociációkra támaszkodva tulajdonképpen a saját életem történetét írom...”),<sup>18</sup> az olvasók és kritikusok nagy része meg van győződve arról, hogy a mű, ha némi változtatásokkal is, de Proust önéletrajza. Senki sem megy el azonban olyan messze írónak és hősenek azonosításában, mint Szerb Antal: „... Nagybetegesen feküdt lefüggönyözött szobájában, amelyet parafával burkolt fal védett a külső zaj ellen és írt, és írt, kereste az eltűnt időt. Már kívülről az életen, csak az emlékezés élt benne. Mindent meg akart írni, önmagát egészen, hogy semmi el ne vesszen abból, ami valaha Marcel Proust volt. Ő az az író, aki maradéktalanul önéletrajz akart lenni. Így harcolt a mulandóság ellen, a sír ellen, amelynek széléről tekintett vissza az eltűnt időbe.”<sup>19</sup>

Ők ketten, Marcel Proust és hőse, akit a kritikusok kivétel nélkül Marcelként emlegetnek, igen sokan betegeskednek és túlzottan tisztelik az arisztokráciát. Életük egy részét a betegszobában, más részt viszont a legelegánsabb Saint Germain-i szalonokban töltik.

(A beteg) „Ki volt Marcel Proust? Egy író és egy legenda. A polgári évtizedek legkülönösebb és legartisztikusabb legendája, halhatatlan, aki idelent a földön egy nagybeteg mártír és gyakran egy szinte meghökkentően komikus sznob életét élte” — kezdi beszámolóját Lakatos László, majd részletesen leírja Proust asztmatikus fuldoklórohamait. Kállay Miklós drámai megjelenítőerővel ecseteli a betegség első jelentkezését: „Egy tavaszi napon sétát tett szüleiével a virágzó Boisban és ekkor olyan fuldoklási roham lepte meg, hogy azt hitték, nem éli túl. Ekkor jelentkezett először súlyos asztmája, amely méreggá tette ezentúl számára a napfényt és a virágillatot, az erdők ózondús lehelletét és valósággal a nagyváros kö- és aszfalttengeréhez láncolta...”<sup>20</sup>

Sajátos megközelítés a Németh Lászlóé, aki a betegségben nemcsak csapást lát: az asztma „áldásairól” is beszél. Az asztma az érzékenységi betegsége, „Az asztmának minden sejtje egy szem és közérzete a környező világnak mintegy biológiai analízise.” S hozzáteszi: „Amilyen rettenetes ez az asztma betegségnek, olyan nagyszerű írói erénynek.”<sup>21</sup>

Füsi József még Proust stílusát is a körülményekből eredezteti: a művet „szerzője jórészt betegben és ágyban írta, mely körülmény még inkább fokozta a stílus lágy, árnyaló és kanyargós jellegét...”<sup>22</sup>

A legendásítás csúcspontja azonban Szerb Antal tartja, aki szinte egyenesen a betegségnek tulajdonítja, hogy a mű megszületett. Dióhéjban a következő életrajzot mellékeli Proustról írott soraihoz: „Marcel Proust, született 1871-ben Párizsban, gazdag orvos fia. Fiatal korában csak társasági ember; egy nagy lap társaságrovatát vezeti. Nagy művéhez akkor kezd hozzá, amikor betegsége (ideges alapú asztma és szívhaj) szobafogságra kényszeríti. Meghalt 1922-ben.”<sup>23</sup>

(A sznob) A magyarországi kultusz ebben a vonatkozásban sem tesz mást, mint a franciaországi variánsok ismételtetését. Két álláspont csap össze. Az egyik szerint

<sup>17</sup> Marcel PROUST, *Contre Sainte-Beuve*. Paris, Gallimard, 1954. 127.

<sup>18</sup> Marcel PROUST, *Correspondance générale*. Vol. III, 69. Paris, Plon, 1930–36.

<sup>19</sup> SZERB Antal, *A világirodalom története*. Bp. 1962. 926.

<sup>20</sup> KÁLLAY Miklós [ys], *Marcel Proust, vagy az arisztokratikus élet breviáriuma a mondain polgár számára*. Literatura, 1927. 341–343.

<sup>21</sup> NÉMETH László, *Proust világa*. 45–46.

<sup>22</sup> FÜSI József, *Proust magyarul (Bimbózó lányok árnyékában)*. Napkelet, 1938. 406.

<sup>23</sup> SZERB Antal, i. m. 922.



Proust hőse sznob, és így saját maga is az, a másik viszont Proustban az élesszemű kritikust tiszteli, aki a sznobizmus lélektanát belülről ábrázolja. A vita még Proust életében kezdődött. A sznob jelzőt először Paul Souday aggatta rá, és Proust hiába tiltakozott: a közhiedelem a sznobizmus legkönyörtelenebb leleplezőjében azóta is a világirodalom legnagyobb sznobját látja.

Íme három példa a magyarországi változatokra. Kállay Miklós szerint egyik „alapjellemvonása Proustnak és művének a sznobizmus”, Hámos Margit szerint viszont „nem nevezheti Proustot sznobnak az, aki olvasta ebben a kötetben a sznobizmus utolérhetetlen karikatúráját.” Kompromisszumos megoldást ajánl Fejtő Ferenc, aki szerint Proust maga is sznob volt, de hozzáteszi: „a valóság és képzelgés viszonyának elemzése mellett a sznobság vizsgálata Proust művének mindenkire s minden időkre szóló értéke.”<sup>24</sup>

(A dilettáns) A sznob jelzővel gyakran együtt jár a dilettáns is, azt pedig sokszor a *gazdag* előzi meg. „Micsoda! Proust, a gazdag dilettáns, a sznob, a dandy, a különc regényt írt!?!...” — idézi fel Lakatos az úri közönség reakcióját.

A francia Proust-kritikában a *dilettáns* címke csakhamar leázott Proustról, hiszen főként azért ragadt rá, mert tudták, hihetetlenül gazdag és nem írásaiból akar megélni. Az utolsó évek emberfeletti erőfeszítései és a már megjelent művek azonban mindenki számára bebizonyították, hogy Proust nem naplopó és dilettáns, hanem az alkotásnak élő komoly szakmabeli.

Éppen ezt nem látja Németh László, aki Proustot a dilettantizmus hőségének nevezi és ezzel évtizedes téveszméket hint el a magyar irodalmi tudatban. E jelző azonban inkább ingerlő, mint riasztó hatást vált ki: óriási ellentmondás feszül közte és egy remekmű között. Hogyan lehetséges, hogy a század egyik legnagyobb műve egy dilettáns kezétől származik? „Pedig Proust valóban azért lett a legnagyobb mai mű írója, mert foglalkozásra nem volt író; ami benne hódít, az éppen a dilettantizmusa” — válaszol Németh László. Túlzottan követi képzeletét, pedig „egy író nem lesz a vágyait követő kalandor... [...] Előtte mint cél, a mű lebeg, műve miatt nem vetheti képzelete és érzékenysége közé az életét. Proust azonban csak másodsorban író, elsősorban dilettáns, aki azért lett nagy író, mert élet és halál közt néhány év szünetet kapott, melyet a művel töltött be.”<sup>25</sup>

Németh László nem ismeri — nem ismerheti — Proust korábbi munkásságát, áldozatul esik tehát annak a közkeletű klisének, mely szerint Proust szinte csak „unalomból” írogat. Igaz, nemes dilettantizmussal, s elpazarolt élete ezért nem hiábavaló: „Ami könnyelműség volt életében, az lesz gazdagság írásában.”<sup>26</sup>

*Proust jövője* című írásában Németh László visszatér ehhez a kérdéshez, s az alcím ezúttal: A dilettantizmus hátrányai. Proust megkerülte a mesterséget, mondja, „élete és természete közvetlenül tört át a művészetbe, de nem hiányzik-e mégis ebből a műből a százados mesterség ellenárama? Proust nem tud megállni, regényét három kötetre tervezte s tizenhat lett. Így rántották el őt műve csodálatos felfedezései is. A motívumok nagy elburjánzása csak az egyik példa. Nincsen-e meg ez a túlburjánzás lélektanában, leírásában, szociológiájában is?”<sup>27</sup>

Proust kétségtelenül „megsértette a mérsékletet”. De lehet-e ezt a mesterségbeli tudás hiányának tulajdonítani? Kevés író volt tudatosabb Proustnál, levelezésében felvetett alkotói gondjai és kézirat-szövegeinek számtalan variánsa tanúskodik arról, hogy nem „közvetlenül tört át a művészetbe” élete és természete. S lehet-e a XX.

<sup>24</sup> FEJTŐ Ferenc, *Marcel Proustról*. Szocializmus 1937. 435–440.

<sup>25</sup> NÉMETH László, *Proust világa*. 48.

<sup>26</sup> NÉMETH László, *Proust világa*. 49.

<sup>27</sup> NÉMETH László, *Proust jövője*. 58.

század egyik legmonumentálisabb művét éppen újdonságánál fogva a dilettantizmus termékének nevezni?

Németh László vádjára Mátrai László adja a legfrappánsabb választ: „... a beavatatlanok naivitásával kimondja azt, aminek kimondása beláthatatlan időre problematikussá tesz minden irodalmat... [...] lehet dilettáns, mert ki *akarta* mondani a „tabut”; de nem dilettáns, mert ki is *tudta* mondani.”<sup>28</sup>

### *Felhívás olvasásra*

Felvonultak hát a magyar Proust-kritikában is a jól bevált, importált sztereotípiák: a beteg, a sznob, és a dilettáns. S az író, akire e nem túlzottan előnyös jelzők vonatkoznak, olyan szöveget állított elő, mely mindenkinek gondot okoz az olvasás-ban.

Mindez óriási kihívást jelent a potenciális befogadónak: a jelzők negatívak ugyan, de izgalmasak, a regény lapjai viszont már ránézésre is riasztóak. „Hatalmas oldalak sűrű széles sorokkal, a legapróbb betűkkel nyomva, és a háromszáz-négyszáz oldalon végig sehol egy nyugvó pont, sehol egy fejezet, sehol egy bekezdés. Borsódzani kezd a háta: hogy fogja magát ezen a betűkásahegyen, sőt a kötetek egymást követő számát tekintve, ezen a kásahegyláncon keresztülrágni?” — írja nem kevés humorral Kállay Miklós.

És mégis megtörténik a csoda: az olvasók falják a kásahegyeket (vagy legalábbis ezt állítják). Proust műve Franciaországban „az arisztokratikus élet breviáriuma a mondain polgár számára”: „... ma mondain dolog Proustot olvasni és Proustról beszélni. A tango- és charleston-mámorba szédült nagyvilági hölgy állandóan a keblére szorítva hordja az elegáns életnek ezt a breviáriumát. És az elegáns világfi nem tud megválni tőle; magával viszi nappal a fürdőbe, éjjel a vánkosa alá...”<sup>29</sup> Minden bizonnyal így volt ez a jobb pesti társaságokban is; ha nem olvasták, akkor is beszéltek róla, valahogy úgy, mint T. S. Eliotnál: „A teremben sétálgatnak a ladyk, / És Michelangelót dicsérik.”<sup>30</sup>

A kultusz nemcsak a szalonok világában él: megjelenik az irodalmi folyóiratok ismertetéseiben is. A szerzők ellentmondást nem tűrő hangon szólítják fel a nagyközönséget, hogy csatlakozzanak a hívők táborához. „Az a kultusz, mely Proust körül támadt, mindinkább fokozódó lendülettel terjed. Alig húnnya be szemét, nagyszabású műve (*A la recherche du temps perdu*) elemzése, méltatása és dicsőítése olyan bőségben árad, hogy fel kell figyelnünk rá...” — írja Elek Oszkár 1929-ben.<sup>31</sup>

„Proust megismerése mind az írók, mind a közönség részéről immár műveltség-történelmileg kötelező” — mondja Füsi József és Hámos Margit egy francia kritikus szavait idézve buzdítja olvasóit: „Olvassátok Proustot, mert soha nem ismerhetitek meg úgy az embert a valóságból, mint az ő könyveiből.”

A közvetlen felszólításnál is hatásosabb egy-egy olvasói önvallomás: „Proust! Négy évet töltött be életemben az akkor megjelenő kötetek jóvoltából, nem kamaszlobogás többé, hanem sorsot, jellemet alakító ifjú szenvedély; rengeteget köszönhetek neki...” — írja Halász Gábor 1937-ben.<sup>32</sup> S magyar olvasó számára nem lehet megrendítőbb buzdítás, mint a nagybeteg Babits beszélgetőfüzetébe lejegyzett szavak:

<sup>28</sup> MÁTRAI László, *Proust után*. Napkelet, 1939. 301–303.

<sup>29</sup> KÁLLAY Miklós, i. m.

<sup>30</sup> T. S. ELIOT, *J. Alfred Prufrock szerelmes éneke*, ford. Kálnoky László. In *T. S. Eliot versei*. 1978. 10.

<sup>31</sup> ELEK Oszkár, *Proust kultusza*. Budapesti Szemle, 1929. 473–477.

<sup>32</sup> HALÁSZ Gábor, *Olvasmányaimról* (1937). In *Tiltakozó nemzedék*. Bp., 1981. 1175–1176.

„Nekem könyv csak Proust s Shakespeare fontos.”<sup>33</sup>

### Elmulás és feltámadás

A harmincas évek végefelé, amikor Proust kultusza a legszebb napjait éli Magyarországon, Franciaországban már más irodalmi divatoknak hódolnak. A közelmúlt félistenét háttérbe szorítják az új próféták: az úgynevezett hősie vagy etikus nemzedék elkötelezett írói. Malraux, Bernanos, Aragon, Céline, Saint-Exupéry és Montherlant hősei nem szemlélődnek, hanem cselekszenek: nem megismerni, hanem megváltoztatni akarják a világot. A meg-megújuló politikai és gazdasági válságok nyugtalan korszakának már nem lehet kitüntetett olvasmánya az óriási szemléleti és regénytechnikai újításokat bevezető, de alapjában véve mégiscsak a XIX. század talajában gyökerező *Eltűnt idő*. A regény Csipkerózsika-álma az ötvenes évekig tart, s ha lehet egy kultusz feléledését egyetlen mű megjelenésének tulajdonítani, azt mondhatjuk, hogy az ébresztő csókot André Maurois lehelte rá *A la recherche de Marcel Proust* című regényes monográfiájával (1949).

Just Béla két tanulmányát hat év választja el egymástól, és éppen e hat év alatt fordult meg a kocka és vált Proust kegyvesztetté. *A modern francia irodalom két arca* (1932) című írásában a kritikus még azt állítja: a Proust halála óta eltelt tíz év megmutatta, hogy alkotásának nem árthat sem az idő, sem a kritika.<sup>34</sup> 1938-ra a kép megváltozik. Just ugyan Proust megdicsőülésének történetével kezdi *Proust körül* című tanulmányát, de egy oldallal később már a napfogyatkozásról számol be. A kezdő sorokból még azt hihetnénk, a kultusz rendületlenül, sőt egyre nagyobb hévvel dicsőíti a másfél évtizede halott író: „Még nem telt el tizenöt év a halála óta és Marcel Proust máris megfutotta azt az utat, mely az ismeretlenségből kiindulva, megmérte és bizalmaskodó vállveregetések meredekén először a Goncourt-díj kétes értékű magaslatáig, majd a kortársak magasztaló gyász-cikkein és tanulmányok tisztító tűzén át a kétszeresen megérdemelt halhatatlanság kapujáig vezet...”<sup>35</sup> A kanonizáció során 1925 körül „valóságos klasszikust” csinálnak belőle: „egyes részek, mint például a Madeleine jelenet vagy a galagonyabokrok még az iskoláskönyvekben is megtalálhatók, a különböző antológiákról nem is szólva, melyek még magyarázatot is fűznek a szöveghez”, vagyis megkezdődik a szent szövegek vulgarizációja, s az exegézis sem marad el. Közben megjelennek az utolsó kötetek is, de nem a várt eredményt hozzák. A kritikusok ugyanis már rég kiírták magukból Proust-élményüket és rég megítélték az alkotást az első részek alapján — Pierre-Quint sem várta meg a *Megtalált időt*, hogy monográfiáját megjelentesse. „A közönség pedig lassan eltávolodott Proust művétől, a sznobizmus, mely alig tíz évvel azelőtt mindenkit köréje csődített, most mások után vetette magát.”

A reakciót Just természetesnek veszi: divatok jönnek, divatok mennek, a harmincas évek végének francia sznobjai más témát találnak maguknak. Jelképesnek látja éppen annak a Pierre-Quintnek a pálfordulását, aki az első szentté avató könyvet írta (Just szerint kihasználva Proust kezdődő népszerűségét: rá is vonatkoztathatjuk Márai épessorait a gyarmatosított földön pocakot eresztő kritikusról). Nos, ez a Pierre-Quint újból elolvasta Proustot és kiábrándult belőle. Csalódásáról két tanulmányt is ír, s kijelenti, hogy friss véleménye lesz a végleges, megváltoztathatatlan álláspontja. Érvei, melyeket Just felsorol, példászerűen foglalják össze a Proust-kultusz elhalásának okait. A harmincas évek végén a francia kritikus már nehezményezi,

<sup>33</sup> Babits Mihály beszélgetőfüzetei 1938. 1940–1941. II, 433. Bp. 1980.

<sup>34</sup> JUST Béla, *A modern francia irodalom két arca*. Magyar Szemle, 1932. jún., 153–163.

<sup>35</sup> JUST Béla, *Proust körül*. Nyugat, 1938. 370–376.

hogy Proust „regényében és főleg levelezésében érzéketlennek mutatkozik a világháború szörnyűségeivel és a francia katonák hősiességével szemben”, hogy „a szociális kérdések nem is léteztek számára”, s hogy élete végéig sznob maradt. Való igaz, hogy Proustnál az elkötelezettség árnyalata is hiányzik: tudatosan elhatárolja magát a népszerű és hazafias művészettől, melynek még a gondolata is nevetséges számára.<sup>36</sup> Az pedig, hogy Pierre-Quint azt nehezményezi, hogy Proust levelezésében sincs szó a háborúról, és hogy Proust „hipokrita barátaival szemben, hízelgő levelei, fejedelmi ajándékai csak kicsinyes hiúságának vagy gögjének kielégítését szolgálják”, csak arra bizonyíték, hogy a Sainte-Beuve-i módszer, mely a szerző életével kezdi egy mű tanulmányozását, ismét lecsapott az éppen ez ellen tiltakozó Proustra: a mű megítélésében indokolatlan szerephez jut az ember gyarlósága. Just szimbolikus jelentőséget tulajdonít Pierre-Quint tanulmányának, mely híven tükrözi a kortárs fiatalok beállítottságát, akik szívesebben követik „egy Malraux vagy Bernanos tettek felé vezető útját.” Nemcsak visszahatásról van szó, mely szükségszerűen bekövetkezik egy nagy író felfokozott tisztelete után, de a korszellem változásáról is.

Proustot olvasva Németh László is érzi „a szellemi javak mulandóságát”. „Tulajdonképpen rettegnünk kell az időt — mondja —, melyben egymás hegyén-hátán alszanak az ellentmondó ítéletek és gyűlölnünk az utókort, mely csodálatunk tárgyát többé nem a mi csodálatunkkal nézi. Nincs örökké élő mű; a művek meghalnak és feltámadnak. Hogy fel tudnak támadni, ez a halhatatlanságuk.” Lehet, hogy ötven év múlva olyan korszak jön, melynek kritikusa Proustot „a francia polgárság rothadás-termékének” fogja tekinteni, finomkodónak, aki „alakjai dekadens-bonyolultságát állítja oda, mint általános emberit.” De az is lehet, hogy a minőség forradalma eljöttével a kritikus azt állapítja majd meg, hogy Proust is egyike „azoknak a huszadik század-eleji szellemeknek, akik az ellentett szempontok mellérendelésére nevelték a szellemet s így közvetve forradalmárok is voltak. Lehetővé tették, hogy a társadalmi rend egy gazdagabb humánium befogadására tágulhasson ki.”<sup>37</sup>

Az alternatív prófécia első fele — a „rothadás-termék”-elmélet — hamarabb beteljesedett, mint Németh László gondolta. Bízunk benne, hogy most a jóslat másik felén a sor.

<sup>36</sup> Marcel PROUST, *A la recherche du temps perdu. Le temps retrouvé*. Edition publiée sous la direction de Jean-Yves TADIÉ. Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade, 1989. 466.

<sup>37</sup> NÉMETH László, *Proust jövője*. 60–61.

## MISE ÉS KARNEVÁL: A JOYCE-KULTUSZ RÍTUSAI

Egy 1982-es cikkemben a magyarországi Joyce-kép „hagyományos eleme”-ként „az áhítatos tiszteletet”-et jelöltem meg; úgy véltem, hogy ez az áhítatos tisztelet „hol pozitív előjellel” jelentkezik, „amikor is szerzőnk a magas modernizmus szerepjaként lebeg szárnyalásra csábító magasságban, hol pedig negatív hangsúllyal, amely utóbbi esetben szerzőnk a modern irodalmi bomlás és bomlasztás tudatos és rettenthetetlen bajnokának mutatkozik, kártékony törvényhozó, a dekadencia fordított előjelű Zsdánovja.”<sup>1</sup> Ma már látom, hogy Joyce magyarországi befogadását öntudatlan ironiával *a kultusz nyelvezetét* használva jellemeztem, s ma már természetesen „a magyarországi Joyce-kép” helyett inkább tudatosan a „Joyce-kultusz” kifejezést használnám. Bár akkori cikkem szempontja nem kultusz-kutatási szempont, mégis úgy érzem, hogy — ha elnagyoltan és leegyszerűsítve is — viszonylag használható megfigyelést sikerült tennem a magyar Joyce-recepciónak erről a fontos eleméről: jelen van benne az ilyen-olyan előjelű „áhítatos tisztelet”, a súlyos komolyság, amit szintén említettem a cikkben, mint ahogy része a recepciónak egy nem hivatalos, szűkkörű, „sznobisztikus” és zárt pozitív, „istenítő” *kultusz* és egy hangosabb és súlyosabb negatív, „diabolizáló” kultusz is.

Ez utóbbi egyébként nem önálló kultusz-változat, hanem egy tágabb kelet-európai jelenség komponense: Joyce itt abban a modern világirodalomról kialakított *mítoszban* játszik diabolikus szerepet, mintegy a mítosz „héroszainak” és „szentjeinek” az ellenlábasként, melynek körvonalai a harmincas évek szovjet ideológiájában rajzolódtak ki, s melyben „burzsoá dekadencia” és „progresszív, távlataiban szocialista realizmus” háborúságában Joyce-ra az „ellenség”, sőt, a „főellenség” szerepét osztották rá.<sup>2</sup> Ez a kép valószínűleg már eredetében is mitikus volt (önkényesen, racionális-kritikai módon ellenőrizhetetlen indoklás alapján, sőt, olykor bizonyíthatóan *elolvasatlanul* kerültek egyes művészek és művek a frontnak erre vagy arra az oldalára), de a képnek későbbi, nyomaiban szinte napjainkig fennmaradó *használata* feltétlenül kultikus jellegű, hiszen jórészt kimerült a mítosz formuláinak ráolvasásszerű ismételtetésében, bizonyos, eredetileg talán megfogható tartalommal rendelkező és racionálisan használható fogalmak (dekadencia, realizmus, stb.) merőben retorikai, tehát a kritikátlan *hatáskeltést* szolgáló alkalmazásában, különféle verbális stigmatizációs és exkommunikációs eljárásokban, illetve boldoggá és szentté avatási műveletekben.

Ez a kultusz — benne Joyce „diabolizáló” kultuszával — bizonyos mértékű irodalmon kívüli *hatalmi* támogatásban is részesült sokáig, sőt, bár ettől a hatalomtól logikailag függetlennek is felfogható, részben már eredetében is egy hatalmi *fiat* szüleménye, s ennek a hatalomnak az eszközeként szolgált. Szolgált: Joyce-nak mindmáig megvan

<sup>1</sup> TAKÁCS Ferenc, *Joyce és a magyarok*. Valóság, XXV. évf. 9. szám (1982), 89.

<sup>2</sup> Ennek első — és a későbbiekre nézve döntő — lépése volt Karl Radek 1935-ös cikke, melyben Joyce *Ulysses*-éről azt írta, hogy a társadalmi és emberi rohadásnak antihumanista apoteózisa. A cikket idézi és más, jellemző részekkel szolgál SINKÓ Ervin, *Egy regény regénye (Moszkvai naplójegyzetek 1935–1937)*. (1961), Újvidék — Bp. 1988. 437.



Magyarországon — a pozitív, „istenítő” kultusza mellett — a negatív, „diabolizáló” kultusza is, de ezt a kultuszt a (nem irodalmi) hatalom és hivatal idővel kiiktatta esz-köztárából, s nagyjából a hatvanas évek végétől-a hetvenes évek elejétől — tehát attól az időszaktól kezdve, amikor a realizmus, antirealizmus, dekadencia, modern kritikai realizmus, szocialista realizmus és hasonló fogalmak *kultusza* kihúnyt és kultuszuk kihúnyttával *maguk a fogalmak* is kikoptak a használatból — ez a negatív Joyce-kultusz már csupán alkalmi támogatásra számíthatott hatalmi részről. A „kulturpolitika” — a szellemi élet hatalmi kézben tartásának, befolyásolásának és ellenőrzésének intézményes formája — mintegy elengedte ennek a negatív kultusznak a kezét, például nem akadályozta az *Ulysses* Szentkuthy-féle fordításának a megjelenését 1974-ben, illetőleg a fordítást és Joyce-ot a megjelenés után megvitatók-taglalók vitájában nem nyújtott hatalmi segítséget azoknak, akik ebbe a vitába a negatív kultusz jegyében kapcsolódtak be.

Mindennek a feltárása és pontos rögzítése persze hosszas munkát tesz szükséges-sé. Ehhez a munkához — már csupán az összehasonlítás kedvéért is — hasznos lehet szemügyre venni Joyce Kelet-Európán *kívüli* kultuszát. Szándékosan használom ezt a semlegesen gépies szembeállítás, amikor „Kelet-Európán kívüli” kultuszról beszélek: ez a kultusz ugyanis rétegelt és tagolt, törzsében az angol nyelvű országok irodalmi-irodalomtudományi köreiből veszi híveit és felkentjeit, de ezt kiegészíti egy nemzetközi irodalmi kultusz (melyben például a németek és a japánok nagyon aktívak) és megvan a kultusznak egy ezoterikusan provinciális írországi, pontosabban dublini változata is. Ezek között a kultuszváltozatok között nem ritka a feszültség, sőt, az ellentét: egyes változatok a *maguk* Joyce-kultuszát tartják egyedül üdvöztetőnek, s gyakran füstölőnek más kultusz-változatok bálványimádó szélsőségein és képtelen vakbuzgóságán.

Nyilvánvaló, hogy a Joyce-kultusz teljes történetét most nem tekinthetem át, kialakulásának és változásainak a nyomon követése könyvhossznyi tanulmányt kíván. Mégis érintenék két jellegzetességet, a Kelet-Európán kívüli Joyce-kultusz két vonását, melyek éppen különbségeik révén tanulságosak.

Az első a méretek különbsége: mifelénk a Joyce-kultusz — akár sznobisztikus „istenítő” kultusz, akár ideologikus gyökerű „diabolizáló” kultusz formájában — lényegében igen kicsi, s egyenesen csöppnyinek bizonyul, ha a nemzetközi Joyce-kultusszal vetjük egybe. Nehéz persze egy irodalmi kultusz hatókörét és intenzitását mennyisé-gileg, netalán számszerűleg meghatározni, hiszen az irodalmi kultusz hívójévé válás, a „szekτάba” való belépés-befogadás nem kapcsolódik össze egyöntetű, egyszerű és külsődleges értelemben is regisztrált, azaz dokumentálható és statisztikailag kifejezhető aktsussal. Következtetni viszont következtethetünk a kultusz hatókörére és intenzitá-sára, például annak a szakmai és intézményes figyelemnek a mértékéből, amelyben a „kultuszgyanús” szerző vagy mű részesül. Persze a szakmai-intézményes figyelem — hogy egy író vagy az író művét széles körben tanítják, kutatják, írnak róla, konferen-ciákon vitatják, kritikailag kiadják az erre feljogosított és többnyire szakintézmények alkalmazottjaiként működő szakemberek — *önmagában* nem kultuszjelenség; viszont kultuszgyanús jelenség ennek a figyelemnek a *kivételesen és szokatlanul nagy mértéke*. Joyce esetében a nemzetközi szinten ez a szakmai-intézményes figyelem valóban ki-vételes mértékű: magyar (vagy kelet-európai) szemlélője hamarosan észreveszi, hogy egy *nemzetközi iparág* működését figyeli. A világ tele van ír, brit, amerikai és nem-zetközi Joyce-társaságokkal; évről-évre rendeződnek állandó helyszínnel és nemzetközi részvétellel Joyce-konferenciák, például a leghíresebb, a frankfurti; több folyóirat van, amely kizárólag Joyce munkásságával foglalkozik, sőt, van olyan is, a *Joyce Newsletter*, mely csupán egyik művével, a *Finnegans Wake*-kel. Nem túlzás azt állítani, hogy kul-túránkban ehhez fogható mértékű szakmai-intézményes figyelemben csupán a Biblia és William Shakespeare részesül, két szakrális-kultikus szöveg, két szent írás, az egyik a Teremtésről, a másik — mint Petőfitől megtudhattuk — a Teremtésnek legalábbis a

feléről.

Ismét önmagában nem kultikus jelenség, de közvetve a kultusz hatókörére és erejére fényt vető tény, hogy német filológia, amerikai pénz és nemzetközi számítástechnika közös vállalkozása, Hans Gablernek és munkatársainak 1984-es *Ulysses*-szövegkiadása olyan méretű és heveségű nemzetközi filológiai–textológiai vitát váltott ki, amely átalakította – vagy legalábbis alaposan megbotlygatta – egész szövegelméleti és szövegkiadói előfeltevérendszerünket. Ez a vita voltaképpen nagyobb hullámokat vert, mint a néhány évvel korábbi új angol *bibliafordítás* szintén eléggé tüzes vitája. Gablerék egy szent szöveghez nyúltak, s ez sokaknak az *áhítatát* zavarta meg, bármennyire is szakmai nyelvezeten folyt a polémia, mint ahogy az egyébként mintaszerűen tudományos vértetű kiadás címe is „hazabeszél” a kultuszkatatonak: amit olvasunk, az ugyanis nem más, mint „James Joyce *Ulysses*-ének kritikái és *szinoptikus* kiadása.”

Érdekes, hogy ezekből a méretekből, ebből a mértékből Magyarországról mennyire kevés látszik. Egyebek között talán azért sem figyeltünk fel igazán erre a világkultuszra, mert – ellentétben például a magyarországi Shakespeare-kultusszal – a Magyarországon és (gyanítom) Kelet-Európán kívüli Joyce-kultusznak egyik változata sem *ősmintája* a hozzá képest amúgyis aprócska itteni kultusznak. A magyar Joyce-hívők – akár istenhívők, akár ördöghívők – erről a kultuszról igen keveset tudnak, kapcsolatauk evvel a kultusszal szórványos, a kultuszt nem utánozzák. Apró, anekdotikus példa erre: 1976-ban fordultam meg először a Joyce-kultusz szentélyében, a Sandycove-beli Martello-toronyban, ahol észrevettem, hogy egy szekrényben gyűjtik Joyce műveinek idegen nyelvű kiadásait. Azt is észre kellettennem, hogy a finn, horvát, japán, stb. nyelvű *Ulysses*-ek mellől hiányzik a magyar *Ulysses*, sem a régi, Gáspár Endre-féle fordításból, sem az újabb, akkor már két éve napvilágot látott Szentkuthy-féleből nem volt a szekrényben példány. Így azután *nekem* kellett vinnem egy példányt a Joyce Múzeumnak a Szentkuthy-fordításból, melyet egyébként minden kultikus formáság mellőzésével 1981-ben át is nyújtottam a Múzeum igazgatójának, egyben jegyzetőjének, aki aztán el is helyezte a könyvet a szekrényben, most is ott van. Másnak, nálam hivatalosabb és illetékesebb személynek, nálam hívőbb kultusz-tagnak ez – miért, miért nem – addig nem jutott eszébe.

Talán azért, mert – és ez a másik fontos különbség, mely a magyar kultuszt elválasztja a nemzetközitől – a magyar Joyce-kultusznak megvannak a maga *mítoszai* – azok a Joyce-ra és művére vonatkozó verbális formulái, amelyeket áhítatos alkalmakkor áhítatosan ismételtet –, de nincsenek *rítusai*, azaz szertartásos cselekménysorai, amelyeket megfelelő alkalmakkor elvégezne. Jó példa erre 1982, a centenárium, Joyce születésének századik évfordulója. Ez a jubileum a nemzetközi szintén a kultikus hevület gazdag szertartásokban megnyilvánuló példáit produkálta, miközben nálunk, az évfordulók rituális jelentőségére nagyonis érzékeny országban lényegében semmi sem történt: én közzétettem egy cikket „Joyce és a magyarok” címmel, a szegedi egyetem angol tanszékén volt egy mini-konferencia, a pesti egyetem diákklubjában egy klubest, melynek során műsort adtunk, illetve kvízzjátékot rendeztünk Írországról és Joyce-ról, ennyi volt az egész. (Illetve volt még egy rituális cselekmény: lakásomon a születésnap estéjén, február másodikán vidám, ám szertartásos Joyce-misést rendeztem. Dávidházi Péter is ott volt a meghívottak között, bár akkor még nem tudta, hogy rövidesen a magyarországi Shakespeare-kultuszról kezd könyvet írni.)

\*

Evvel a rítusszegény kultusszal áll szemben a nemzetközi Joyce-kultusz rituális gazdagsága. Magva voltaképpen egy ünnep, pirosbetűs nap a kultusz hívőinek a naptárában. Vallási analógiája a szent idők megülése néven ismert rituális cselekmény: a szóban forgó idő mindig egy korábbi idő visszatérte, megülése módja

pedig az eredeti időben egykor történtek jelképes, bár cselekvőlegesen megismétlése, az idő mítoszában, azaz az akkor történetekre vonatkozó elbeszélésnek az eljátszása, „elcselekvése” (*enactment*); emlékezés az eredeti időre, egyben az eredeti idő misztikus jelenvalóvá tétele. A Joyce-kultuszban ennek a szent időnek a neve *Bloomsday*, magyarul „Bloomnapja”, az eredeti szent idő, melyet a „bloomnapi” szertartás résztvevői elcselekszenek, s ezzel jelenvalóvá tesznek, 1904. június 16-a, az a nap, amelyen Joyce *Ulyssese* játszódik. Június 16-án tehát a kultusz hívői azt teszik, amit a regény szereplői tettek a regény cselekménye során: például sült vesét reggeliznek, mint Leopold Bloom aznap reggel, vagy ha Dublinban vannak, esetleg ebből a célból Dublinba érkeznek, bejárják azoknak a regénybeli helyszíneknek a valóságbeli mintáit, ahol a regény szereplői megfordulnak a regénybeli nap során.

Itt rögtön fel is figyelhetünk egy-két érdekes és fontos jellegzetességre. Először is: „Bloomnapja” nem egy valóban megtörtént, vagy legalábbis valóban megtörténtnek tudott eseménysor szent idejének az ünnepe, hanem egy tudottan fiktív eseményre — egy regény cselekményére — való emlékezés. Mégpedig többszörös értelemben is. Kezdjük azon, hogy angolul a naptárban van *Monday, Tuesday ... Saturday, Sunday*, de *Bloomsday* nevezetű nap nincsen, benne és általa a hét valóságos hét napjának a nevéhez egy fiktív, fantáziaszülte *nyolcadik* napnév csatlakozik. Azt is tudjuk, hogy ki találta ki ennek a napnak a nevét, azaz ki alkotta meg a *Bloomsday* szót. Sylvia Beach volt, Párizsban élő amerikai hölgy, Joyce barátja, jótevője, az *Ulysses* első kiadója 1922-ben. Feljegyezték róla, hogy elégedett büszkeséggel szögezte le egy alkalommal: „Én neveztem el ezt a napot *Bloomsday*-nek... Sokat nem találtam ki életemben, de ezt az egyet legalább igen.”<sup>3</sup>

Másfelől persze létezik ez a nap; volt is 1904-ben, s azóta is van: a mindenkori év június 16-ája. De így — önmagában — pontosan ugyanolyan nap, mint a többi; esetleges, jelentőség nélkül való, bármelyik más nappal felcserélhető. A *Bloomsday*-mítosz — Sylvia Beach ugyanis a szójátékos *elnevezés* révén ezt teremtette meg, a nap mítoszában — azonban esetlegesből szükségszerűvé, felcserélhetőből egyedivé, profán időből szent idővé teszi ezt a napot, kronoszból kairosszá avatja. A teológiából tudjuk, hogy kronoszból kairossz akkor lesz, amikor a szent „beavatkozik” a profánba, a „spirituális” megjelöli a „temporális”: Karácsony, Nagypéntek és a többi. Tehát a *Bloomsday*-mítosz és *Bloomsday*-ritus rejtett előfeltevése éppen az, hogy ezt a „beavatkozást”, ezt a „megjelölést” a szakrális-spirituális analógiájára az imígyen vele hasonnműnek minősülő *irodalmi és fiktív* is elvégezheti: 1904. június 16-a azért lett esetleges nappal szent és jelentőségteli nappá, mert egy irodalmi mű, egy regényfikció napja; a nap mindenkori évfordulója azért szent idő, azért — gondoljunk a magyar szó etimológiájára — *ünne*p, mert egy regény — egy *irodalmi* alkotás — ezen a napon játszódik. (Logikailag tekintve az *Ulysses* persze *semelyik napon sem* játszódik: „1904. június 16-a” a regényben ugyanolyan fiktív elem, mint minden más, és ha netalán hasonlítana a valóságos 1904. június 16-ához, ez — ahogy regények elejére illesztett szerzői mentegőzésekben szokás mondani — a véletlen műve, legalábbis logikai szempontból, mivel a hasonlóságból semmi sem következik a valóságos napra nézve, semmi sem *háramlik* át a valóságos napra.)

Egyébként Joyce számára a valóságos 1904. június 16-a valóban szent és mítikus jelentőségű nap volt — de csupán merőben személyes és a *regényre nézve* teljességgel irreleváns értelemben, az író életének mítoszában, illetve ön-mítoszában: Joyce ugyanis azért „tette” erre a napra a regényt, mert 1904. június 16-án volt az első találkája Nora Barnacle-lel, élete társával, gyermekei anyjával, majd feleségével (ebben a sorrendben). (Norát egyébként 1904. június 10-én szülte le a Nassau Streeten

<sup>3</sup>L. John COWELL, *Where They Lived in Dublin*. Dublin, 1980. 57.

Dublinban. 14-re randevút beszélt meg vele, de Nora nem jött el; Joyce másnap írt neki, Nora 16-át javasolta, s az újabb randevúra el is jött.<sup>4</sup> (Kár, mert ha elsőre eljön, *Bloomsday* június 14-re esnék, s az egyszerre nemzeti és joyce-i érzésű magyaroknak 1989-ben nem kellett volna két különböző szertartásban résztvenniük ugyanazon a napon.)

De folytassuk a *Bloomsday*-történetet. A mítoszt az elnevezéssel tehát Sylvia Beach teremtette, de hogyan lett ebből a mítoszból rítus, az ünnepnapból a nap megünneplése? Szerencsénk van, mert pontos és részletes tudósítás maradt fenn — az egyik résztvevő visszaemlékezéseiben — az első „bloomnapi” ünnepségről: John Ryan dublini irodalmár, könyv- és folyóiratkiadó, a Bailey nevű irodalmi kocsmá bérloje-üzletvezetője írta meg *Remembering How We Stood* című, 1975-ben megjelent könyvében.<sup>5</sup>

A memoár szerint Ryan és író-barátja, Brian O’Nolan közösen határozták el, hogy 1954. június 16-án — tehát egy 1922-ben megjelent regény *fiktív* napjának, egy meg nem történt eseménysornak az ötvenedik évfordulóján — végigjárják azokat a dublini és Dublin környéki helyszíneket, amelyeknek *Ulysses*-beli megfelelőit a regény két főszereplője, Stephen Dedalus és Leopold Bloom felkeresik a regény cselekménye során.

(A másik ceremóniamestert, Brian O’Nolant, századunk ír irodalmának ezt a rendkívül érdekes alakját, aki angol nyelvű műveit Flann O’Brien, ír-kelta nyelvű munkáit pedig Myles na Gopaleen néven tette közzé, bonyolultan felemás viszony fűzte Joycehoz és a Joyce-kultuszhoz. 1939-ben megjelent első regényének, a sokáig elfeledett, majd a hatvanas évek elején fontos modern, sőt, „posztmodern” műként felfedezett, s azóta szélteben ünnepelt *At Swim-Two-Birds*-nek a narrátora — maga is író — elismerőleg emlegeti „Mr. James Joyce” műveit, s James Joyce — bizarr „áttüntetésben” — regényszereplőként tűnik fel O’Nolan utolsó regényében, az 1964-ben megjelent *The Dalkey Archive*-ban.<sup>6</sup> Joyce-szal kapcsolatos irodalmi és irodalmon kívüli megnyilatkozásaiban Joyce műveinek ihlető ismerete keveredik részben a Joyce-ot tömjénező kultikus mozzanatokkal, részben blaszfém Joyce-ellenességgel, a Joyce-kultusz ingerülten „antikultikus” szubverziójával.)

Visszatérve az első „Bloomnapjára”: Ryan és O’Nolan gondosan megtervezték a szertartást. Béreltek két „brougham”-ot, egylovas, zárt, konflisszerű lovaskocsit kocsisokkal együtt, mivel ez a jármű jellemző vonása volt a századelő dublini utcáinak. Úgy döntöttek, hogy önmagukat is beleértve hat résztvevője legyen a rítusnak, akik részben az egyes regényszereplőkkel azonosítják majd jelképesen magukat, részben bizonyos misztikus–kaballisztikus–babonás összefüggéseket fognak reprezentálni. Így került be a társaságba Anthony Cronin, az akkor még igen fiatal ír költő: ő volt hivatva Stephen Dedalus „megtestesülését” képviselni; O’Nolan szerényen Stephen apjának, Simon Dedalusnak és a regény egyik rokonszenves mellékalakjának, Martin Cunninghamnak a szerepét tette magáévá. Találtak egy dublini Joyce-rokont, Tom Joyce-ot, aki a családot képviselte a művet során (mint kiderült, a derék fogorvos sohasem olvasta a híres rokon regényét, de szívesen kötélnek állt). Hogy Leopold Bloomot is méltóképp jelképezze valaki, magukkal vitték A. J. Leventhalt, a Trinity College irodalomprofesszorát, aki zsidó volta révén találatot alkalmasnak eme jelképiségre. (Ryan nem említi, de más forrásból tudjuk, hogy Leventhal másfajta mágikus összefüggést is „hordozott” ezen a napon: ő ugyanis személyesen ismerte Joyce-ot, friss diplomás

<sup>4</sup> L. Richard ELLMAN, *James Joyce*. New York — London — Toronto (1959), 1965. 162–163.

<sup>5</sup> John RYAN, *Remembering How We Stood*. (1975) Gigginstown, 1987. 138–141.

<sup>6</sup> Joyce és O’Nolan viszonyáról lásd Brendan P. O’HEHIR, *Flann O’Brien and the Big World*, in W. ZACH and H. KOSOK (eds.), *Literary Interrelations: Ireland, England and the World*, Vol. 3: *National Images and Stereotypes*. Tübingen, 1987. 207–216. O’Nolanról l. még TAKÁCS Ferenc, *Utószó* in Myles NA GOPALEEN/Flann O’BRIEN, *A fába szorult féreg*. Bp. 1982. 129–146.

irodalmárként felkereste Párizsban, 1921-ben. Joyce sokáig faggatta őt a dublini írszidó családokról, köztük azokról is, akiket megemlégett az *Ulysses*ben, majd leült a zongorához, s elénekelt Leventhalnak a *Hatikva* című zsidó dalt, melyből később Izrael Állam nemzeti himnusza lett; Leventhal nem sokkal a találkozás után az elsők között recenzálta Dublinban az *Ulysses*et, meleg hangon, hozzáértéssel.<sup>7)</sup> Végül szükség volt Múzsára is; ezt a szerepet Patrick Kavanagh, az akkor már idős, híres és tekintélyes költő kapta. S mivel a szervezők tudatában voltak annak, hogy *rítusteremtés*, egy kultusz szertartásrendjének a kialakítása a tervük, gondjuk volt a dokumentálásra is: a műveletről fényképek készültek. Ryan pedig filmfelvevőgépet vitt magával és a nap egyes mozzanatait színes amatőrfilmen örökítette meg; a fényképek társaságában ez a dokumentum is fennmaradt.

Ezen a ponton ismét alkalom adódik néhány megfigyelésre. Antropológiai szempontból a *Bloomsday*-rítus nyilván a narratív rítusok közé sorolandó, abba a típusba, amikor a rítus egy szent történet, azaz egy *mítosz* „el-cselekvése”. Ezekben a rítusokban jelen van az, amit a „színjáték” szekuláris fogalmával tudunk legjobban megvilágítani: a mítosz alakjait ilyen-olyan fokú szerepszerű azonosulással a rítus résztvevői mintegy *eljátsszák*. Ez az elem világi kultuszok, köztük irodalmi kultuszok rítusainak is fontos része: a *Bloomsday*-szereposztás ugyan csupán eszmeileg volt jelen ezen a napon, a résztvevők — bár a regény szereplőivel azonosították magukat, s a regény szövegét úton-útfélen idézgették — jelmezt nem öltöttek, nem *adták elő* Stephen, Bloom vagy a többiek szövegét és figuráját, s az eseménynek csupán a „brougham”-ok kölcsönöztek némi kellékszerű korhűséget, mégis, a szertartás emlékeztet például a Garrick-féle Shakespeare-ünnep egyes mozzanataira, Shakespeare alakjainak jelmezes felfelvonására és hasonlókra.

A következő megfigyelés a *Bloomsday* formatípusát érinti: ebben a tekintetben a rítus *processzionális rítusnak* mutatkozik, azaz a mítosz-narratívában kijelölt *út* végigjárását, a mítoszban említett *helyek* bejárását jelenti. Ebben — világi kultuszok rítusai közül — emlékeztet a Shakespeare-kultusz Stratford-rítusára: a szülővárosba érkező irodalmi zarándok felkeresi Shakespeare szülőházát, felesége házát, Shakespeare új házát, majd sírját, amivel voltaképpen egy mítoszt, Shakespeare életének történetét cselekszi el, igaz, ennek a történetnek egy meglehetősen egyoldalú változatát, Shakespeare életét mintegy Shakespeare *ingatlanjaiban elbeszélve*. De van egy fontos különbség: a stratfordi zarándok a *szerező* fizikai jelenlététől — az érintkezés mágiája révén — felszentelt helyeket járja be, míg a „bloomnapi” résztvevő a szerző *regényalakjainak* a — természetesen merőben fiktív — jelenlététől megszentelt helyszíneket keresi fel. A Shakespeare-kultuszban ennek megfelelői inkább a Veronában mutogatott erkélyes ház — tudvalevőleg itt zajlott le Romeo és Júlia erkély-jelenete —, vagy a helsingőri várkastély — itt, ezen a várfokon töprengett Hamlet a lenni vagy nem lenni-n —, pontosabban ezeknek a kegyhelyeknek a zarándoklat-szerű felkeresése. Ezek azonban egyedi kegyhelyek, nem egy processzionális rítus stációi.

A „stáció” szó igazít el bennünket a *Bloomsday*-ünnep vallási előképe felé: jellegét tekintve búcsújárás-szerű, körmenet-szerű rítus, még pontosabban a Kálvária-domb bejárását, a *via dolorosa* narratívájának az el-cselekvését idézi. Némi tartalmi támaszt ehhez a vallási előképhez egyébként maga a regény, az *Ulysses* is nyújt: egyik értelmezésében ugyanis a regény cselekménye voltaképpen irodalmi *allusio*, az Atyának és a Fiúnak a történetét, kettejük kiengesztelődés-jellegű „egybe-békélésének” és eggyéválásának (ahogy *Ulysses*-kommentárjában Stuart Gilbert nevezte szójátékosan: *at-one-ment-jének*<sup>8)</sup> a szakrális mítosztát ismétli; újabban pedig William Empson pendítette

<sup>7</sup> Richard ELLMAN, *James Joyce*. 527.

<sup>8</sup> Stuart GILBERT, *James Joyce's Ulysses*. (1930; revised edition 1952), Harmondsworth (1963),



meg a Stephen–Bloom–Molly hármas kapcsán egy profán Szent Család-értelmezés lehetőségét.<sup>9</sup> (Persze látnunk kell – még ha el is fogadjuk az ilyen értelmezést –, hogy az *Ulysses* *allusio*ja irányát tekintve parodisztikus és profanizáló, a keresztény alapmítosz mélyen szekuláris, komikus és blaszfém „átirata”).

De térjünk vissza 1954. június 16-ához, az első *Bloomsday* eseményeihez. A jelek szerint a regény parodisztikus-profanizáló szelleme a bejárás jellegét, lefolyását és kimenetelét is megszabta: a rítus meghíúsult, a kultikus szertartás színjátéka kaotikus komédiába fulladt. A résztvevők előtt persze egy percre sem volt kétséges, hogy nem valami komoly, *via dolorosa*-szellemű aktusra készülnek, hanem éppen ellenkezőleg – s a mítosz, az *Ulysses* szellemével is összhangban – valamiféle *via iucundát* kívánnak végigjárni; azaz amit celebrálni igyekeznek ezen a napon, az mise lesz ugyan, de legalább annyira a mise komikus-vitalisztikus ellen-rítusa, azaz *karnevál*,<sup>10</sup> de nem számítottak arra, hogy ez a karnevál – a formátlanságot mégiscsak valamiféle formában ünneplő rítus – bizonyos gyakorlati okokból majd teljességgel formáját veszítse. Az történt ugyanis, hogy ez a *via iucunda* a tervhez képest túlságos mértékben bizonyult *via bibendi*nek, majd *via ebrietatis*nek: a résztvevők hamarosan annyira lerészegedtek, hogy fizikailag lehetetlenné vált a hátralévő stációk végigjárása, a rítus széthullott és az első *Bloomsday* az egyik dublini temető közelében található „búfelejtő” kocsmában – mely helyszín egyébként *nem* stációja az *Ulysses*ben kijelölt útnak, bár Bloom a *Hades*-epizódban lát egy ilyen kocsmát a temetőbe menet – a szertartás rendjéből kiesve megszakadt. Visszaemlékezésében John Ryan is némi rezignációval jegyzi meg, hogy „stilszerűbb” lett volna, ha ez a csoportos lerészegedés csupán akkor következik be, amikor a társaság eljut a regény *Kirké*-epizódjának a stációjához;<sup>11</sup> ez ugyanis a regény „karneváli” fejezete, amikor a bordélyházi mámor látomásában felbomlik minden forma, a köznap jözség világának minden ideológiai, pszichológiai, stb. kerete és körvonala; azaz a rítus megtörése, formájának széthullása itt helyénvaló lett volna, hiszen evvel betöltötte volna a mítoszban előírtakat. De „Bloomnapja” még így is, meghíúsultában is követte mítoszának legalább az elvont-eszmei irányát: hiszen Joyce regényében is lezajlik Stephen és Bloom egy napja során misének átfordulása karneválba, mindketten megélik „apollóinak” „dionüosziba” való lesüllyedését (vagy felemelkedését). Ez az irány még regénybeli útjuk stációinak egymásutánjáról is leolvasható, ugyanis a korábbi helyszínek inkább a „misének”: azaz a szellemnek, az élet magasabb, komolyabb és ideologikusabb formáinak, az önfeladó kultúr-erőfeszítésnek, a kötelességnek és a felelősségnek a helyszínei (iskola, könyvtár, templom, múzeum, egyetem, lapszerkesztőség és hasonlók); később viszont megszaporodnak a „karnevál” helyszínei, olyan stációk, amelyek a testtel, a biológiai–animalisztikus értelemben vett étellel, az „alantas” élvezetekkel, a szabadidő felelőtlen mámorával kapcsolatosak (gőzfürdő, szülőotthon, kocsmák, bordélyház, éjszakai kávéház, konyha és végül hálószoba). Tehát a regénynek ezt a szimbolikus irányát: a karnevál győzelmét a mise fölött, a test diadalát a szellem, a freudi *Lustprinzip* diadalát a *Realitáprinzip* fölött mindenesetre sikerrel allegorizálta az első *Bloomsday*, még meghíúsulásában is.

Erdemes arra is figyelni, hogy a szertartás megtervezői és kivitelezői *maguk is tudták*, hogy valami ilyesfélének fognak allegorizálni: komolyságnak és komolytalanságnak ezt a paradox elegyét előre eltervezték. Önironikusan és önreflexív módon eleve tudatában voltak annak, hogy amit terveznek, az *tudottan* rituális színjáték. *Bloomsday*

1969. 63–4; 187 és 304.

<sup>9</sup> L. két részben megjelent tanulmányát a *London Review of Books*, Vol. 4, 15-ik és 16-ik számában.

<sup>10</sup> A „karnevál” fogalmát Mihail Bahtyin értelmezésében használom.

<sup>11</sup> John RYAN, *Remembering How We Stood*. 139.

tehát eleve nem *naiv* rítusként jött létre, s ebből a szempontból különbözik a kultuszok és rítusok átlagának szabályos formájától. Hiszen a kultusz *igazi* hívője, a rítus *igazi* részese nem tudja magáról, hogy ő egy kultusz hívője és egy rítus résztvevője: amiben hisz, az számára *van*, amiben részt vesz, az számára *fontos*, kultusz és rítus számára tehát *komoly* dolog, ugyanúgy, mint minden más létező, fontos és komoly dolog az életben. E szabályos formával szemben „Bloomnapja” rítusának kieszelői és el-cselekvői tudatos önironiával, mondhatnánk, véres komolytalansággal tervezték el a rítust rítusnak, s egyben önmaga – s talán minden rituális cselekmény – blaszfém rítus-travesztijának. Olyasminek szánták az ünnepet, amit John Ryan – egyébként jellegzetesen Joyce-i szöveggyítő szójátékkal – a *pilgrimage* szóval jellemzett utólag: Bloomsday egyszerre készült *pilgrimage*-nek, azaz zarándoklatnak, és *grimace*-nek, azaz grimasznak, önmaga fitorának.<sup>12</sup> Evvel egyébként példát is adott 1954. június 16-a: a Joyce-kultusz rítusaira – de voltaképpen az egész Joyce-kultuszra is – jellemző ez a késői, tudatos-ironikus jelleg, a minduntalan érzékelhető játékosság. Olyan kultusz ez, amely elvszerű komolysággal nem hajlandó komolyan venni magát.<sup>13</sup>

De hasonló omennek bizonyult az ünnepség egy másik mozzanata, a szertartás *meghiúsulása* is. Semmi törvényszerűt nem kívánok felfedezni benne, de mindenképp szembetűnő tény, hogy a Joyce-kultusz történetében gyakoriak azok az esetek, amikor az élet, a praktikus-profán szféra *nem tiszteli* a kultuszt, rítusait *meghiúsítja*, a kultikus igyekezetet zátonyra futtatja. Már 1954-ben, a rítusteremtés pillanatában sem lehetett betervezni a rítusba bizonyos stációkat, mivel az 1904-es állapotokhoz képest Dublin közben sokat változott, bizonyos részeit lebontották vagy átépítették, azaz eltűntették a regénybeli helyszínek valóságbeli mintáit. S a kultusz még később sem – amikor már kezdett részesülni bizonyos irodalmon kívüli hatalmi támogatásban, azaz kezdett ír nemzeti ügyévé válni –, még ekkor sem rendelkezett avval a hatóerővel, hogy megmenthette volna az egyik legfontosabb helyszínt, a Bloom-család regénybeli otthonát, az Eccles Street 7 alatti házat: az épület az ezerkilencszázhetvenes években lakhatatlanná vált, ablakait bedeszkázták, a telket eladták, a házat – néhány szomszédos házzal együtt – lebontották, s most egy orvosegyetemi épület áll a helyén. A kultikus hit ereje tehát gyengének bizonyult a szekuláris-gyakorlati szempontok, a pénz és a városfejlesztés erejével szemben. (Kínálkozó összehasonlítás, hogy ugyanez a veronai erkélyes házzal vagy a helsingőri várral aligha eshetnék meg.)

„Bloomnapját”, a Joyce-kultusznak ezt az alaprítusát egyébként a kultusz változatai közül az a bizonyos ezoterikusan-provinciális változat kezdeményezte: egy csoport ír, sőt, büszke kizárólagossággal magát elsősorban *dublininek* tekintő irodalmár, az ötvenes évek dublini kocsmái-irodalmi bohémiájának a tagjai, s a rítussal is voltaképpen a „maguk” Joyce-át és a „maguk” *Ulysses*-ét ünnepelték, azt az író, akiben szerintük „örök dublini” volta a legfontosabb, és azt a művet, amely szerintük voltaképpen egy városról, az ő városukról elsütött gigantikus, ám igazából csakis bennfentes dubliniak – persze bennfentes dublini *irodalmárok* – számára érthető és élvezhető tréfa. Eredetében tehát kisajátító-apologetikus változat volt ez a kultusz: John Ryan is felidézi a maga ifjúkori Joyce-élményét, amikor is az *Ulysses* „tisztán” és „tehermentesen” hatott

<sup>12</sup> John RYAN, *Remembering How We Stood*. 138.

<sup>13</sup> Dávidházi Péter hívta fel a figyelmemet rá, hogy ez egyben különös mód *archaikus* vonás: korai és „kezdetlegesebb” vallási kultuszok szertartásaira nagyonyis jellemző áhítatos komolyságnak és blaszfém komolytalanságnak, átszellemültségnek és testiségnek együttes jelenléte, illetve átjárása egymásba. A vallástörténet az európai kereszténység történetében is ismer ilyen kultuszfejlődési fázist. L. például a *festum asinorum*-ról C. G. JUNG, *Four Archetypes*. London, 138–140. (A tanulmány – *On the Psychology of the Trickster Figure* – eredetileg Paul RADIN *Der göttliche Schelm* (Zürich, 1954) könyvének ötödik részeként jelent meg.)

rá, nem kellett megküzdenie a műre ráarakódott „áltudományosság rétegeivel”<sup>14</sup>; az ő Joyce-a nem tudós konferenciák, szemináriumok, nyári egyetemek Joyce-a, ahol olyasmiket hallani, amelyek „gyilkosan absztruz voltába” neki „beleképrázik az agya”.<sup>15</sup>

A nemzetközi Joyce-isták azonban hamarosan felkapták és univerzalizálták ezt a rítust. Nem lehet tudni, hogy az 1954-es *Bloomsday* hírére-e, de nemsokára szaporodni kezdtek a Dublinba elzarándokló és a regényben kijelölt „stációkat” részben vagy az elsőtől az utolsóig bejáró Joyce-hívók: irodalmárok, irodalomszakos egyetemisták (főleg ír-amerikaiak), s *outsider* Joyce-mániákusok, az *Ulysses*t kívülről tudó csodabogarak, a kultusz nem szakmabeli, ám annál odaadóbb hívei. Ryan maga is füstölögve emlékszik vissza erre az időszakra, amikor – mint írja – néhány év során „huszonötször” kellett nevezetesebb külföldi Joyce-istákat idegenvezetőként végigkauloznia a stációkon.<sup>16</sup> Ez volt az az időszak – az ötvenes évek végétől, méginkább a hatvanas évek elejétől –, amikor a dubliniak lassacskán hozzászoktak a hónuk alatt az *Ulysses*szel utcáikon tétován bókászó irodalmi zarándokokhoz, akik persze tőlük, dubliniaktól kértek minduntalan útbaigazítást. Az 1954. június 16-iki rítusteremtés mintájára illetve példája nyomán tehát kialakult egy diffúzabb és lazább rítus: a stációk egy részének a bejárása, s mégcsak nem is június 16-án, hogy azután az eredeti rítus támadjon fel ismét, igaz, immár nemzeti, kultúrkormányzati és helyhatósági segédlettel, gondosan szervezett ünnepség formájában 1982. június 16-án, annak az évnek a „Bloomnapján”, amely Joyce születésének a századik évfordulója volt. A centenáriumi ünnepségek sorában ekkor előadták a regény majd mindegyik szereplőjét felléptető, a dublini utcákon játszódó fejezetét, a *Wandering Rocks*-epizódot az eredeti helyszínen és korhű jelmezekben.<sup>17</sup> Hétköznapibb célokra viszont legtöbbször beérik a rítusnak egy kényelmesebb, egyszerűsített és megreformált változatával: elzarándokolnak az első stációhoz, az első fejezet helyszínének valóságos mintájául szolgáló Martello-toronyba, mely Dublin központjától eléggé távol, a ma már Dublin közigazgatása alá tartozó Dun Laoghaire-ben, annak is Sandycove nevű részében található.

Ez különösen azóta kézenfekvő megoldás, amióta az épületet a Joyce-kultusz a maga szentélyévé avatta. Az 1962-ben megalakult *James Joyce Tower Society* (James Joyce Torony Társaság), melynek két tiszteletbeli titkára közül az egyik John Ryan lett, megszerezte a torony bérleti jogát, hogy ott James Joyce Múzeumot rendezzen be és tartson fenn. A napóleoni háborúk idején őrtorornak és tüzérségi állásnak épült erődítmény, mely számos társával együtt a Brit Szigetek partraszállásra alkalmas tengerparti szakaszait volt hivatva védeni egy esetleges francia invázió ellen, még 1962-ben is kincstári tulajdon volt, igaz, ekkor már jóideje nem a brit, hanem az ír hadügyminisztérium kezelte. A telek, amelyen áll, viszont Michael Scott építészé volt, ő bérelte a tornyot is, sőt, sokáig benne lakott; 1954. június 16-án reggel, az első stációtól induló „bloomnapi” menet résztvevői önála itták meg az útiáldást. Most, 1962-ben lemondott a toronyról a Társaság javára, s így lehetővé vált a profán bérletmény felszentelése. Az avatási ünnepség, a Joyce Múzeum megnyitása természetesen „Bloomnapján” történt, 1962. június 16-án: az év egyébként az *Ulysses* megjelenésének negyvenedik, Joyce születésének nyolcvanadik évfordulója volt, a regénybeli napot és a múzeumavatás napját pedig ötvennyolc év választotta el egymástól, ami nem tűnik kultikusan kerek számnak, hacsak nem jut eszünkbe, hogy Joyce ötvennyolcadik életében hunyt el.

<sup>14</sup> John RYAN, *Remembering How We Stood*. 52.

<sup>15</sup> John RYAN, *Remembering How We Stood*. 57.

<sup>16</sup> John RYAN, *Remembering How We Stood*. 56.

<sup>17</sup> Robert NICHOLSON, *The James Joyce Daybook*. Anna Livia Press, Dublin, 1989, az 1990. június 16-i évfordulós események.

Logikus volt, hogy a zászlófelvonást Sylvia Beach, a *Bloomsday* keresztanyja végezze el; meg is érkezett Párizsból és ünnepélyes külsőségek között felvonta a zászlót, mely azóta is ott lobog a torony ormán. (A Társaság egyébként úgy döntött, hogy Munster tartomány ősi lobogóját teszi meg Joyce-zászlónak, mely kék — pontosabban ún. szentpatrik-kék — alapon három arany koronát formáz; a Munster-beli Cork városából származott ugyanis Joyce édesapja.)

Közben a torony tövében felállított büfésátor körül lezajlott a Joyce-misék szokásos karneváli áttüntetése: mire Sylvia Beach és a neki segédkező John Ryan lekeveredtek odafentről, odalent már a hazai és nemzetközi irodalmi notabilitások jó fele — Ryan szavaival — „merev részegen” hevert a fűben.<sup>18</sup>

A Martello-torony kegyhellyé és szentéllé avatása kultusz-szempontról szerencsésnek mondható, jól motivált választás volt. A szóba jöhető helyszínek közül ugyanis ez az egyetlen, mely kétszeres értelemben is szent hely, ugyanis misztikus erejét, *genius*-át egyszerre kölcsönzi attól a metonimikus viszonytól, mely Joyce *személyéhez*, illetve attól a metaforikus viszonytól, mely Joyce *művéhez* kapcsolja az épületet. Joyce egyrészt ezt az épületet testileg érintette: 1904-ben — tehát az *Ulysses* fikciós évében — itt lakott egy ideig. Másrészt a regényben ennek a toronynak a fikciós hasonmása a modern nagyvárosi *Odüsszeia* kiindulópontja, az első stáció: az őrbástya ormán kezdődik a regény, s innét indul el Stephen Dedalus arra a hosszú, tekervényes és kiszámíthatatlan útra, mely elvezet majd június 16-a végéhez és egy új nap hajnalához.

Ezt a választást támogathatták, a toronynak a profánból az irodalmi szakralitás szférájába való emelését segíthették bizonyos kultikus asszociációk, amelyek már a valóságos 1904-ben is a toronyhoz fűződtek, s felbukkannak a regénybeli június 16-án is. Az épületet akkoriban Oliver St. John Gogarty orvostanhallgató, kocsmahős és Dublin-szerte ismert *goliard* bérelte a Brit Hadügyminisztériumtól, ő fogadta be — tűrte meg James Joyce-ot alkalmi vendégként a toronyban. Gogarty — aki később orvosi, irodalmi és politikai babérokat egyaránt aratott, a független Ír Szabad Állam létrejötte után pedig egy ideig az ír szenátus tagja is volt — ekkoriban egy megváltó erejű kultúrmozgalom eszméjével játszadozott: a toronyról úgy beszélt, mint a szellemi szabadság fészkeről a papok karmaiban sýnlődő Írországból, s városszerte híresztelte, hogy a torony egy új pogány *kultusz* szentélye. Szívesen nevezte *omphalos*-nak, köldöknek, s azt jósolta, hogy ez az *omphalos* egyszer legalább olyan fontos lesz a világ szemében, mint a Delphiben található *omphalos*-kő, mely — a görög legenda szerint — a világ közepe. (Nem gondolta persze, hogy ez a jóslat majd abban a formában teljesedik be, ahogy beteljesedett: a nemzetközi Joyce-kultusz „világa” számára a Martello-torony valóban olyan középponttá vált, mint a delphi kultusz *omphalos*a a görögök számára.)<sup>19</sup>

Gogarty *Ulysses*-beli alakmása, Buck Mulligan a regényben is „hozza” ezeket a kultikus-rituális asszociációkat, sőt, a regény cselekményének legelső aktusa maga is rituális cselekmény, mégpedig nem is akármilyen: a regény első szavai a Martello-torony tetején álló Buck Mulligan szájából hangzanak el, aki a katolikus mise első mondatát mondja el — *Introibo ad altare Dei* —, majd háromszor megáldja a toronyt, a környező vidéket és a távoli hegyeket. Érthető hát, hogy ez a valóságban és a regényben is már eleve megszentelt (igaz, blaszfémikusan megszentelt) torony végül a Joyce-mítosz szentélye, az *Ulysses*-rítus zárandokhelye lett.

(Az már persze a Joyce-kultusz szokásos ironikus eleme, hogy Joyce-nak éppen abból a lakóhelyéből lett a szentély, ahol ebben az időszakban — Párizsból való 1903-as hazatérte és Írországból való 1904-es távozása között — a *legrövidebb* ideig lakott,

<sup>18</sup> John RYAN, *Remembering How We Stood*. 56.

<sup>19</sup> Richard ELLMAN, *James Joyce*. 178.

ahol nem érezte jól magát, s ahonnan — Gogartyt végképp megutálván — egyhetes tartózkodás után végleg távozott; egyébként 1904. szeptember 15-én. A regényben Stephen is avval távozik a toronyból, hogy erre a kínosan lehetetlen helyre és ebbe az elviselhetetlen társaságba nem tér vissza soha többé. A szent helyet a szent *utálta*: nem otthona volt, hanem kényszerű szállása, ahol — úgy érezte — megtűrik csupán, s ahonnét menekült, mihelyst tehetette.)

A szent helyet közben utolérte minden erőre kapó kultusz szent helyének a sorsa: kultikus funkciójához hozzáigazították, miközben meghamisították eredeti formáját. A még a hatvanas évek derekán is meglehetősen szegényes gyűjteményt őrző, de nagyjából változatlan állapotban lévő toronyhoz — a középső szinten található, eredetileg hágcson, később vaslépcsőn megközelíthető eredeti bejárat helyett — az alsó szinten vágtak új bejáratot, oda, ahol eredetileg a löpőkamra volt, s az új bejárat elé kalicszerű előcsarnok-félet ragasztottak. (Az átépítés nem sikerült tökéletesen: ott, ahol a modern kiegészítés a régi kőfalhoz illeszkedik, eső esetén — mely Irszországban közel permanens időjárási állapot — becsorog a víz.) A középső szintet apró felolvasóteremmé alakították át, pulpitusra emlékeztető olvasó-állvánnyal: itt irodalmi előadások burkát öltő kultikus cselekmények folynak.

Érdemes magára az egyre gazdagodó gyűjteményre is vetni egy pillantást. Részben az irodalmi múzeumok szokványos erekyeit tartalmazza: Joyce műveinek a kiadásai, hozzá írott levelek, képek az 1964-es *Ulysses*-filmből, Joyce művei ihlette képzőművészeti alkotások, grafikák, stb. De akadnak itt olyan kiállítási tárgyak is, amelyek az egyszerre komoly, egyszerre komolytalan Joyce-kultusz szellemét sugározzák, adományozójuk is úgy élte bele magát az ereklyetiszteletbe, hogy közben ki is nevette ezt az érzést. Az egyik tárlóban szerepel például egy nyakkendő, mellette az adományozó, Samuel Beckett levele, melyben Beckett tanúsítja, hogy a nyakkendő eredetileg James Joyce tulajdonában volt, de mivel nem szerette színét-mintáját, sohasem viselte, s mivel nem volt rá szüksége, neki, Beckettnek ajándékozta, 1932-ben vagy 1933-ban, erre már nem emlékszik pontosan; ő, Beckett, mindenesetre úgy érzi, hogy a fentiek fényében ennek a nyakkendőnek a James Joyce Múzeumban van a helye, úgyhogy ezennel tisztelettel a Múzeumnak adományozza.

S van a Múzeumban még egy kiállítási tárgy, mely feltétlenül figyelmet érdemel: szerzőnek, műnek, kultusznak, profanitásnak, fikciónak, valóságnak, életnek és művészetnek olyan akaratlanul ironikus összegabalyodását mutatja, mely akár jelképes foglalat is lehetne a Joyce-kultusz mélyen és tudatosan önironikus bonyodalmainak. A szóban forgó tárgy egy litográfia, 1982-ben — tehát a centenárium évében — készült, a művész legalábbis ebben az évben adományozta a Múzeumnak.

A művészt Jack Capraninak hívják. Nagyapja jólismert nyomdatulajdonos volt Dublinban. Egy szép napon regényszereplő lett belőle; neve megjelent az *Ulysses*-ben, aholis a regény főszereplője, Bloom gondolataiban fordul elő.<sup>20</sup> Bloom a regényben az Eccles Street 7. számú házban lakik; ez a ház állt a valóságban is. Az unoka litográfia ezt a valóságos házat ábrázolja, az Eccles Street 7-et, ahol persze a valóságban sohasem lakott semmiféle Leopold Bloom. Ezt a házat időközben lebontották. Racionális szemmel nézve persze semmi különös nem történt, csupán annyi, mint ami bármelyik más lebontásra megérett házzal. Kultikus szempontból persze nagyonis különös dolog történt: leromboltak egy szent helyet. De ezt a helyet a kultusz spirituális rendje számára megőrzi a róla készült litográfia; a hasonlóság varázslata folytán mégiscsak áll az Eccles Street-i ház. De biztosabb a dolog, ha az érintkezés varázslatát is segítségül hívjuk: az unoka a litográfia alján a papírba beragasztott egy tégladarab-

<sup>20</sup> James JOYCE, *Ulysses*. (1922) Harmondsworth, 1969. 121. (A nagypapa nevére egyébként Bloom Cuprani — tehát nem Caprani — alakban emlékszik.)



kát, s sajátkezűleg tanúsította, hogy ez a szilánk a lebontott Eccles Street 7. számú ház egyik téglájának a darabkája, ő hozta el onnan, a bontás után.

A litográfia tehát egyszersmind ereklyetartó, valahogy úgy, ahogy hajdanvolt szentek csontszilánkjait őrzik ereklyeként. Műalkotás, mely egy másik műalkotás — az *Ulysses* című regény — által szentté avatott profán tárgy szent darabkáját öleli körül. S akkor még nem is szóltunk az unoka mélyen személyes motívumairól: elvégre a nagyapja benne van a szent írásban. És, istenem, ki tudja, hátha a szentség örökletes?

\*

Ilyesféle bonyodalmakkal kell szembenéznie, ilyen paradox gubancokat kell szálazgatnia a Joyce-kultusz vizsgálójának, s ahogy a kultusz erősödik, egyre szaporodik a dolga. Ugyanis a kultusz szemléletmódját erősödik, sőt, kiterjed és átalakul. Ez legalábbis három összefüggésben észlelhető az elmúlt évtized során; a változások iránya különösen az 1982-es Joyce-centenárium táján vált világosan érzékelhetővé.

Az első ilyen összefüggés, hogy ezt a sokáig tisztán irodalmi, nemzetközi jellegű és nagyon erősen egy szakmához, az irodalomtudomány Joyce-iparágához kötődő kultuszt mostanában egyre inkább beolvasztani, vagy legalábbis felhasználni igyekezik egy másfajta kultusz, az ír nemzet és — erősen „kultúrnemzeti” alakulatról lévén szó — az ír kultúra kultusza, azaz az ottani „kultúrpolitika”. Ez nagyon sokáig nem így volt: a valláserkölcseileg befolyásolt ír cenzúra erkölcsvédelmi és illetani megfontolásokból sokáig tiltotta az *Ulysses*t, szerzőjének pályafutása pedig egyébként sem látszott alkalmasnak rá, hogy szobrot állítsanak neki a nemzeti pantheonban. De a világhír és a nemzetközi irodalmi kultusz nyomásának az ír „hivatalos” nemzeti ideológia — mely napjainkra maga is jócskán vesztett korábbi merevségéből — idővel nem tudott, majd nem is kívánt ellenállni: habozva, fenntartásokkal ugyan, de felfedezte a világnagyságban a nemzeti totemet, „kis nép nagy fiát”, aki ír volt, lám, mégis mennyit adott a nagyvilágnak. Ez az irodalmi kultusz hatalmánál kézzelfoghatóbb és hathatósabb hatalom abban még nem tudott vagy nem akart segíteni, hogy a Joyce-kultusz elcelebrálhassa minden szekuláris nemzeti rítus *non plus ultrá*ját, a nagy ember hamvainak hazahozatalát idegen földről és eltemetését a honiba: a centenáriumba tervezett hazahozatalt szorgalmazó bizottság igyekezete pénzügyi támogatás híján és jogi akadályok következtében megghiúsult, Joyce hamvai továbbra is idegen — svájci — földben porladnak. De az 1982-es centenáriumi ünnepségekbe azért már belevegyültek egy másfajta kultusz rítusai, a nemzetvallás önünneplése: például a Dublint átszelő Liffey folyó egyik hídját átkeresztelték a *Finnegans Wake* hősnőjének, Anna Liviának a nevére. Ugyanez a fajta nemzeti kultusz nyúlt ismét Joyce-hoz, amikor 1988-ban a dublini O'Connell Streeten — mely sajátos közterületi nemzeti emlékhely, mivel itt áll az 1916-os Húsvéti Felkelés központja, a Főposta épülete — Daniel O'Connell (az ír Széchenyi), Charles Stewart Parnell (az ír Kossuth) és Jim Larkin (az ír Szabó Ervin–Kun Béla) szobrainak társaságában felállították (pontosabban lefektették) a Liffey folyót és Anna Liviát kombináló fekvőszőkökutas szobor-alkotmányt, melyet egyszerre ihletett a Joyce-i hősnő és Joyce-nak a *Finnegans Wake*-et létrehozó, mindent egybevegyítő bizarr nyelvi képzelete. (A mise karneváli *pendant*ját ezúttal a dublini köznép produkálta: napokkal a szoboravatás után már gúnyosan a „the floozy in the jacuzzi”-nak nevezték el a szobrot; „a spiné a pezsgőfürdőben” lehetne a játékos gúnynév nyersfordítása.)

Evvel nagyjából párhuzamosan — és a nemzeti kisajátítástól nyilván nem függetlenül — erősödött fel a Joyce-kultusz és a *Bloomsday*-rítus idegenforgalmi-kommenciális kiaknázása. Ez akár a Joyce-szal kapcsolatos tájékoztató és propaganda-kiadványok változásaiban is nyomon követhető. Például az 1963-ban — tehát a James Joyce Mú-

zeum felavatását követő évben — megjelent *Ulysses Map of Dublin*<sup>21</sup>, a „bloomnapi” rítusnak ezt a „forgatókönyvét” sokáig jobbra csupán a Joyce Múzeumban lehetett kapni, s a nyomtatvány maga is mutatja, hogy kifejezetten az irodalmi zárandoknak készült: feltételezi, hogy vásárlója ismeri az *Ulysses* epizód-szerkezetét, tud az epizódok, az egyes stációk alluzív összefüggéséről az *Odüsszeia* egyes epizódjaival, hátlapján pedig az író halotti maszkjáról készült felvétel mellett egy utcai könyvtár asztaláról könyveket válogató dubliniak láthatók. Az 1982-ben megjelent centenáriumi Joyce-naptárak, vagy a turista-szuvenírboltokban és idegenforgalmi irodákban manapság árusított *Joyce Dublinja* típusú poszterek és brosrák már egy szélesebb vásárlóköröket céloznak meg, olyan utazókat, akik tudnak valamit Joyce-ról és az *Ulysses*-ről, bár a művet valószínűleg, sőt, biztos, hogy nem olvasták, mint ahogy azok a szervezett turistacsoportok sem tudnak semmi érdemlegeset Joyce-ról és az *Ulysses*-ről, akiknek választható programként ma már az ír turistairodák a *Ulysses*-bejárás motorizált, városnéző-autóbuszos változatát is ajánlják. Ezek a külföldről érkező turisták nemigen tudják, miben is vesznek részt; de a kultusz növekvő erejét, hatókörének tágulását mutatja, hogy legtöbbjük kezes báránként veti alá magát ennek a számára érthetetlen útiprogramnak.

Harmadik összefüggésben pedig szintén a kultusz erősödését, vagy legalábbis hatókörének tágulását bizonyítja a Joyce-kultusz sajátos *folklorizálódása* Írorszáiban, közelebbről Dublinban. Az Eccles Street-i házat lebontották; de a sarkon a háztól — a ház helyétől — nem messze álló kocsmát *James Joyce Lounge* névre keresztelték. Északkelet-dublini — azaz amolyan józsefvárosi-erzsébetvárosi jellegű — kocsmák cégére nem egy szűk értelmiségi elit tagjait csalogatja; a környéken lakó törzsvendégek tehát nyilván tudnak annyit James Joyce-ról — vagy ahogyan ők emlegetik: Jimmy Joyce-ról —, hogy ezt az elnevezést szívesen vegyék és hívogatónak találják. Ugyanez áll a Dun Laoghaire-beli *Ulysses* nevű kocsmára is, melynek falain egyébként hátulról megvilágított festettüveg ablakok ábrázolják az *Ulysses* epizódjait, a szereplők útjának egyes stációit — különös templomi hangulatot keltve ebben a markánsan kocsmái miliőben. De átlag-dubliniakat hallgatva is észleli az ember: Joyce itt anekdoták hőse lett, vicceket mesélnek róla, jópofa (apokrif) mondásait idézik, regényalakjairól szabad átköltésben mesélnek — noha, amint ez tapintatos érdeklődés nyomán kiderül, James Joyce-nak egy sorát sem olvasták, bár akadt közöttük, aki megpróbálta, dehát egy szót sem értett az egészből.

A Joyce-kultusz tehát él, erősödik és újabb alakváltozatokat hajt Írorszáiban. Mindennek persze csupán egy vékony szeletével tudtam foglalkozni, s mégcsak fel sem tehettem néhány alapvető kérdést, például azt, hogy ez a kultusz mennyiben követi azt a kultuszfejlődési sémát, amelyet Dávidházi Péter a Shakespeare-kultusz áttekintésére és értelmezésére használt. Továbbá: még futólag is alig érintettem a nagyobb, nemzetközi Joyce-kultuszt, ennek kezdeteit, Joyce-nak és az *Ulysses*-nek még a szerző életében lezajlott „legendásodását” az 1920-as években, vagy a kultusz első nagy fázisát, a két világháború közötti modernista elit körében lezajló Joyce-apoteózist. Van tehát munka bőven. Szerencsére a Joyce-kultusz szelleméből valami erre a munkára is átsugárzik: Joyce-szal és kultuszával foglalkozni ezért voltaképpen nem is munka; szórakozás és élvezet inkább, sohasem önfeladóan magasztos mise, mindig felszabadult karnevál.

<sup>21</sup> *The Ulysses Map of Dublin* (szöveg: Donagh MacDonagh, grafikai terv: Signa Limited, Dublin and London). Dublin, 1963.

## BIBLIOGRÁFIA

a Kultusztörténeti Kutató Csoport publikációiból

DÁVIDHÁZI PÉTER:

- *A magyar Shakespeare-tükör kritikatörténeti jelentősége.* It, 1986. 765–774.
- „Isten másodszülöttje”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza.* Bp. 1989. VIII., 377.

JANKOVICS JÓZSEF:

- *Utószó.* In *Bethlen Mihály útinaplója. (1691–1695).* Sajtó alá rendezte és utószó: JANKOVICS József. Bp. 1981. 141–154.

KARAFIÁTH JUDIT:

- Proust és a nevek. Lit., 1985. 480–496.
- Jean-Yves TADIÉ, *Proust.* Hel., 1985. 126.
- Alain ROGER, *Proust. Les plaisirs et le noms.* Hel., 1986. 263–265.
- *A Proust-kultusz nyomán. Zarándoklás a galagonyabokorhoz.* MH, 1989. dec. 29. 9.
- *Sainte-Beuve bosszúja. (A Proust-kultusz lélektanához).* Nagyv., 1990. jún. 920–926.

KISS JÓZSEF:

- *Az igaz legenda szebb. (Szatirikus rajz.)* Négy évszak, 1985. dec.
- *Petőfi.* Összeáll. és bev. Kiss József. (Bp. 1986.) 30 (2) 1. I–XII. mell. (Dokumentumok.)
- *A mi Petőfink. Petőfi a Duna–Tisza közén. A Kiskőrösi Emlékmúzeum állandó kiállításának vezetője.* Írta és a képeket vál. – –. Kecskemét, 1987. 48.
- *Petőfi-Adattár I. Petőfi az egykorú sajtóban és egyéb nyomtatott forrásokban.* Gyűjt., sajtó alá rend., jegyz.: KISS József. Bp. 1987. Akadémiai K. 440(22) 1. (*A magyar irodalomtörténetírás forrásai 11.*)
- *Petőfi-Adattár II. Petőfi a kortársak leveleiben és naplóiban.* Gyűjt., sajtó alá rend., jegyz.: OLT-VÁNYI Ambrus. Szerk. KISS József. Bp. 1987. 170 (26) 1. (*A magyar irodalomtörténetírás forrásai 12.*)
- *Elkésett nyílt levél Petőfihöz.* MH, 1989. júl. 29., 6.
- „Rabság, szabadság...” („Petőfi utolsó verse” 1853-ból?) Kr, 1989. nov., 11. sz. 11–12.
- *A „szibériai Petőfi” legendájáról.* Jel, Bp. 1990. jan. 1. sz. 12–15.

KLANICZAY TIBOR:

- *A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században.* In *Uő., Pallas magyar ivadéka.* Bp. 1985. 41–58.

MARGÓCSY ISTVÁN:

- *Előszó.* In *Jöjjön el a te országod... (Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból).* Vál. és szerk.: MARGÓCSY István. Bp. 1988. 3–7.
- *Líra és kultusz.* 2000, 1989. júl. 44–46.

MEZEI MÁRTA:

- *Periodizáció és korszemlélet. (1772 értékelésének története).* In *Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok.* Szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor. Bp. 1974. 143–175.

NÉMETINÉ SARGINA LUDMILLA:

- *La transformation et le destin. Eugène Onieguine dans la littérature hongroise.* Actes de XI Congrès de l'AILC. Paris 1989.

TAKÁCS FERENC:

- *Joyce és a magyarok.* Vság, 1982. 9. sz. 89–95.
- *Joyce and Hungary.* In *Literary Interrelations: Ireland, England and the World.* Szerk. W. ZACH, H. KOSOK, I–III. III. köt. *National Images and Stereotypes.* Tübingen 1987. 161–167.

- *Áhítat és analízis. Beney Zsuzsa: József Attila tanulmányok.* Kort, 1989. 12. sz. 157–161.
- *„Ő egy fejthetetlen tőkélletű Genie”. Dávidházi Péter: „Isten másodszülöttje”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza.* Kort, 1990. 5. sz. 120–128.

TVERDOTA GYÖRGY:

- *József Attila fogadtatása 1945–1949 között.*
- *Juhász Gyula alakja a két világháború közötti korszak József Attila-recepciójában.* Mindkettő in TVERDOTA György, *Ihlet és eszmélet. József Attila a teremlő gondolkodás költője.* Bp. 1987. 107–127., illetve 227–238.
- *Bevezetés.* In *Kortársak József Attiláról.* I–III. Szerk. BOKOR László. S. a. r. TVERDOTA György. Bp. 1987. I. 5–21.
- *József Attila kultuszának kezdetei.* BUKSZ, 1990. tavasz. 98–105.
- *Beney Zsuzsa: József Attila tanulmányok.* Vig., 1990. 5. sz. 392–393.

VERES ANDRÁS:

- *Szociológia és irodalomtudomány.* In *Üb., Mű, érték, műérték.* Bp. 1979. 323–378.
- *Senkifia — mindenkié? József Attila utóélete.* MH, 1989. ápr. 8.

## JOHANNES DE THURÓCZ: CHRONICA HUNGARORUM II. COMMENTARIJ.

Composuit Elemér Mályusz, adiuvante Julio Kristó. 1. Ab initiis usque ad annum 1301. 2. Ab anno 1301 usque ad annum 1487. Bp. 1988, Akadémiai K. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series nova VIII-IX.)

A nemrégiben napvilágot látott Thuróczy-szövegkiadást teljesíti ki e két impozáns (1100 lapot meghaladó) kommentárkötet. Az Akadémiai Kiadó a kilencven éves szerző, Mályusz Elemér nevére szentelte a kiadványt, amely — az impresszumtól eltérően — 1989 nyarán került ki a sajtó alól, az utolsó pillanatban ahhoz, hogy az ünnepelt még belelapozhasson. Augusztus 25-én meghalt, miután utolsó munkája, a Zsigmond-monográfia végére pontot tett. Mályusz évtizedek, sőt, mint az előszóban maga mondja, kamaszkora óta foglalkozott Thuróczy János személyével és munkájával. Valóban, amit a műről és a szerzőről manapság tudni lehet, azt szinte mindtőle, az egyetlen komoly Thuróczy-monográfia írójától tudjuk. Kísérletei azonban, amelyek a szöveg közzétételére, magyar illetve orosz fordítására, valamint részletekbe menő kutatásainak közkinccsá tételére irányultak, nos, ezek vagy harminc esztendei szorgoskodás mellett is rendre kudarcba fulladtak, a nagy várakozást keltő vállalkozás 1965-ben végleg elakadt. Ekkor összesűrítette és 1967-ben közzétette kutatási eredményeinek esszenciáját (*A Thuróczy-kronika és forrásai*). Ez az 50–60-as években tervezett orosz nyelvű kiadás bevezetője lett volna. A magyar fordítás végül is Horváth János jóvoltából jött létre 1978-ban, sajnos, megbízható kiadás hiányában a Schwandtner-féle változat alapján, általánosságban értékes hozzájárulásul a hazai krónikás irodalom népszerűsítéséhez, de egyúttal konzerválva is egyes félreértéseket. Az érvényes latin szöveg, mint az előbb céloztam rá, 1985-ben jelent meg Galántai Erzsébet és Kristó Gyula gondozásában.

Hogy a jelen munkából az 1965-re következő évtized hozama mégsem hiányzik, az ugyancsak Kristó Gyulának köszönhető, aki Mályusz írását — jó részben saját

korábbi eredményeinek felhasználásával — 1975-ig kompletálta. (Illetve a jelek szerint addig, ameddig a korrektúra elérhető volt: 1984-es adat is akad.) Mályusz dicséretére legyen mondva, hogy a fél századdal ifjabb tudós ő vele ellenkező, őt korrigáló és cáfoló megállapításait az ő nevével fémjelzett könyvben megtűrte, ha szó nélkül nem is hagyta. Így készült el a mű végre 1981-re, és ezután már egy évtizedre sem volt szükség ahhoz, hogy a kirakatban megjelenjék.

Most tehát a kezünkben van a teljes, megbízható, értelmezett és magyarázott, minden további lépéshez és vitához kiindulópontként használható *Chronica Hungarorum*. A három kötet terjedelmén nem sokat változtatott volna, ha a bevezetésnek, vagyis összefoglalásnak szánt 200 lapos monográfia is belekerül. Akkor a forrásokra vonatkozó szétszórt adatokat együttesen is áttekinthetnénk, és az egész kérdéskört a külföld is megismerhetné. Hogy mást ne mondjak, a monográfia 20 lapon beszélt a szerző életrajzáról, felkutatva mindazt, ami személyére és személyiségére fényt vet; a kommentárkötet egy szót sem veszteget erre. A külföldi érdeklődő azt a 18 sort olvashatja el Thuróczyról, amennyit a szövegkiadás bevezetője enged neki.

A kommentárokat ugyanis a külföldi szakértő publikum kedvéért Pelle Pál iradatlan munkával latinra fordította, amiért minden elismerést megérdemel. Gondolom, a sorozatszerkesztők tudnák megmondani, honnan származott e manapság meglehetősen szokatlan ötlet. A BSMRA korábbi kötetei annak ellenére sem ragaszkodtak feltétlenül a Juhász László által alkalmazott régi módihoz, hogy alig egypár lapon tájékoztatták a témában járatlan idegent a kiadott mű geneziséről. Ezt a monumentális opuszt azonban latinul senki sem fog-



ja elolvasni. Kár. Tekintettel arra, hogy a most előttünk fekvő kommentárok tárgyaknál fogva jóformán az egész középkori magyar történelmet végigkísérik, és részletekbe menően ismertetik a krónikás hagyomány keletkezésére, alakulására, összefüggéseire vonatkozó nézeteket és nézetkülönbségeket, a kiadvány jó alkalom lett volna a középkori történelmünk, történeti irodalmunk és a körülötte buzgó évszázados kutatómunka eredményeinek széles körű propagálására.

Továbbá, a latin nyelvűség itt-ott a céltevéstés képzetét is fölkelte az olvasóban. Mert ha már az elszánt specialisták legszűkebb körére vagyunk tekintettel, akkor egészen fölösleges három-négy sorban (egy lexikoncikkre hivatkozva) megmagyarázni, hogy ki volt Paulus Orosius (I. köt. 39. lap), Antoninus Florentinus (uo.) vagy Nagy Sándor (egyetlen sorban a következő lapon) és a többi, nagy számban. Annál is fölöslegesebb, mert a magyarázat néha nem is tud többet, mint amennyit maga Thuróczy, illetve a szövegkiadáshoz készült névmutató elárult már a múltkor. Thorismundusról például három helyen is olvasunk annyit, de nem többet, hogy vizigót király volt, aki 451 és 453 között uralkodott. (Mellesleg szólva, az egész munkát átlengi a didaktikus, lexikális szándék, ami természetesen, hiszen a magyar, mi több, az európai történelmet kívülről néző olvasóhoz akart volna szólni. Ezért kell magyarázgatnia, hogy mi az a Pannónia és hol van Dácia. Mintha a középkori magyar történelem enciklopédiája feküdne előttünk.)

Ezzel egyúttal azt is jeleztem, hogy a kommentárok a legapróbb részletekig, adatokig, fogalmakig, nevekig, kifejezéseikig és szavakig belemélyednek az elbeszélésbe. Szembesítik ezeket a tényekkel, a hazai és külföldi hagyománnyal, irodalmi és okleveles forrásokkal, sőt mindezek variánsaival is. Idézik és értékeli a vonatkozó szakirodalmat, számbaveszik a nézetkülönbségeket. A mű első felében (1–129. fejezet) ennek inkább irodalomtörténeti vonatkozása van, a második rész (130–262.) viszont az esemény- és társadalomtörténet egyes – Thuróczy által érintett – részletkérdéseinek tisztázásához járul hozzá. A kommentárok a néhány szónyi magyarázattól a több lapot kitevő értekezésig terjednek. A recenzió aligha várhatja el bárki is,

hogy hasonló precizitással és hozzáértéssel búvárkodja végig a lapokat, és értékelje, megtámogassa vagy cáfolja az egyes megállapításokat. Észrevétel nyilván bőven akadna, és fog is akadni akkor, amikor a következő kutató a krónikairódom barmely darabkájával szembekekerül. Mályuszék munkája megkerülhetetlen lesz. Ismeretes ugyanis, hogy Thuróczy a mű első, nagyobbik felében szinte szóról szóra követi vagy másolja a Krónikakompozíció előtte fekvő variánsait és az ezekhez csatlakozó folytatásokat. Így áll elő az a helyzet, hogy az ő szövegéhez fűzött jegyzet érdemben nem őt, hanem forrásait illeti, ő reá csak ott és annyiban vonatkozik, ahol válogat közöttük, vagy valamelyest eltér azoktól.

Konkrétan Thuróczyra tekintve ezeken a pontokon kapjuk a legtöbbet. A szerző(k) minden esetben rámutat(nak) az eltérésre, és megkísérli(k) annak okát is adni. Ok, persze, van sokféle. Az az igazán érdekes és a további munka előtt távlatot nyitó, amely a módosítás mögötti szándékosságra, méghozzá eszmei alapon álló szándékosságra vezethető vissza. Azok az állásfoglalások, amelyek Thuróczy és a humanizmus viszonyáról eddig kialakultak, egészen a levegőben lógtak, és jóformán nem is volt vastagabb alapjuk, mint képviselőjük megérzése. Most van konkrét fogódzó, nem is kevés. És ezek birtokában úgy látom, hogy Thuróczyt egy kicsit közelebb kell hoznunk a reneszánsz szellemiséghez. Akár éppen Mályusszal szemben is, aki ugyan rá-rámutat ezekre az áru-ló jelekre, de azért krónikását sommásan „archaikusan középkorinak” minősíti.

Holott van Thuróczynak a forrásokhoz képest jó néhány olyan változtatása, elhagyása is, bővítés is, amely kétségkívül a „korszellem” jegyében fogant. A tárgyi eltérések esetében a könyv itt-ott (ritkán) utal is erre a tényre, érthető azonban, hogy a két történész a stiláris jegyekre nemigen hederít oda. Pedig ezek talán még a másik csoportnál is jellemzőbbek, főleg a humanizmusnak ebben a szakaszában, amelyben az újdonságot elsősorban a „stil nuovo” jelenti. Az egyes mozzanatok külön tanulmányban kellene kigyűjtteni, áttekinteni, értékelni. Erre a recenzió megint csak alkalmatlan.

A források részletes és mélyreható fel-tárása is ebbe az irányba tereli a figyel-

met. Az elemzés ugyanis nem áll meg az első lépcsőfokon, az ősforrásnál, nem elégzik meg annyival, hogy egy-egy szakasz, állítás eredetét megtalálja Hérodotosznál, Diodórosznál vagy Jordanesnél, hanem a közvetlenül felhasznált változatot is megpróbálja felderíteni. Ekkor derül ki, hogy Thuróczy az idézett ókori és középkori szerzők zömét (Ptolemaios, Strabón, Plinius, „Heticus philosophus”, Theophrastos, Cornelius Nepos és Freisingi Ottó) Enea Silvio Piccolomini, egy kisebb részét (Jordanes, Sigebertus Gemblacensis, Vincentius Bellovacensis) Antoninus Florentinus feldolgozásában ismerte meg. A közvetlenül tanulmányozott görögök (Hérodotos, a szicíliai Diodóros, Dionysios Periegetés) pedig Lorenzo Valla, Poggio Bracciolini és An-

tonio Beccaria tolmácsolásában kerültek el hozzám. (Beccaria nevét a most megjelent kötet nem említi, de Mályusz korábban — *Történelmi Szemle* 1961. 519. — bizonyította részességét a *Krónika* létrejöttében, szövegösszevetésekkel dokumentálva, hogy a görög szerző nem Priscianus, hanem Beccaria fordításában feküdt Thuróczy előtt.) Az ókoriak közül — a forráselemzés tanúsága szerint — csak Justinus, Pomponius Mela és Julius Solinus, a középkorból csak Martinus Polonus, Sevillai Izidor és Orosius szolgált számára közvetlen forrásul. E névsorból azonban Justinust törölnünk kell, mert bizonyíthatom, hogy az ő adatai is Enea Silvio Piccolomini (*Historia rerum ubique gestarum*) révén jutott a tudomására:

Justinus 2.1.5.

Scytharum gens  
antiquissima  
semper habita,  
quanquam inter  
Scythas et  
Aegyptios diu

contentio de  
generis vetus-  
tate fuerit...

Enea Silvio 28.  
Trogus Pompeius

Scythas cum  
Aegyptiis

de generis vetus-  
tate contendisse  
dicit.

Thuróczy 44.  
Item Trogus Pompeius

Scitas cum Egyptiis  
tanquam homines  
gentiles, qui  
semper mundum sine  
initio stetisse putarunt,  
de generis vetus-  
tate contendisse  
fatur.

Nem kell sokat számolgatni annak a megállapításához, hogy a Magyar Krónika közvetlenül felhasznált külföldi forrásai között körülbelül azonos az ó- és középkori, illetve a humanista alkotások száma. De a „középkori” jelző is inkább a szellemiségre értendő és nem a keletkezés korára, hiszen a legfontosabb, Antoninus Florentinus (†1459) a kortársak közé tarozik. Az irodalomtudomány és a humanizmus kutatás szempontjából jelentősnek találok azt a tényt, hogy a királyi kúria hivatalnoka az 1480-as években a legmodernebb feldolgozásban ismerte meg a régi szerzők túlnyomó többségét, az ókoriakat is, a középkoriakat is. Valószínű tehát, hogy a most már rendelkezésre álló adatok szisztematikus össze-

gyűjtése és feldolgozása után a Thuróczy műveltségéről kialakult kép új színezetet kap, a XV. századi magyar történetírással hatást gyakorló szellemi kör pedig a Budán tevékenykedő olaszoktól függetlenül is tetemesen bővül. Végeredményben alighanem arra a következtetésre kell majd jutnunk, hogy a reneszánsz mentalitás Magyarországon nem egyéni kezdeményezéseknek és nem idesoródott idegenek befolyásának köszönhetette meghonosodását, hanem magától jött létre. Aki tudniillik arra volt kíváncsi, hogy mit írt Hérodotosz a szkítákról, az Lorenzo Valla-ra fanyalodott, akár tetszett neki, akár nem.

Kulcsár Péter

## ESTERHÁZY PÁL: MARS HUNGARICUS

Sajtó alá rendezte és a Mars Hungaricus latin szövegét magyarra fordította, a Visszaemlékezés, valamint a levelek jegyzeteit és az Esterházy Pál című kísérőtanulmányt írta Iványi Emma. Bevezette és szerkesztette, a Mars Hungaricus jegyzeteit Iványi Emma gyűjtésének felhasználásával írta Hausner Gábor. Bp. 1989, Zrínyi K., 562 l. (Zrínyi-Könyvtár III.)

Ritka manapság az olyan könyvsorozat, amely a több évre szóló előzetes terv ellenére munka közben úgy tud bővülni és változni, hogy minden változásnak a szaktudomány látja hasznát. A Zrínyi Könyvkiadó 1985-ben elindított nagy vállalkozása már önmagában is dicséretes elgondoláson alapult, amint a sorozat főszerkesztője, Klaniczay Tibor az első kötet előszavában írja: „Fő feladata a hadvezér-politikus-költő életére és munkásságára, valamint a vele kapcsolatban álló személyekre és eseményekre, továbbá családjára vonatkozó források, dokumentumok közzététele.” Az előzetes terv, az egymást követő kötetek sorrendje módosult ugyan, de éppen a kutatás frissességét dokumentálva került előre a *Zrínyi Miklós prózai műveit* tartalmazó első, majd a Zrínyiről szóló *Angol életrajz* második kötete után az Esterházy Pál műveit közreadó *Mars Hungaricus*, amely Zrínyi 1663–64. évi hadjáratainak hazai és külföldi dokumentumaiból is válogatást ad. A sorozat együvé tartozását bizonyítja, hogy a megújult Zrínyi-kutatás valamennyi és főleg újabban feltárt ismeretanyagát felhasználják a kötet tanulmányai, számtalan helyen utalva a korábbi kötetekre, ezzel is segítve az irodalomtörténeti, történeti köztudatba való beépülést. Ugyancsak nagy előnye a kötetnek, hogy a tanulmányok kifejezetten a mostani közlés számára íródtak, tehát nem régi írások újraközléséről, esetleg átfésült aktualizálásáról van szó, hanem a terület legújabb kutatási eredményeit rögzítő elemzésekről vagy problémafelvetésekről.

A kötet szerkesztésének rendjét irányító Klaniczay Tibor főszerkesztő és Kovács Sándor Iván sorozatszerkesztő biztos érzéssel választották ki azokat a különböző műfajú (és szerzőjű) szövegeket, amelyek közreadása a Zrínyi-kutatás jelenlegi helyzetében tényleges hiányt pótol és hasonlóan szerencsés kézzel válogatták (vagy inkább bízták meg tanulmányírással) a kötetben közölt dolgozatok szerzőit, akik az

azonos témához szakterületüknek megfelelően eltérő látásmóddal közeledtek. A kötet szerkesztésében oroszlanrészt vállaló Hausner Gábor bevezetőjében a címadó szöveg, Esterházy Pál *Mars Hungaricus*-ának kézirat- és eddigi kiadástörténetét foglalja össze. A teljes terjedelmében most első ízben olvasható emlékirat latin nyelvű kézírata sokáig hozzáférhetetlen volt, majd az idő nem volt elég érett a lefordításra és közreadásra. Az Esterházyak hercegi ágának az Országos Levéltárban található anyagát feldolgozó Iványi Emma fáradságos munkájának eredménye a mostani fordítás és a szöveg részbeni jegyzetelése is, amelyet Hausner Gábor egészített ki.

A *Mars Hungaricus* avagy értekezés a török háborúról s annak kezdetéről és végéről visszatekint ugyan Magyarország és Erdély korábbi történetére, főleg Istvánffy nyomán Moháccsal, majd részletesebben II. Rákóczi György szerencsétlen hadjáratával és Erdély pusztulásával foglalkozik, azonban már a tizedik fejezetben áttér az 1663–64-es hadjárat eseményeire, amelynek Esterházy személyesen is részese volt. Indokolt tehát, hogy a kötet legterjedelmesebb tanulmánya is ezzel az időszakkal foglalkozék (Perjés Géza: *Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború*). Miként a szerző bevezető soraiban írja: „E tanulmány célja, hogy elsősorban Esterházy Pál e kötetben közölt emlékirata és más újabban előkerült, de részben még kiadásra váró források adatait beillesse abba az ismeretanyagba, amivel a Zrínyi-kutatás már eddig is rendelkezik.” Perjés Géza, a tudós hadtörténész már számos írással (önálló kötetekkel, tanulmánnyal, szövegválogatással) bizonyította, hogy csak a kor minden történetét alaposan ismerő, a gyakorlati katonai szaktudás, a történeti rendszerezés és mikrofilológia igényeinek megfelelő erudícióval megformált tanulmányt bocsát ki keze közül. Teszi ezt még akkor is, ha esetleg saját korábbi megállapításait kell az újonnan megismert tények függvényé-

ben módosítania. Ilyen nagyigényű dolgozat a mostani is, amely végigkövetve az 1663–64-es hadjárat eseményeit, pontról pontra megkísérli az eddig ismert adatok és a kötetben hozzáférhetővé vált források összevetését. A közel kétszáz jegyzettel alátámasztott mintegy 60 oldalas tanulmány inden bizonnyal a korszak egyik alapvető feldolgozása marad. Egy önkritikus jegyzetét azonban óvatosan meg kell kérdőjeleznünk. A tanulmány 32. jegyzete a következő: „Wagner [Das Türkenjahr 1664.] 1964. 114. és köv. Montecuccoli »bicocca«-nak nevezte Zrínyi-Újvárt. A szónak több jelentése van: »hegyi kiserőd«, »megerősített hely«, »magaslaton lévő nyomorúságos kunyhó«, »barakk«, »örállás«, tehát nem »juhakol«ahogyan Montecuccoli műveinek német fordítása alapján én is írtam. »Nem vonna kétségbe a szó több jelentését, hozzá kell tennünk, hogy nem a kései német fordítás és szakirodalom tette híressé a »juhakol« kifejezést. Így szerepelt az már a kortárs német irodalomban is. Igazolja ezt az 1665-ben megjelent *Des Edelen Henneken von Lauensteine kurtze umständliche Relation. Der wider den Erbfeind der Türcken, des 1663 und 64ten Jahres angetretenen und nummehr abgelegten Krieges-Expedition* című Montecuccoli-párti dialógus, amelynek kísértő verse éppena Zrínyi-Újvárnak nevezett juhállóból kiűzött Pan keserveit panasolja el. (A próza szövegben és a versben előforduló kifejezések: Meyerhoff, Schäferer, Serinischer Stall.)

A kötet gerincét képező Esterházy-mű latin szövege és Iványi Emma gördülékeny magyar fordítása után még egy magyarul írt Esterházy-kézirat került most először teljes szövegével az olvasók elé: *Visszaemlékezése ifjúkorára (1635–1653)*. Ezt egészíti ki az a 31. levél, amelyet a jelzett hadjárat idején írt Esterházy feleségéhez, Esterházy Orsolyához. Az Esterházy-írásokat három tanulmány kíséri, Bene Sándor motívumtörténeti írása (*Zrínyi mint „Magyar Mars”*), Kovács Sándor Iván Esterházy Pál Zrínyi-élményéről (*„Kik Marsnak merészségét követik”*) és Iványi Emma életrajzi összefoglalója (*Esterházy Pál*). Bene Sándor széles kitekintéssel kapcsolja egybe mindazokat a képeket, amelyek a Mars-toposz magyarországi elterjedését és Zrínyihez kapcsolódását illusztrálhatják és különösen figyelemre méltó mindaz, amit az egykorú Zrínyi-

propaganda szerepéről mond. Tanulmánya újabb inspirációt ad a korabeli források, rölapok, emlékiratok stb. Zrínyire vonatkozó anyagának összegyűjtéséhez és közreadásához. Kovács Sándor Iván miután erőteljes kritikával illeti Esterházy Pál verseinek legújabb kiadását (RMKT XVII. 12. köt. 1987.), egy „heroikus” darab, az *Egy csudálatos ének Zrínyi-vonatkozásait elemzi*. Az Esterházy-kutatás pezsgését jelzi az a két kiadvány, amelyekre éppen Kovács Sándor Iván tanulmánya kapcsán hívhatjuk fel a figyelmet, jóllehet megjelenésük már e dolgozat lezárása utánra esik. Kovács Sándor Iván még eredetiben használta azokat a halotti beszédeket, amelyeket a vezekényi ütközetben elesett Esterházy László, Ferenc, Tamás és Gáspár fölött mondott Hoffmann Pál és Pálffy Tamás. A Bécsben 1654-ben megjelent beszédek azóta kritikai szövegkiadásban és jegyzetekkel is hozzáférhetőek Kecskeméti Gábor munkája eredményeként (*Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, Bp. 1988.). Ugyancsak Kovács Sándor Ivánál olvashatunk az Esterházy-galéria képeinek történetéről. A képzőművészeti öskultusz kelet-közép-európai összefüggéseiről (és az Esterházy-galériáról) szól Petneki Áron tanulmánya: *Identificatio, exemplum, stimulus. Mode und Rolle der Ahnengalerie in Ostmitteleuropa. = Geschichtsbewusstsein und Geschichtsschreibung in der Renaissance*. Bp. 1989. 47–56.

A kötet egyetlen nem Esterházytól származó szövegközlése, a *Le Mars à la mode de ce temps* című anoním írás magyar fordítása Tóth Réka munkájának eredménye. A szövegközlést nemcsak a cím indokolja, sokkal inkább a tartalom: a francia dialógus az 1663–64-es hadjáratról számol be feltűnő jólétesültséggel. Noha a szöveg kritikai feldolgozása nem tartozik a Zrínyikutatás kompetenciájába, a szerzőről és a megjelenés helyéről a jegyzeteket összeállító Héjjas Eszter tesz figyelemreméltó megállapításokat. A „Liège-ben Vulcanus birodalmában” megjelent munkáról elsősorban Kurcz Ágnes tanulmányára építve valószínűsíti, hogy a nyomdahely fiktív és az a bruxelles-i Lambert Marchand műhelyének terméke. (Kár, hogy erről a feltételezésről Bene Sándor még nem tud, tanulmánya az impresszumot még tényként kezeli, 388. l.). Még ennél is nagyobb homály fedi a

rossz franciaságú röpirat szerzőjét. Héjjas Eszter összegzi a kutatás eddigi feltételezéseit, ám a mostani ismeretek egyértelműen sem bizonyítani, sem kizárni nem tudják a korábban gyanúba vett személy, Giovanni Sagredo bécsi velencei követ szerzőségét. A dialógus, általában két vagy több fiktív szereplő beszélgetése a kor kedvelt szépirodalmi megjelenési formája volt. Gondoljunk csak a német „Gesprächspiele”-re, a *Fruchtbringende Gesellschaft* vagy a Georg Philipp Harsdörffer alapította *Löbliche Hirten- und Blumenorden an der Pegnitz* dialógusaira. (Hasonlóan fiktív dialógus és éppen 1663–64-ről szól a korábban már idézett Hennecke-féle *Relation* is.) E társaságok tagjai nemcsak fiktív személyeket szerepeltettek, hanem ők is költött nevükön publikáltak. Talán nem lenne érdektelen *Az ezen idők módja szerint való Mars* szereplőit ilyen szempontból is megvizsgálni (Lambert Marchand – Filomarc?)

A közreadott szövegek magyarázó jegyzeteinek száma több százra rúg. Megjegyzéseink nem a hiányt hangsúlyozzák, hanem néhány kiegészítésre tesznek javaslatot, abban a tudatban, hogy a szövegek vizsgálata, a források felderítése még nem fejeződött be. Esterházy Pál két helyen is (186., 201.) foglalkozik az 1664–65-ben megjelent üstökösökkel. Bár ő is említi „másoknak részben megfigyeléseit, részben vélekedéseit”, ám az üstökösök leírása (főleg a december 15-i) olyan szakszerű, hogy annak bizonyára korabeli tudós csillagászati munka lehetett a forrása. Megtalálni persze a tényleges forrást nem lesz könnyű, mert az 1664–65. évi üstökösjárás csóvaként vonta maga után az asztrológiai munkák tömegét. (A wolfenbütteli Herzog August Könyvtárban csupán ebből a két évből 52 csillagászati munka található.) *Az ezen idők módja szerint való Marsban* megemléített csillagjósolás (382.) megfigyeltéshöz viszont esetleg közelebb jutunk, ha a török birodalomra vonatkozó, jóslatokat is tartalmazó, sok kiadást megért német nyelvű munkát tanulmányozzuk: *Türkischen Staats- und Regiments Beschreibungen [...] Weissagungen, Muthmassungen*. H. n. 1664. (App. H. 2084). A *Mars Hungaricus*hoz fűzött 150. jegyzetben olvasható: „A Rövid és igaz beszámoló (App. H. 912.2–3.) azt is leírja, hogy a zendülőket megfékezni igyekvő Zrínyire »egy magyar

cigány« támadt, de Hohenlohe kísérei lelőtték. A korabeli híradás (Berkeszi 1886. 254.) viszont azt állítja, hogy egy tatár támadt rá Zrínyire. Vö. *Angol életrajz* 1987. 94., 407.” A korabeli híradás bizonytalanságát feloldhatónak látjuk, ha elolvassuk egy 1664-ben megjelent, C. B. L. M. V. R. betűjellel jelzett ismeretlen szerzőjű német munka címét: *Zwey nützliche Tractätlein. Das Erste: Wunderlicke und wahrhaftige Beschreibung der Cingaren oder Ziegeuner, so man an etlichen Orten, aber unrecht Tatern oder Tartern nennet, [...] Das Andere: Von den rechten natürlichen Tartern...* (Wolfenbüttel, HAB Hb Kapsel 1/1). A 12 leveles nyomtatvány esetünkben azért is érdekes, mert C<sub>4</sub> levelén pontos leírását adja annak a csuda tatárnak, aki Zrínyit élve elfogni és a népek szeme láttára széttépni és felfalni akarta. Ugyancsak magyarázatra szorul a 357. lapon Zrínyi jellemzése is: „Ami Miklós grófot illeti, valóban sokat eszik, Milonnak is nehezére esne túltenni rajta...” A krotóni Milon az ókor legnevezetesebb atlétája az i. e. VI. századból, akinek nemcsak testi ereje, hanem mértéktelen étvágya is legendás volt.

A kötet egészét, szövegkiadását, résztanulmányait illető dícsérő szavain és csupán kiegészítésre törekvő pótlásaink mellett nem hallgatható el, hogy a feltűnően sok sajtóhiba, apró adattévesztés nem méltó a sorozat eddig kivívott rangjához. Felgyorsult könyvkiadásunkban szinte nincs is kiadvány sajtóhibák tömkelege nélkül, ám egy tudományos igényűnek szánt kötetben erre jobban kellene ügyelni. Felsorolásuk ezen a helyen ugyan felesleges, hiszen legtöbbjük olvasás közben közvetlenül korrigálható, csupán azokra az előírásokra hívjuk fel a figyelmet, amelyek neveket, adatokat változtatnak meg és javíthatatlanul hagyásukkal továbbörökítenek. (Zárójelben megadjuk a téves adat lapszámát és a helyesbítést is.) Kiseb betű, illetve számtévesztésekkel találkozhatunk a következő esetekben: nagyszőlősi csata (nagyszöllősi, 29.), Bonzi (Bonzy v. Bonsy 81.), Szekfü-Szekfü (91.), Csapody (Csapodi 98.), eszeni (essen, 398.), Bubits-Merényi 1985. (1895. 415.), Illusustrium (Illustrium, 420.), Bethlen 1799 (Bethlen 1779, 467.), Széchenyi Könyvtár (Széchényi, 524.), Ensebius Lobkowitz (Eusebius 530.), British Library (British,



530.). Vannak aztán olyan elírások is, amelyek helyesírási bizonytalanságra utalnak egy-egy betű kihagyásával vagy beírásával és értelmezési nehézséget okoznak: „... az Úristenek kiváltképpen való gondviseléséből” (Úristennek, 92.), kisebbíteni (kisebbíteni, 363.), neopotizmus (nepotizmus, 373.), Érsekújvárbán (Ersekújvárba, 528.), „Ne cselekedjünk-e a rosszat,...” (cselekedjünk-e, 531.).

A kötetben — mint már említettük — hét szerző tanulmányát illetve fordítását, magyarázó jegyzeteit olvashatjuk. Természetes, hogy a téma azonossága folytán az egyes írások kapcsolódnak egymáshoz, utalnak egymásra, gyakran azonos szakirodalomra hivatkoznak. Ezeknek a keresztutalásoknak az ellenőrzése, a hivatkozások egységesítése a kiadói szerkesztő feladata. Mivel esetünkben a kiadó e munkatársa azonos a kötet bevezetőjének és jegyzetei nagy részének összeállítójával, fel kell tenni a kérdést, szerencsés-e egy ilyen összekapcsolódási Nem Hausner Gábor lelkiismeretességre törekvő munkáját akarjuk kisebbíteni, amikor megjegyezzük, hogy már csak a „több szem többet lát” elve alapján is szerencsésebb lett volna, ha valaki egyezteteti az azonosságokat, összeveti a mutatókat az eredeti szövegekkel. Néhány tévedés, amely talán elkerülhető lett volna: a hadtörténeti tanulmány 3 jegyzetében is olvashatjuk: Bánlaky J.: *I. m.* (94., 95., 97.). Az idézett mű címét azonban a kötet sehol sem árulja el, ráadásul a névmutató Bánlaky-Breit József-et ír. A „Tündérkert” romlása c. tanulmányt a 467. lapon Barta Jánosnak tulajdonítják, csak a névmutatóban található helyesen: ifj. Barta János. Kanyaró Ferenc: *Zrínyi legújabb epigonja* c. tanulmányának lelőhelye nem EPhK 1983 (462.), hanem EPhK 1893. Tarnóc Mártonnak nincsen *Allamélet és politikai gondolkodás* címen 1979-ben megjelent kötete (463.). A szerző (Iványi Emma) valószínű a Magyar remekírók sorozat Tarnóc által szerkesztett *Magyar gondolkodók 17. század* (Bp. 1979) c. antológia egyik fejezetére utal, amelynek helyes címe: *Allamelmélet és politikai gondol-*

*kodás*. A *Mars Hungaricus* 95. jegyzete utal a hadtörténeti tanulmányra: Perjés 24. (helyesen: 42.) Ugyanígy téves *A mai Mars* 10. jegyzete: Perjés 25. (helyesen: 43.) A *Mars Hungaricus* 104. jegyzetében Johann Wilhelm Hagen grófról, alezredestől ír, aki a szöveg XVI. fejezetében már ezredesként szerepel. A 168. jegyzet hivatkozása: Századok, 1886. 257. Ugyanez az írás az előző jegyzetekben „Berkeszi 1886. 257.” rövidítéssel szerepel. Nem történt meg a bibliai helyek rövidítéseinek egységesítése sem, hol latinul, hol magyarul olvashatjuk őket, pl. *A mai Mars* jegyzeteiben: 106. jegyz. Lib. Sir. 33.31., 116. jegyz. Pál lev. Róm. 3.8., 168. jegyz. 1. Moc 9.10. (Ez utóbbi helyesen: 1. Mak 9.10.) Néhány elírás (korántsem valamennyi) a névmutatóból, ezúttal a lapszám felsorolása nélkül: Angyal András (helyesen: Andreas v. Endre), D’Avaucourt, Duboi (D’Avancourt, Dubois), Batthyány Márta (Mária), Benczédý László (Benczédi, Contarini (Contarini), Draskivich (Draskovich), Leibnitz (Leibniz), Maníus (Maníus), Salm, Nickas (Nicklas), Schemp (Schempp), Souses (Souches). Majdnem komikus a szerzetesek rendi nevének besorolása. Ld. Jesu Maria, Alexander a; Spiritu Sancto, Stephanus a; Theresia, Andreas von S. A földrajzi nevek mutatójának gyöngyszeme: Szentlélek (Spirito Sancto) 159, 251. Érdemes idézni az eredeti szöveget is a *Mars Hungaricus*-ból: „... a Szentléleknek szentelt napon, az az pünkösdkor elmentem a Zrínyi-Újvárbá készülő Zrínyihez...”

A hibák aprólékos felsorolását ugyan még lehetne folytatni, mindez azonban olyan látszatot keltene, mintha kétségbe akarnánk vonni e rangos sorozat új kötete szerzőinek tudományos erényeit. Ismétletten hangsúlyozni kell tehát, hogy az Esterházy Pál írásait és a hozzá tematikusan is kapcsolódó szövegeket közreadó kötet a XVII. századi irodalom- és történetkutatás egyik alapvető forráskiadványa, amely számos irányban ad inspirációt a megújuló művelődéskutatás számára.

Németh S. Katalin

## REGARDS SUR KOSZTOLÁNYI

Association pour le Développement des études Finno-Ougriennes, Paris és Akadémiai K.,  
Bp. 1988. 179 l. (Bibliothèque finno-ougrienne)

A Magyar Tanulmányok Nemzetközi Központjának megalapítása adott alkalmat 1985 decemberében, Párizsban egy kollokvium rendezésére, amely méltó módon ünnepelte meg Kosztolányi Dezső születésének századik évfordulóját. A kötet a tudományos ülésszak csaknem valamennyi előadását tartalmazza. A jubileum véletlene folytán a huszadik századi magyar irodalom egyik „legfranciásabb” írójára esett a szervezők választása, hiszen Kosztolányi azok közül az írók közül való, akiknek sok esélyük van arra, hogy felkeltsék a francia olvasók és kutatók érdeklődését. A magyar nyelven alkotó Kosztolányi művészete mindenekelőtt nyelvi problémákat vet fel a franciák számára, természetes tehát, ha több tanulmány is foglalkozik Kosztolányi nyelvészeti írásaival és nyelvvédő tevékenységével, illetve a Kosztolányi-műveket nyelvészeti szempontból közelíti meg.

Az írói beállítottság és az alkalmazott módszerek egybeesése figyelhető meg azokban az írásokban, amelyek a pszichoanalitika és a pszichokritika szempontjait érvényesítik.

Mind a pszichológia, mind pedig a nyelvészet elvezeti a tanulmányok íróit bizonyos filozófiai, nyelvfilozófiai és művészetelméleti problémákra, amelyek jelentkezhetnek a Kosztolányi-művek primer és szekunder befogadásakor egyaránt.

Bertrand Boiron *Kosztolányi és a nyelvek sokfélesége* című tanulmányában a nyelvész Kosztolányit eleveníti meg, számos és élvezetes példát sorakoztatva fel annak bizonyosságául, hogy Kosztolányi a nyelvnek nem „botcsinálta” kutatója volt, hanem határozottan megfogalmazott nyelvfilozófiai alapon gondolkodott és írt. Kosztolányi számára élet és nyelv, nyelv és világ elválaszthatatlanok egymástól. A nyelv nem pusztá kommunikációs eszköz, hanem a lét lényege. Ebből a tételből következnek a tanulmány által ismertetett összehasonlító nyelvészeti és fordításelméleti megállapítások. Ezek szerint minden nyelv immanens értékekkel rendelkezik, így Kosztolányi számára elképzelhetetlen az, hogy az egyes nyelveket alá- és fölérendeltségi viszonyok

alapján rangsorolja.

Kosztolányi a nyelvész portréját teszi tovább Csécsy Madeleine előadása is. Ugyanebből a problémából indul ki, amikor Antoine Meillet, a híres francia nyelvész tanulmányát említi, amelyben Meillet többek között a magyar nyelv halálát jósolja meg. Kosztolányi ezt a jóslatot nem csupán a nyelvésznek írt válaszában cáfolta meg. Tudatosan vállalkozott arra a feladatra, hogy a legújabb nyelvelméletek tételeit költészetté változtassa és így lehetőséget nyújt a kritikus számára a műveiből következő művészetelméleti tanulságok levonására.

A cikk írója szerint Kosztolányi ösztönösen rájött a Saussure-i strukturalizmus lényegére; az egyes nyelvek szerkezetének belső arányaira, öntörvényűségére, valamint arra, hogy a szójelentések jelölt és jelölő viszonyán alapulnak. A tanulmány azonban sajnos nem vizsgálja meg a Saussure-i nyelvelmélet és a Kosztolányi-féle nyelvszemlélet kapcsolatát. Az olvasó ugyan kikövetkeztetheti Csécsy Madeleine szavaiból, hogy Kosztolányi munkássága sokkal közelebb áll valamiféle néplelektani, mitikus, történeti megközelítéshez, mint az oppozíciókon alapuló, logikai elmélethez. Ugyancsak anakronizmusnak tűnhet az olvasó számára a pragmatizmus említése Kosztolányi gondolataival kapcsolatban, hiszen az a felismerés, hogy a nyelvi kommunikáció a kontextustól és a szituációtól függ, olyan magától értetődő összefüggés, amelyre bárki rájöhet, aki mélyebben elgondolkodik a nyelvek természetén.

Véleményem szerint tehát, Kosztolányi és a modern nyelvelméletek kapcsolata pusztán véletlenszerű egybeesés, és ami elválasztja őket egymástól, az éppen Kosztolányi művész volta. A költő nem elégedhet meg a nyelv szerkezeti vizsgálatával, az a dolga, hogy új összefüggéseket és kapcsolatokat teremtsen a nyelvi elemek között. A nyelvész ezt nem feltétlenül teszi meg.

Nyéki Lajos írásában (*Kosztolányi a magyar nyelv védelmezője*) szintén a magyar nyelvet védő és nyelvművelő Kosztolányi elevenedik meg. Nyéki Lajos szerint Kosz-

tolányi abból indul ki, hogy a nyelv elsősorban természeti jelenség s mint ilyen sokféle és állandóan változik. Kosztolányi dinamikus nyelvvédő tevékenységét az úgynevezett pozitivistá nyelv műveléssel állítja szembe, amely a tekintélyelv érvényesítésével akarja „tisztítani” a nyelvet. Kosztolányi a nyelvrontás minden okát és következményét megvizsgálta, nem elégedett meg egy-egy elszigetelt jelenség bírálatával. Például nem önmagában véve helytelenítette egy idegen szó használatát, hanem az idegen szavak kizárólagosságát vetette el, azt, hogy magyar szavakat és kifejezéseket szorítanak ki a nyelvből. Kosztolányi nem csupán a dilettáns és hanyag használókkal, hanem bizonyos nyelvészekkel szemben védte a magyar nyelvet. Mivel szerinte a nyelv működését elsősorban emberi, pszichológiai, szociológiai és történeti tényezők befolyásolják, elkézelhetetlen volt számára a magyar nyelv pusztulása. Ezért érthető — mondja Nyéki Lajos — a Meillet elleni heves kirohanása, amelyről Csécsy Madeleine is szólott tanulmányában.

Járfás Ágnes *Kosztolányi novelláit fordítva és Kepes Sophie a „Néró a véres költő” és az „Édes Anna” — nyomozás két fordítás története után* című tanulmánya a nyelvészet által felvetett problémákat a fordítás, illetve Kosztolányi műveinek fordíthatósága szempontjából tárgyalja. Járfás Ágnes szerint a Kosztolányi-fordító elsődleges feladata a stílus vizsgálata, amelyhez azonban elengedhetetlen a Kosztolányi-féle episztemológiai apparátus megmozgatása. E művelet segítségével jut el a tanulmány írója a Kosztolányi-szövegek lényegi szerkezetéig, az oppozíciókon és konfliktusokon alapuló bináris struktúrákig.

Kepes Sophie ugyanezen a kérdéskörön belül két regény fordításának és megjelenésének a történetét vázolja fel, közvetlenül a háborút megelőzően és a Vichy kormány alatt. Tanulmányának igen jelentős a dokumentum-értéke.

A francia szerzők által írt tanulmányok másik nagy csoportja a Kosztolányi-művek pszichoanalitikai vizsgálatát tűzte ki célul. E tanulmányok megállapításai közel állnak egymáshoz, részint Kosztolányinak a pszichoanalízishez és a skizofrénekhez való vonzódását, ebben az irányban való tájékozottságát ismertetik, valamint fényt vetnek arra, hogy mindennek milyen következmé-

neyei voltak az író konkrét művészi gyakorlatára vonatkozóan. (Például: Blandine Judas: *A pszichoanalízis hatása az 1918 előtti novelláiban.*) Részint pedig a Kosztolányi-hősök hasonló beállítottságáról szólnak, érdekes pszichokritikai elemzéseket adva az egyes művekről.

Kassai György (*Kosztolányi és a halálöszlőn*) ugyanezt a pszichokritikai kiindulópontot a halál filozófiai és biológiai motívumával kapcsolja össze, ebből vezetve le egyrészt az író szubjektív hozzáállását, amely egyben a művészethez való hozzáállását is jelenti, másrészt pedig a művekben megjelenő halál-motívumot, amely az összes többi elemet interpretálja.

A cikk szerzője kiemeli, hogy a pszichoanalízis, amely minden Kosztolányi műben megjelenik, egyfelől kultúrtörténeti okozat (Bécs hatása), másfelől életrajzi jelentőségű, hiszen közsímsert, hogy unokatestvére és jó barátja Csáth Géza (Brenner József) maga is író és pszichiáter, neurotikus alkat, igen nagy hatást gyakorolt Kosztolányira. Mindebből következően Kassai György számára nem kétséges, hogy Kosztolányi nagyon jól ismerte Freud és Ferenczi Sándor írásait, így nem csupán alkati kérdés nála a pszichoanalitikai érdeklődés, hanem elmélyült és konkrét tudás is motiválta az író.

Maurice Regnaut (*Kosztolányi az „Esti” írója: írás vagy halál*) folytatja a Kassai által megkezdett pszichoanalitikai vizsgálódást, a Kosztolányi életművet az *Esti Kornél*-novellákra szűkítve. Rámutat arra, hogy Esti Kornél alakjának megalkotása közben az író maga is egyfajta skizofrén állapotba kerül. Regnaut az Én ilyen jellegű megkettőződését minden alkotó folyamat sajátjának tartja, amely során az írói aktivitás, azaz az élet és a passzív szemlélődés és a halál kerülnek szembe egymással.

Karátson András *Kosztolányi a közhellyel szemben* című előadásában összevonja a Kosztolányi-féle pszichoanalízis és nyelv-szemlélet tanulságait. A Kosztolányi-művek olyan sajátosságát emelve ki, amelyre eddig nemigen figyeltek fel a kritikusok. Szerzőnk a közhellyet teszi nagyító üveg alá és megállapítja, hogy a közhely, amelyet minden író használ, az egyetlen lehetséges eszköz arra, hogy a műalkotások általános érvényűvé, társadalmivá váljanak. Ily módon lesznek a közhelyekből toposzok.

A közhely Kosztolányinál nyelvi probléma, amely lehetővé teszi, hogy feltárujanak az egyén társadalmi és pszichikai mozgatórugói. Karátson András az 1920 előtti novellákat vizsgálja a fenti szempontból és arra a következtetésre jut, hogy Kosztolányi eredetisége és utánozhatatlansága végeredmény csupán, amelyhez a közhelyen keresztül vezet az út és amelynek célja az adott társadalom kritikája.

Jean-Luc Moreau (*Kosztolányi avagy „mond meg mivel játszol megmondom ki vagy”*) Kosztolányinak egy nyelvtörténeti tényre vonatkozó megállapításával kezdi tanulmányát, mely szerint a magyar nyelv a „munka” és „dolgozni” szavakat a szláv nyelvektől kölcsönözte, míg a „játék” szót már az őshazában is ismertük. Ez a tény jó ürügyet szolgáltat Kosztolányinak korai hipokrita társadalmának bírálata; az emberi természetnek egyáltalán nem lényege a munka, ahogyan azt sokat állítják, a játék viszont sokkal inkább az. Jean-Luc Moreau néhány vers, regény és novella vizsgálatán keresztül valóságos játékelméletet von el Kosztolányi műveiből, ahol a játék megjelenik a szavak szintjén, az ember (Kosztolányi és a Kosztolányi-hősök) pszichikai meghatározottságaként és végül a művészet sem lesz más mint játék.

A kötet utolsó, francia szerző által írt tanulmánya Eva Toulouse előadása, amelyben a *Tengerszem* című kötet négy, antik-római ihletésű novelláját elemzi, a költő világképének esztétikai struktúrára helyezve a hangsúlyt. (*Kosztolányi és a római inspiráció*)

A magyar közreműködők is a pszichoanalízis és a szociológia módszereit alkalmazzák és levonják e kritikai és ismeretelméleti irányzatok bizonyos tartalmi konzekvenciáit mind Kosztolányi személyiségét, mind pedig műveit illetően.

Ádám Péter *„Esti Kornél” és az örület* című tanulmányában a kulcsfogalom az örület, amely több síkon értelmezi Kosztolányi művészetét. A szerző szerint elsősorban ismeretelméletileg, ugyanis ha az örülettel, a devianciával az udvariasságot állítjuk szembe, akkor megállapítható, hogy az udvariasságból következő távolságtartás (önmagunkkal szemben is) megakadályoz minket a világ, illetve önmagunk megismerésében. Ádám Péter tanulmánya rámutat arra is, hogy az örületnek nyelvfilozófiai ve-

tülete is van Kosztolányinál, hiszen Kosztolányi „örültjei” különválasztják a jelöltet és a jelölőt, a köznyelvitől eltérő jelentésükben használják a szavakat. A költő ugyanezt teszi. Az örület és a művészet azonban együtt nem létezhet, a pszichológia törvényei szerint egymást kizárják.

Balassa Péter *Kosztolányi és a nyomor, elnélkedések az „Édes Annáról”* című tanulmányában a nyomor és a kommunikáció problematikáját boncolgatja. A nyomor egyrészt Anna szociális, másrészt pszichikai meghatározottságát jelenti, s a tanulmány szerzője szerint lehetőséget nyújt Kosztolányi számára egyfajta egzisztencialista filozófia művészi ábrázolására, ahol a nyomor a világgal és önmagunkkal való kommunikáció hiányát és szegényességét is jelzi s az ember totális magányához vezet.

A harmadik közreműködő, Kelevész Ágnes *Kosztolányi „Naplója” ürügyén* című cikkében, túl azon, hogy a művészi alkotás folyamatának szubjektív, az alkotóra vonatkozó tényeit kutatja, egészen általános síkon elemzi Kosztolányi *Naplóját*, az író életéből kiindulva közelít a művekhez, s egy ilyen kiindulópontú módszer ismeretelméleti státuszát próbálja igazolni.

Szávai János Kosztolányi nevetéséről szóló előadásában irodalomtörténetileg kronologikusan vizsgálja Kosztolányi humorának kialakulását és létmódjait.

A magyar szerzők közül Szegedy-Maszák Mihály tanulmánya, *Az „Esti Kornél” mint ellenregény*, szinte összefoglalja az előző írásokat: a filozófiát, a nyelvészetet és a pszichológiát az irodalomelmélettel ötvözi. Kosztolányi műveit ugyanis a modern kritikai irányzatok terminológiáját használva elemzi, így világítván rá Kosztolányi fentebb említett nyelvfilozófiájára. Szegedy-Maszák Mihály rámutat arra is, hogy a Kosztolányi életművéből elvonható lételméleti fenomenológia természetszerűleg a XIX. századi német filozófiából ered (Nietzsche), a művészet autonómiájára és lényegére, így létre kérdéz, ezen keresztül nyújt alkalmazható művészi módszert Kosztolányi számára.

A tanulmánykötetben szereplő írásokat igen szellemesen állították egymás után a szerkesztők. A tanulmányok szinte végszavakat adnak egymásnak, s bár a rendezés elve nyilvánvalóan a szerzők nevének betűrendje volt, ennek ellenére a kötetet elol-

vasva az olvasó számára határozott és egy-  
séges körvonalat kap egy Kosztolányi-kép:  
író, költő, filozófus, nyelvész, aki méltán

foglalja el előkelő helyét nemcsak a ma-  
gyar, de az európai kultúrában is.

Ádám Anikó

## SZIGETI LAJOS SÁNDOR: A JÓZSEF ATTILA-I TELJESSÉGIGÉNY Bp., 1987. Magvető Könyvkiadó, 371 l.

Hírhedtté vált recenziójában Féja Gé-  
za a „szélkakas-költők” közé sorolta József  
Attilát, akik „fölfedezték a sokarcú ver-  
set, azaz megverselnek egy dolgot 3-4 féle  
hangnemben, készítenek róla marxista, na-  
cionalista, kisagrár és egy semleges szólamú  
verset”. Ugyanezt a versátírási vádat han-  
goztatta évekkel később Nagy Lajos *Buda-  
pesti Nagykávéház* c. regényében. De Bálint  
György is szóvá tette a *Medvetáncról* írott  
elismerő hangú bírálatában, hogy a költő  
„néhány harcoselű versét enyhítette, át-  
stilizálta”. Ezek a kritikai megjegyzések  
azon az előfeltevésen nyugszanak, hogy az  
alkotótól, aki szellemi termékét végleges  
formába öntötte, azaz a nyilvánosság elé  
bocsátotta, rossz néven vehető, ha azt to-  
vább alakítja, főleg olyan mértékben és  
olyan irányban, ami már a mű politikai,  
erkölcsi arculatát komolyan érinti.

József Attila azonban nemcsak úgy vé-  
tett a műalkotás egyediségének szentsége  
ellen, hogy a meglévőn változtatott, hanem  
úgy is, hogy változtatlanul vagy kisebb mó-  
dosításokkal újra fölhasznált olyan formai-  
tartalmi egységeket, amelyeket már egyszer  
beleszólt valamely művébe. Így például a  
[*Magad emésztő...*] remekbe szabott sorai  
változtatlanul megtalálhatók az *Eszmélet* 4.  
versében: „Akár egy halom hasított fa, /  
hever egymáson a világ, / szorítja, nyom-  
ja, összefogja / egyik dolog a másikat /  
s így mindenik determinált”. A [*Jön a vi-  
har...*] formaelemeit pedig két irányba  
írta szét a költő: az „utánuk bársony nesz  
inog, / megremegnek a jázminok” sorpár  
a *Házam* szonettciklusban bukkan föl új-  
ra, „a szegény fűszál lekonyul, / fél, hogy  
örökre alkonyul” sorok pedig a *Költőnk és  
kora* c. versben születnek új életre. Mielőtt  
még arra gyanakodnánk, hogy a betegség-  
gel magyarázható kései ismétléskényszerrel  
lenne szó, a korai pályaszakaszából is hozok  
szemléletes példát. A Juhász Gyulának

ajánlott *Kozmosz éneke* 5. szonettjének alá-  
bi részlete: „Mint szunnyadó kedvest meleg  
leány, / Cirógatja gyötört szívük az álom.  
/ S mint éjjel nyíló áloé virágon, ...” egy  
szabadversben, kassákosra hangszerelve je-  
lenik meg ilyenformán: „az áloé másodper-  
cenként virágozik álmainkban / ismeretlen  
kedvesünkkel hálunk ő az aki cirógatván  
figyelmeztet ha takarónk lassacskán lecsú-  
szik”.

A műalkotáségyéniség iránti köteles tisz-  
telet elmaradását föl lehet éppen róni Jó-  
zsef Attilának, de az effajta kritika seho-  
vá sem vezet. Egyrészt azért, mert — ha mű-  
érzékünkre hallgatunk, be kell ismernünk,  
hogy — sem az átírás, sem a kész formae-  
lemek újraalkalmazása nem csökkentette a  
József Attila-versek esztétikai színvonalát,  
nem gyengítette erkölcsi, eszmei hitelüket.  
Másképp azért, mert a figyelmesebb szem-  
lélő számára kiderül, hogy a formaelemek  
vándorlásának jelensége József Attila élet-  
művében olyan nagymértékű, hogy ha ki-  
tartunk a rosszallás mellett, akkor érett  
költészetét szinte teljes egészében el kellene  
utasítanunk.

Természetes dolog tehát, hogy a kezde-  
ti szemrehányások később elhallgattak, s  
a „szakértők” egyre inkább olyan adaléko-  
kat láttak az ismétlődő szövegegységekben,  
amelyek rejtett összefüggések felismerését  
teszik lehetővé, amelyek magyarázatra szo-  
ruló, izgató alkotáslektani rejtélyek meg-  
oldására készítetnek, amelyek mélyebb nyel-  
vi, pszichikai törvényszerűségek nyomába  
vezetnek. A sokszor évekig lappangó, mint-  
egy elraktározott formai-tartalmi egységek,  
a *motívumok* iránt ezért a kutatás kezdettől  
fogva nagy érdeklődést tanúsított. A motí-  
vumvándorlásból már Bóka László: *József  
Attila* (1947) c. tanulmánya és Szabolcsi  
Miklós *Falu* (1947) elemzése is fontos követ-  
keztetéseket vont le. Önálló témává a Jó-  
zsef Attila-motívumkutatást Széles Klára



emelte „minden szervem óra...” c. könyvében, a történeti vizsgálódásokat a motívum meghatározásának elméleti kísérletével egészítve ki.

Szigeti Lajos Sándor *A József Attila-i teljességigény* c. könyve ebbe a sorba illeszkedik bele. A könyv nagy érdeme, hogy a József Attila-motívumkutatás történetében először alakított ki olyan vizsgálati programot, amely adekvát tárgyával. Ahogyan korábban Széles Klára, Szigeti is elméleti alapot épített kutatásai alá. Megkereste azokat a tudománytörténeti tendenciákat, amelyek részint igazolják vállalkozását, részint támpontokat adnak a további tájékozódáshoz. Fogalommeghatározásai, amelyeket a *Mi a motívum?* c. fejezetben olvashatunk, átfogóbb igényűek, tudománytörténetileg kidolgozottabbak a Széles Klaráéinál. Egyetlen szépséghibájuk, hogy alighanem utólag készültek legalábbis a konkrét motívumelemzések nem látszanak a bevezető elméleti fejtegetések konkrét irodalomtörténeti anyagra történő alkalmazásainak.

Már Széles Klára is az egész életműre kiterjesztette gyűjtőkörét, úgy azonban, hogy egyetlen szövegegységre, az ú. n. „csillag”-motívumra összpontosította figyelmét. A József Attila-i motívumkincs kimerítő feltárására Szigeti sem vállalkozik ugyan, de ő nem horgászik, hanem hálót merít az életmű mélyére, azaz egész sor, egymással összefüggő motívum előfordulásait vizsgálja, olyan motívumokét, amelyeket ő az életmű egészére nézve alapvető fontosságúnak ítél. Újszerű vonása Szigeti vállalkozásának, hogy nem elégszik meg a motívumrendszer napfényre hozatalával, túllép a szorosabb értelemben vett motívumelemzés körén, kísérleteket tesz a motívumkutatás alkalmazására a műelemzésben, verstípusok meghatározásában, alkotáslélektani és poétikai problémák megoldásában. Ilyen törekvésekkel bőviben találkozzunk ugyan a korábbi szakirodalomban is, ám elszigetelten, a motívumegyezéseket egy-egy bizonyítandó állítás szemléleti anyagaként kezelve. Szigeti először próbál átfogó következtetéseket levonni egy motívus háló bogainak elhelyezkedéséből, sűrűségéből, a szemek közelségéből arra az életműre nézve, amelynek ez a hálózat részét képezi. E nagyigényű vállalkozás sok fontos eredményt hozott a József Attila-

kutatás számára, de szép számmal fölvet nyitott kérdéseket, tartalmaz vitára alkalmas adó megállapításokat és megoldásokat is.

József Attila motívumkincse a kutatót kettős feladat elé állítja. Egyfelől el kell végezni a feltárás, a módszeres kitermelés műveleteit. Ez a motívumok felismerését, leírását, értelmezését, időbeli leszármazásának nyomon követését, Az egyes szövegegységek rokonsági fokának megállapítását követeli meg. Másfelől a feltárt anyagot rendszerezni kell, össze kell hangolni az életpálya megfelelő pontjaival, az emberi és költői személyiség konstans és változó elemeivel, bele kell ágyazni az életmű és társfelfogásban a 20. századi magyar költészet-történet tágabb kontextusába.

Az első feladatot Szigeti alapján véve kitűnően oldja meg. Vegyük például az „*Anyás költő lett*” c. fejezetet! Ebben a szerző az ú. n. „anya”-motívum kimerítő leírását nyújtja, gyakorlatilag teljes indukciót végez. Ha valaki — mondjuk — a *Kései sirató* vagy a *Mama* c. vers elemzését tűzi ki célul, s a vizsgált verset a vele tematikusan rokon vagy részben azonos képzetanyagból vagy nyelvi anyagból szőtt költemények összefüggésében kívánja szemlélni, nyugodt lelkiismerettel ráhagyatkozhat az említett fejezetben készített leltárra. Ebben az értelemben a könyv alapmű, megkerülhetetlen a kutatás számára. Kár, hogy a szerző nem látta el a kötetet összefoglaló táblázatokkal, konkordancia-katalógussal, ami nagymértékben megkönnyítette volna használatát.

Csak hogy Szigeti nem elégszik meg azokkal a formaelemekkel, amelyekben az „anya”, a „mama”, az „édesanyám” szavak leíródtak. Teljes joggal mutat rá az *anya látens* jelenlétére az olyan fordulatokban is, mint a [*Zöld napsütés hintált...*] „pólyája testemen” vagy „bölcsőbe fekve ringtam ott” kifejezései. A versekbe foglalt szerelmi vallomásokban is gyakran ugyanazok a gyöngéd vagy követelőző szavak toltak a lírai hős ajkára, amelyekkel édesanyját szokta szólítani. Annál is inkább, mivel a pszichoanalízis „indulatátítételes szerelem” terminusát önmagára alkalmazva, a költőtől sem volt idegen az anya és a szeretett nő azonosításának szándéka. Az anyahiány a szerető utáni vágyakozás *álarcában* jelent meg.

A látens anya és az inkognitós anya mellett Szigeti számol az anyaképzetnek egy még rejtettebb, még izgalmasabb megjelenésével is. A költeményekben más összefüggésben is felbukkannak olyan jelzők, igék, stb., amelyek rendszeren az anya-motívum részét képezik vagy annak vonzaskörében helyezkednek el. Így tartozik hozzá pl. az anya alakjához, mint az *Anyám* c. vers „*Törékeny* természetét a töke / *megtörte*” mondata tanúsítja, a törékenységi és megtörési jelzője, illetve igéje. Az *Emberiség* c. versben az összefüggés megismétlődik: „kit *törött* anyám / szenvedni szaporított”. A *Levegőt*-ben a „törékeny” jelző nem az anyára, hanem a falvakra vonatkozik, de — és a példa ettől még elgondolkodtatóbb — az anya alakja szoros közelségben marad hűtlenné vált jelzőjével: „És az országban a *törékeny* falvak / — *anyám* ott született —”. A „törtség”, „törékenységi” képzelet ott van a *Munkások* c. versben, az *Invokáció*-ba és a *Város peremén*-ben s — e logikának az értelmében — vele együtt rejtetten jelen van az anya, illetve azok az érzelmi és képzetartalmak, amelyek az anya-képzet tartalmát is alkotják.

A motívum e rejtett tartalmainak feltárásához már nem elegendő a lelkiismeretesség és az alaposág erenye, hanem találékonyságra, nyelvi, lélektani érzékenységre, „nemesebb” tudói képességekre is szükség van, s mint a mellékelt példa mutatja, Szigeti ezeknek birtokában van. Ám a képességekkel nem mindig sáfárkodik bölcs belátással. Olykor gyengén érvényesül gondolkodásában az óvatosság fékező ereje. Mintha nem észlelné kellőképpen, hogy a rejtett tartalmak nyomozása szükségképpen ingoványos talajra visz. Az „anya-utalások” nem mindig bizonyíthatók és ezért olykor csekély meggyőző erővel rendelkeznek. A motívum képzetkapcsolásainak holdudvarát Szigeti ellenőrizhetetlen távolságokra tágítja ki. Az ... *aki szeretni gyáva* vagy c. versben például nem tudjuk őt követni, amikor „felsejlik” előtte az anya alakja. A *Tiszazug* c. versben sem „érezzük ott az anya melegségét” a „lány a tanya” kifejezésben, csak azért, mert a „tanya” hangalakja őrzi az „anya” hangalakot és mert a *Mint a mezőn* c. versben évek múltán csakugyan együtt szerepel a két rokon hangulatú szó: „s nincs tanya, anya, hova futna”. Ezek alkalmi túlzások, amelyek nem

csökkentik érdemlegesen a motívum elemzésének kiválóságát. Más a helyzet akkor, amikor egy hosszú következtetéssor épül gyenge alapra, mint a [*Zöld napsütés hínárt...*] elemzése esetében, ahol erőszakoltan, kényszeredetten allegorizálónak látjuk a „tengeri fürdőnek” magzat-létként, illetve születésként való értelmezését. Az említett „pólyája testemen” és a „bölcsőben ringtam ott” kifejezések is egyértelműen születés utáni, csecsemő-lét helyzetére utalnak.

Szigeti munkáját a motívumkincs feltárása, leírása és értelmezése terén e fenntartások ellenére is igtn eredményesnek ítélem. Az a mód azonban, ahogyan ezt az anyagot rendezte, mr vitára készített. „József Attila költészetének motívumairól gondolkodni annyit jelent, mint rendszerben gondolkodni, mert motívumai rendszert, motívumrendszert alkotnak” — olvassuk a bevezető fejtegetésekben és ezzel alapján véve akár egyet is érthetnénk. A kérdés az, hogyan képzeljük el ezt a rendszert. Szigeti — véleményem szerint — az indokoltnál koherensebbnek, zártabbnak, architektonikusabbnak ábrázolja a motívumok elrendeződését. Olyan strukturált egésszé komponálja az életművön át meglehetősen szeszélyesen indázó szövegegységek kusza szövevényét, amelynek szervező centrumát egy sajátos, világképi, életérzés-beli fogalmi oppozíció: a költő *teljességigénye* és *hiánytudata* képezni.

Szigeti nagy súlyt fektet arra, hogy a két kiemelt fogalmat József Attila költeményeiből, illetve elméleti írásaiból vezesse le, miáltal ezek megszűnnek a vizsgált anyagtól idegen, kívülről rájuk alkalmazott terminus technicusok lenni. Úgy festenek, mintha általuk a szerző csupán az életműben rejtetten működő két alapvető érzelmi-tudati tendenciának adott volna nevet. Ezt a látszatot azonban csak némi ügyeskedés árán lehetett megteremteni. A két terminus közül a „hiánytudat” az, amelynek levezetésében rejlt problémátikus mozzanatokra egyszerűbb rámutatni, ezért részletesebben ezzel foglalkozom.

A „hiánytudat” terminus kialakításához Szigeti nyersanyagként a „világhiány” fogalmat használja föl, amely József Attila esztétikai írásaiban két helyen bukkan föl. Ezenkívül csak Németh Andor emlékezik meg arról, hogy a költő élt ezzel a ki-

fejezéssel. Két ízben említi ezt a tényt, s a kettő közül a korábbi az érdekesebb. Ez ugyanis még József Attila életében történt, ami arra enged következtetni, hogy Németh Andor valóban barátja szájából hallhatta a szót. Az 1936-ban megjelent *Feltámadás* c. írásról van szó, amely novellisztikusan feldolgozza József Attilával való bécsi kapcsolatának némely részleteit. Itt teszi Attila — egyebek között — a következő, definíció-értékűnek tetsző kijelentést: „Világghiány! — ... Elsorvadtak a valósághoz kapcsolódó érzéseink. Kiszakadtunk a társadalomból. Vacuumba estünk — a világghiányba.”

Vajon a fiatal József Attila 1926-ban már valóban élt volna ezzel a terminussal? Vagy Németh Andor önkényesen vetített vissza egy évekkel később használt szót? Erre utalna második említése, ahol Németh kifejezetten kései fejleményként írja le a „világghiány” hangoztatását: „Beszélgetéseiben egyre sűrűbben szerepelt a „mama” — elmékedéseiben egy különös, magalkotta szóösszetétel: a világghiány. A két szó, a konkrét és az elvont, befelé vezet, degradálja a külső világot.” Érdekes módon a terminust a költő sem korán, sem későn, hanem kizárólag a húszas évek végi szövegekben írta le. Előbb az *Esztétikai töredékekben*, amelyet Szigeti — mint a szakirodalomban mindenki — tévesen „viszonylag kései”-nek tekint, tehát a harmincas évekre keltez, holott zömmel 1928-ból való. Később az 1930 eleji Babits-kritika első bekezdésében. A fogalom mindkét helyen kizárólag művészetbölcseleti összefüggésben, nem pedig — mint Németh Andornál láttuk — egzisztenciális értelemben szerepel.

Szigeti Forgács Lászlóra és Gyertyán Ervinre hivatkozva Hegel *A logika tudománya* c. könyvéből eredezteti a „világghiány” fogalmát. Csak hogy ez a fogalom Hegel *Logikájában* nem fordul elő, s így ezeknek az interpretációknak semmi alapjuk nincs. A világghiány József Attilánál azt jelenti, hogy a fogalmi gondolkodásnak tudomása van a világról mint egészről, de a diszkurzív megismerés túlmegy a valóságon, s ezért a világot nem állíthatja maga elé. Az intuíció vagy szemlélet „világszerű” ugyan, de a világnak csak az elemeit képes befogni egy-egy aktusába, az egészet nem láthatja meg a részletektől. Az embernek azonban elemi igénye, hogy a világot mint egészet szem-

lélete elé állíthassa. Ez az elemi igény a világghiány. A világghiány a világegész iránti szükséglet. E szükséglet kielégítésére csak a művészet képes, mert a műalkotás a világegész szemléleti helyettese. A világegészet ugyan nem szemlélhetjük közvetlenül, de a művész jóvoltából szemlélhetünk valamit, ami egyenértékű vele: a műalkotást. A világghiány tehát egy merőben érzelmentes terminus, arra szolgál, hogy általa a költő bizonyítsa a művészet létjogosultságát az emberi megismerésmódok rendszerében. A hiánytudat, ha jól értem Szigeti elgondolását, ezzel szemben csonkaságtudatot, törtségérzetet, az egész hiányának kínzó átélését, a fragmentaritás diszharmonikus tudatát jelenti: például az anya, az apa hiányának tudatában, azaz az árvaság érzetében ölt testet. Az ilyen értelemben vett hiánytudatnak azonban vajmi kevés köze van a világghiányhoz, ahhoz az igényhez, amelyet a mű megalkotása, illetve befogadása tud csupán kielégíteni. Az előbbi egy negatív életélmény, az utóbbi egy kontemplatív, elméleti szükséglet. A kettő összemosása egyszerűen félreértés.

Mindezzel nem azt akartam bizonyítani, hogy csonkaságtudattal, a „minden egész eltörött” élményével József Attilánál nem találkozhatunk, csupáncsak azt, hogy Szigeti könyve bevezető fejezetében a hiánytudat (és a teljességigény) maga alkotta fogalmait a költőre hivatkozva hiposztázálja egy koherens motívumrendszer meg-alapozó alapelvekké. Az így nyert fogalmi oppozícióhoz újabb fogalompárost, a személyesség és társadalmiság oppozícióját hozzárendelve felvázol egy fogalmi keretet, amellyel megfegyverelmezi a rakoncátlan motívumvegetációt, rangsorolja a motívumálmányt.

A hiánytudat, teljességigény, társadalmiság és személyesség négy kategóriájából kiindulva deduktív módszerrel kiválaszt néhány olyan tartalmi-formai egységet, amelyeket „az életút és költészet szempontjából releváns motívumok”-ként, „központi jelentőségű motívumok”-ként különböztet meg társaiktól, mivel ezek — úgy mond — „a József Attila-i világszemlélet alapkérdéseire vezetnek”. Ahelyett, hogy azokat a — talán szeszélyes rajzolatú — természetes alakzatokat követné nyomon, amelyekbe az anyag mintegy magától tagolódik, a „releváns motívumokat” önkényesen neve-

zi ki, csupán arra ügyelve, hogy a fentebb említett négy alapkategóriával összhangban legyenek. Mesterségesen rendeli alájuk, csoportosítja köréjük az empirikusan feltárt motívumkincset.

Ennek az eljárásnak a problematikusága jól szemléltethető a „Nincsen apám” c. fejezet felépítésén. Első bekezdésében Szigeti szépen rekonstruálja, hogyan lesz az apa korai eltűnéséből az anya legendateremtő kegyes hazugsága révén költői motívum. Első előfordulását a *Nemzett József Áron* c. versben regisztrálja: „aki már / a Nagy Óceánon / szagos füveket kaszál”. A családi legendát másodszer a [*Csak most...*] kezdetű versben idézi föl a költő: „aki a zengő tengeren / nekvágott Amerikának”. Joggal sorolja ide a szerző — személyes vonatkozásai révén — a *Hazám* szonettciklusnak a legújabbkori népvándorlást felpanaszoló részletét is: „S kitántorgott Amerikába / másfél millió emberünk... / acsargó habon tovatűnt”. Mi a közös a három idézetben? Egyrészt az apa alakja, másrészt az Új világ, mint úticél megjelölése, harmadrészt a hajóraszállítás vagy tengeri utazás képzete. (A motívumok egyik vagy másik elemet implicit módon is tartalmazhatják!)

De vajon jogos-e ebben az összefüggésben tárgyalni *A Dunánál*-nak az apára vonatkozó kijelentését: „apám szájából szép volt az igaz”? Ha tartjuk magunkat a fenti kritériumhoz, el kell ismernünk, hogy az előbbieket és az utóbbi idézet között nem lehet szó motívumazonosságról. A történetfilozófiai óda idézett sora esetében motívumról egyáltalán csak akkor beszélhetnénk, ha legalább még egy alkalommal előfordulna az életműben az apa és a gyerek közötti hajdani kommunikáció állítása (vagy legalább tagadása).

A „kivándorlás”-motívumnak és *A Dunánál* sorának mégis van egy közös pontja: az apa említése. Ez az azonosság azonban nem motívikus, hanem tárgyi természetű. Az apa korai elvesztése egy, a költőt pályafutása során újra meg újra foglalkoztató negatív élmény, amely ennélfogva nagyon alkalmas arra, hogy különböző motívumok magvát képezze vagy anyagot szolgáltatson felépítésükhöz. A „Nincsen apám” fejezet így valójában nem egy központi jelentőségű, releváns motívumot tárgyal, mint a szerző sugallja, hanem középpontjában egy álta-

lános képzet áll, amely alá a szerző több, egymástól független motívumot (és nem-motívum-jellegű szövegegyiséget) integrál. Szigeti tehát itt a motívumkutatást szervesen elhelyezi József Attila apaképének alakulástörténetével, az előbbi alárendeli az utóbbinak.

Ami kicsiben az első bekezdés alapján megállapítható, az egész fejezet felépítésére is áll. A szerző először az „Isten motívum” előfordulásait veszi sorra, mivel egy részük az apahiány felpanaszolásának is alkalmas szolgál, illetve mivel magukban hordozzák az apateremtés igényét. Az Isten = atya azonosítás azonban a keresztény európai kultúrának közhelye, Istenhez, a Mi Atyánkhoz való fohászkodás önmagában még nem ad motívumot. Csak szigorúbb kritika alapján lehetne kiszűrni azokat az eseteket, amelyekben kifejezetten a személyes apakép és az Isten-képzet azonosításáról beszélhetünk: ez a képlet inkább a korai, mint a kései Isten-versekben van meg. Mindenesetre, apaképpel vagy anélkül, az Isten-képzet termékeny motívumképző tényezőnek bizonyult József Attila pályáján. De a helyzet itt mégis ugyanaz, ami a kivándorlás-motívum esetében volt: ahogy az „apa” több önálló motívumot nemzett, úgy Isten alakja sem egy, hanem több egymástól független, jól megkülönböztethető motívumot teremtett.

A fejezet további részében Szigeti a költő apahelyetteseit és a hozzájuk írott verseket tárgyalja. Nem kétséges, hogy József Attila fiúi szeretettel viseltetett jónéhány, nálánál tetemesen idősebb pályatársa iránt. Érzései intenzitását fokozta önnön apátlansága, hogy — amint panaszkodta — „nők nevelték”. A költőnek megvolt az ideológiája is ehhez az apakereséshez: a pszichoanalízis pozitív indulatáttételre vonatkozó tanítása. Szigeti listáját hirtelemében ki is egészíthetem Espersit János, Galamb Ödön, Fényes Samu, Hatvany Lajos, Lábán Antal, Rapaport Samu, Ignatus Hugo nevével, akik egyaránt pályázhatnak az apahelyettesi rangra.

Csak hogy a könyvben felsorolt személyekről írott sorok apa-motívumként való értelmezése hasonló nehézségekbe ütközik, mint az „Isten motívumé”. Az európai civilizációban az idősebb, tekintélyesebb, tapasztaltabb ember iránti tisztelet kifejezésének egyik — szinte kötelező — módja,



hogy úgy viselkedünk vele szemben, mint az apánkkal. Mintegy „apánkká fogadjuk” az illető személyt. Hogy mikor nem több ez udvariassági automatizmusnál és mikor emelkedik költői motívum rangjára, azt minden alkalommal külön-külön kell megvizsgálni. De az ilyen tartalmú poétikus formaelemek is csak akkor minősíthetők motívumnak, ha ugyanaz a formula tér vissza többé vagy kevésbé eltérő változatokban. „Apa-motívumról” azokban az esetekben beszélhetünk, amelyekben az apává fogadás ritusa megtörtént. Így pl. a *Magad emésztd...*-ben: „leintenél, mint az öregebb, / mint az apám”; a *Kosztolányi* c. versben: „Testvérünk voltál és lettél apánk”; a *Thomas Mann üdvözlésében*, ahol a német íróra a gyermekének mesélő apa szerepét ruhazza rá a költő. A *Meghalt Juhász Gyula* c. versben viszont, bármennyire is apjaként tisztelte fiatalabb társa a szege-di költőt, nincs „apamotívum”, mert a gyászoló a halottat *barátjaként* szólítja meg, s magáról, mint a halott *társáról* beszél.

A „*Nincsen apám*” fejezet olvastán tehát egyik szemünk sír, a másik meg nevet. Mert súlyos méltánytalanság lenne, ha nem ismerném el, hogy József Attila apaképének elemzése során Szigeti igen figyelemre méltó megállapításokat tesz, finom felismeréseket fogalmaz meg a költői személyiségről és műről egyaránt. S ez — mutatis mutandis — érvényes a könyv többi fejezetére is. Szigeti József Attila-ismerete és szakértelme elsőrangú, otthonosan mozog a szakirodalomban, biztos és gyakran szerencsés kézzel nyúl a megoldandó kérdésekhez, s olyan virtuóz teljesítményeket is magáénak mondhat, mint a *Ritkás erdő alatt* c. versnek a *tünődés és eszmélés folyamata* fejezetbe foglalt elemzése. Ám a kritikai megjegyzéseket is ki kell terjeszteni a kötet egészére: a motívumkutatás érdekei a többi fejezetben is éppoly érzékeny sérelmeket szenvednek, mint a „*Nincsen apám*” fejezetben.

Arról szeretném meggyőzni a *József Attila-i teljességigény* c. könyv íróját, vagy legalábbis befolyásolni abban az irányban, hogy a motívumkutatást érdemesebb lenne öncélúan folytatnia, módszertanilag tisztábban, megfontoltabban eljárnia. Ha ugyanis a motívumok leírását mindenáron világnézeti alapkérdésekig vagy életérzésbeli mélyszerkezetekig akarja vinni, akkor túllő a célon. Kétségtelen, az anya és az

apa hiánya, az aránytalanság-képzetek, a szó és a csönd a 20. századi költészet fundamentális problémáivá nőhetnek, a motívumrendszer szintjén azonban ezek csak töredékesen, helyenként homályosan, sőt, laposan tárgyalhatók. Magának a kutatónak kell ezért, a motívumkincsbe történő külső beavatkozás számos módozatával élve a holtponatokon továbblendíteni a gondolatmenetet, pótolni az anyag folytonosság-hiányát, földúsítani az „ércet”.

Éppígy hajlamos Szigeti a motívumelemzés hatóerejének túlbecsülésére, amikor József Attila verseinek műfaji rendszerezése, tipizálása során juttatja kulcsszerephez a jellegzetes szövegegységeket. A lírai verscsaládok meghatározásának feladatát túlságosan megkönnyíti a maga számára, amikor egy-egy, a versben hangsúlyosan jelentkező motívum, gesztus, vagy a költemények közötti valamiféle feltételezett kapcsolat megállapítása alapján feljogosítva érzi magát arra, hogy saját névvel lássa el József Attila költeményeinek egy-egy csoportját. A könnyelmű névadói gyakorlat következtében a könyvben kórosan elburjánzanak a verstípusok.

Olvashatunk átokversről, csöndversről, búcsúversről, eszmélkedésversről (vagy eszméletversről), tünődésversről, tájversről, felismerésversről, összegzés-számadásversről, anyaversről, apaversről, faluversről, éjszaka-versről, válaszversről, felnőttésversről, Én-versről, Te-versről, feleletversről, emlékeztetésversről, hiányt összegző versről, születésnapi versről, társversről, szintézisversről, kulcsversről, cseppversről és semmi biztosítékunk nincs arra nézve, hogy a lista a további kutatások során nem fog tetemesen gyarapodni.

Ugyanaz a mű Szigeti értelmezésében egyszerre több típusba is besorolható. Így pl. az *Én nem tudtam* anyavers, de mivel szerepel benne a „most már tudom” kifejezés, felismerés-versnek és feleletversnek is tekinthető. Az *Elégia*t pedig a csöndverssek, felismerésversek közé sorolja a szerző, de egyúttal a tünődés és eszmélés versei között is számon tartja. A verstípusok eme dömpingje és az alapjukul szolgáló motívumok meghatározó erejének részlegessége arra figyelmeztetnek, hogy az alulról, a motívumkutatás felől történő kiindulás nem ad elegendő szilárd támpontot a műfaji rendszerezéshez.



Sorolhatnám még a kötet erényeit és hiányosságait. Legfőbb értékének mégis azt tekintem, hogy először vetette föl a József Attila-kutatás számára megkerülhetetlen módon a *motívum-kérdést*, amelyre eztán a költő minden ismerőjének válaszolnia kell, s így a *József Attila-i teljességigény* talán termékeny, előre vivő vitát indukál a szakközvéleményben. Én mindenesetre másként vélekedem a József Attila életművének a könyvben oly érdekesen, változatosan bemutatott jelenségéről, mint a szerző.

Vegyük például a *felismerés*-motívumot, amely a fentebb említett *Én nem tudtam* c. versben jelenik meg képletszerű tisztaságban. A gondolatmenet két tartópillére a költemény szövegében egymásra utaló két mondat: „Én nem tudtam”, illetve „Most már tudom”. E mondatok közötti feszítő ível át a felismerés hídja. Az első stófa az első alapmondat előkészítése, a szonett tercínái pedig a második alapmondat következményeit fejtik ki. A mondatpár külön érdekessége, hogy szerkezeti motívumot képeznek, kompozíció-meghatározó jellegük van, tehát ahol előfordulnak, ott messzemenően meghatározzák a szöveg tagolását. Az elmondottak felfedezése a (bizonyos tekintetben itt Németh G. Béla nyomdokain járó) Szigeti jó szemét dicséri. Az elemzés további része a felismerés folyamatát taglalja. E folyamatot a szerző úgy értelmezi, mint a költői személyiség negatív irányú szellemi, lelki fordulatát: egy korábbi, relatíve kiegyensúlyozott lelkiállapot megszűnését a valóságos élethelyzet tudatosítása révén. Olyan képet fest a versről, mintha a felismerés itt menne végbe, mintha a versben valóságos felismerési folyamat zajlana le.

Ez az a pont, amelytől kezdve nem tudom elfogadni az elemzés logikáját. Úgy vélem ugyanis, hogy ha a költő csakugyan rádöbrent arra, hogy a teljesség elveszett számára, akkor is biztosan nem a vers megírásakor történt meg benne a fordulat, hanem azt megelőzően. Sőt, el tudom képzelni, hogy nem is ment végbe ilyen fordulat. Az sem lehetetlen, hogy egy új mentális állapot észrevétlenül vagy csak fokozatosan alakult ki benne. Az is lehet, hogy József Attilában mindig is lappangott olyanfajta büntudat, amelyről a vers beszél, s ez

most csak a felszínre jutott, megfogalmazódott elméjében. Önmaga számára esetleg egészen másképpen is megfogalmazhatta a „felismerés-versek” egyik jellegzetes tartalmát, a teljesség elvesztésének élményét: olyan, kifejezetten profán módon pl., ahogyan a *Sárgahajúak szövetsége* záró mondatában: „B. m. a k. i. ezt a cefet világot.” Akár így, akár úgy élte át azt az állapotot vagy lelki mozgalmat, amelyről beszámolt, bármelyik élményből eljuthatott ahhoz a formulához, amely az említett szerkezeti képletet adja.

Nem csűröm-csavaram tovább a dolgot. Azt akarom ezzel mondani, hogy az „Én nem tudtam, — Most már tudom.” szerkezet nem egyszerűen önkifejezési mód, vagy nem csak az, hanem az önábrázolás, önreflexió formája, illetve kommunikációs formula, vagy az is. Hogy József Attila mit érzett, mit élt át, az egy dolog, s ettől többé-kevésbé eltérő poétikai kérdés, ahogy ezt versében megfogalmazta. A művészet és élet közötti ama távolságra gondolok itt, amelyet József Attila az alábbi paradoxonná éleztet ki: „a színésszel madarat lehetne fogatni, ha jól adja a bánatosat”. Ha ez a távolság nem jönne létre, akkor a felismerést megfogalmazó mondatok nem is kerülhetnének motivikus pozícióba, nem kaphatnának viszonylag állandó, megszilárdult, felismerhető, azonosítható alakot, amely különböző alkalmakkor megismétlődhet. Amennyiben így vesszük szemügyre a motívumot, előtérbe kerül benne a poétikai elem, s elenyész, háttérbe szorul vagy legalábbis sokat veszít jelentőségéből, áttételesebben hat a világszemléleti, életérzésbeli dimenzió. A motívum megszűnik a vers demiurgoszaként, létrehozó hatalmaként viselkedni, cserébe viszont, mint a szöveg egysége, immanensen leírható.

A motívumnak ez a felfogása összhangban áll azzal a móddal, ahogyan a költő az alkotási folyamatról a rendelkezésre álló adataink szerint gondolkodott. „Még emlékszem rá: — írja Demjén József — órákhosszat magyarázta, hogy még a legkönnyebb versei is mennyire összetett nyelvi, testi, lelki és világnézeti folyamatok végső képletei, — hogy a költemény »soha nem folyik magától, mint valami kerge patak« — hanem készül, tudatosan, az íz-

lés és elme vésői vágják ki a formátlan anyagból." Szinte ugyanezeket a szavakat adja Vizi Albert József Attila szájába: „Sokszor magyarázgatta, hogy még a leg-egyszerűbb versei sem születtek csak úgy spontán, önmaguktól. Mindig tudatosan, az ízlés és az elme megfeszített munkájának közös eredményeként nyerték el végső alakjukat. Minden versével kapcsolatban órákon át tudta elemezni az abba lecsapolt bonyolult nyelvi, ritmikai, testi és világnézeti folyamatokat”. „Sokat beszél a vers kihordásáról is — írja Vizi emlékezése másik helyén. — A verset, csakúgy, mint a magzatot, ki kell hordani, mondotta többször. Nem szabad a mondanivaló megfogalmazásakor azonnal papírt és ceruzát fogni. Először érlelni kell magunkban. Ízelgetni az egyes szavakat és formálni a vers képeit és ritmusát. A vers műalkotás, úgy kell tehát készülnie, mint a festménynek vagy a szobornak.”

Az emlékezők által a költőnek tulajdonított fejtegetések harmonizálnak híres és máig is csak félig értett ihlettanával is. József Attila nem akként határozta meg az ihletet, ahogy a szó közkeletű jelentése alapján gondolhatnánk, ti. mintha az isteni megvilágosodás kivételes pillanata lenne. Nem úgy fogta föl a versírást, mint egy isteni sugallatnak történő esetenkénti engedelmességet. Az ihlet az ő felfogásában egy, a szemlélettel és a fogalmi gondolkodással egyenrangú megismerési mód. Nem könnyű megmondani, mennyire folyamatos szellemi tevékenységként gondolta el, úgy tűnik azonban, hogy nem korlátozta a vers tényleges létrejöttének rövidebb-hosszabb folyamataira. „Eszem, fázom, bánkódom, okoskodom és ihlem, — ezek vagy mind egyforma, vagy mind különböző tevékenységek.” Ezt a feltevést erősíti az előbb idézett Vizi Albert emlékezésének alábbi részlete is: „Ha az ihlet cselekvés, márpedig ezt könnyű belátni — mondotta —, úgy ez a cselekvés folyamatos is lehet. És csak azok lehetnek jó költők, akiknek az ihlete permanensen működik.”

Ezen a ponton kanyarodhatunk vissza a motívum problémájához. Ha feltételezzük, hogy József Attila ihlettanában önnön alkotói tapasztalatát általánosítja, akkor a költői munkát, az ihletet a formateremtés

állandó vagy legalábbis huzamosan tartó, újra meg újra nekilendülő folyamatként kell elgondolnunk. Az alkotó nemcsak akkor művészkedik, amikor verset ír. Az ihlet a művek komponálásához szükséges formakincs létrehozását és folytonos gyarapítását, megújítását is magába foglalja. A motívumok ennek a folyamatos formateremtési tevékenységnek a során keletkezett félkésztermékek. Olyan csillogó darabkák, amelyek kikristályosodhattak, még mielőtt bármely műalkotás egész megszületett volna, mielőtt eldőlt volna, mely nagyobb szöveg részét fogják képezni.

Az ilyen kikristályosodott szövegegységeket alkotója aztán utólag beépíti valamely készülő művébe. Mivel szerencsés rátalálás eredményei, ha tökéletesen beleolvadnak is a költeménybe, nem veszítik el önálló jelentőségüket a költő számára, aki alkalomadtán újra, sőt többször is felhasználhatja őket, természetesen mindannyiszor verse gondolatmenetébe illesztve alakjukat. Ez azonban azt jelenti, hogy nem biztos, hogy azért szerepel gyakrabban egy motívum, nem feltétlenül azért jut társainál komolyabb funkcióhoz, mert a költő világképét éppen rája kívánja építeni, vagy mert jobban kifejezi aktuális lelki világát, hanem azért, mert szerencsés formai rátalálásnak, költői *trouvaille*-nek minősül, s mert az adott költemény mondandójának adekvát megfogalmazásához a legmegfelelőbb.

Nem tagadnám teljesen a motívum lélektani vagy világnézeti meghatározottságát, hiszen az alkotó egyéniségére, s gondolkodásmódjára minden olyan elem jellemző, ami viszonylagos állandósággal megmarad, s a motívum is ilyen elem. Egyrészt azonban annyi benne a másféle (olykor egyenesen formatechnikai) meggondolás, megfogalmazását olyannyira meghatározza a költői kommunikációs szándék, hogy a lélektani és világképi forrásaira való visszavezetés nem könnyű és sok óvatosságot igénylő feladat. Másrészt egy motívum megjelenésének ideje vagy alkalmá, gyakorisága nagymértékben olyan tényezők függvénye, amelyek a világképhez, a lelkiállapothoz képest véletlenek.

Az így értelmezett motívumok sok tekintetben másféle elbánást igényelnek, mint

amilyenben Szigeti Lajos Sándor könyvében részük volt. A József Attila-motívumot jellemző fejtegetéseim nem azzal a szándékkal íródtak, mintha ezzel a magam részéről a motívum-kérdést egyszer s mindenkorra lezártam tekinteném. Sőt, némi szándé-

kos egyoldalúsággal fogalmaztam meg álláspontomat, és szívesen venném, ha más kutató is elmondaná véleményét erről, a méltatott motívumelemző könyvből fölvetett rendkívül érdekes problémaköréről.

*Tverdota György*

## CSÜRÖS MIKLÓS: POKOLJÁRÁS ÉS BOHÓCTRÉFA

(Tanulmány Kálnoky Lászlóról) Magvető Kk. Bp. 1988. 259 l.

Kálnoky László a harmadik nemzedék egyik kiemelkedő költője volt, aki ugyan társainál lényegesen később, a vidéki magány akadályaival és szemérmes, visszahúzódó természetével vívódva kezdte pályáját, de társai buzdítása és jótékony elismerése azzal kecsegtette, hogy hamarosan a legelsőik közé juthat. Ebben betegsége akadályozta, ugyanakkor azonban e kör préselte ki belőle a korszak egyik nagy, azóta is minden antológiában szereplő költeményét, a közismert *Szanatóriumi elégiát*. 1945 után, amikor igazán kibontakozhatott volna, neki sem jutott külön sors, mint nemzedéktársainak: ugyanúgy marginális ember lett, mint a többiek, s hozzájuk hasonlóan leginkább íróasztalfiókjának dolgozott, illetve a műfordítás gályapadján töltött esztendőket, bár nem tanulságok, nem haszon nélkül, irodalmunk igazi nyereségére. Látszólag egyenesvonalú pályára állt rá azokban az években, amikor az irodalom egésze szabadabb lélegzethez jutott, s jóllehet hivatalos elismerésben vajmi kevés része volt, abban a virtuális értékrendben, mely nem ordókban méri a tehetséget, a legelsőik közé tartozott. S ekkor jött az igazi meglepetés: az öregedő költő, aki meglehetősen indulatos ember volt, erkölcsi tisztaságára, érintetlenségére igencsak kényes, játszi kedéllyel, a hagyományos formákat lazítva és megtagadva kitalált magának egy lírai Esti Kornélt, akit Homálynoky Szaniszlónak nevezett, s aki mintha valamelyik Krúdy-regényből lépett volna ki, egy hibernált lény módjára, érintetlenül őrizve emlékezetében a múltat, amelyet hajlandó volt megbocsájtani, de nem felejtette el, mert tudta, hogy tanulságai, sebei és örömei egyéniségének és szemléletének elválaszthatatlan részei lettek. Kicsit nosz-

talgikusan, olykor meglepő kedélyességgel lépegetett Kálnoky verseiben Homálynoky Szaniszló, azt a derűt és megbocsájtást példázva, melyet életre keltőjének is megadott utolsó esztendeiben a sors, s amely képesé tette, hogy a sötét és keserű szatírák mellett, a szenvedést és a véget életre hívó költemények társaságában szelíden és nosztalgikusan mondja el véleményét a század emberének fájdalmas és tragikus ballépéseiről.

Nem teljes Kálnoky László portréja, ha az arckép vonásait csak költészete alapján igyekezünk megrajzolni és értelmezni, hiszen egyike volt nemzedéke legtermékenyebb műfordítóinak, akinek fordítástörténeti szerepéről és jelentőségéről a kérdés oly avatott szakértői írtak teljes elismeréssel, mint Rába György és Vas István. Korszakokat és műfajokat tár elének az idegen költészetekben kalandozva, s mindezt tragikus pátosszal, lázadó alázattal, a hűségnek és azonosulásnak olyan erényeivel, melyeket csak egy sokat szenvedett ember birtokol. A műfordításban kivívott tekintélye, szerepe akár maga is külön könyv témája lehetne.

A félbemaradottságnak, az Európától való elszakadásnak az a tragikus érzése, mely újra meg újra felmerül irodalmunk újabbszázados történetében, s amelyet csak erősíthettek a mesterségesen emelt korlátok, melyek időről-időre szomorú valósággá tettek a kiszakítotttság sejtelmét, e nemzedék íróiban úgy oldódott fel s kereste a kiegyenlítődség lehetőségét, hogy alkalmanként egy virtuális szellemi Európát álmodtak maguk köré, melyet fordításaik révén tehettek valóságossá, s ugyanakkor éberén és következetesen vetették fel újra meg újra az emberi létnek azokat az alapkérdéseit, me-

lyek megfogalmazása és tehetségünk szerint való megválaszolása híján nem születhet igazán maradandó költészet. Ezt a folyamatot tárta föl és követte nyomon korábbi írásaiban is Csűrös Miklós s innen egészen természetes módon vezethetett útja Kálnoky Lászlóhoz, aki nemzedéke igazán tehetséges tagjaihoz hasonlóan azt tekintette a sorskérdésnek, hogyan erősíthetjük a szellemi Európához fűző kötelékeinket.

Csűrös Miklós vállalkozása nem előzmények nélkül való. Kálnoky Lászlóról nemzedékének legkiválóbb tagjai, a többi között Csorba Győző, Rónay György, Vas István és Weöres Sándor írtak elemző értékeléseket, s kialakította róla a maga képét a következő generációk jónéhány kitűnése is, Rába György, Lengyel Balázs, Szabó Ede, Lator László, Domokos Mátyás, Kenyeres Zoltán és Pomogáts Béla. Alföldy Jenő tollából monográfia is készült Kálnoky Lászlóról 1977-ben, majd ugyanő kötetbe foglalta a költőről szóló újabb és értő tanulmányait is. Csűrös Miklós vállalkozásának e nem megvetendő előzmények után is fontos szerepe van. A pálya egészét fogja ugyanis át, a kezdetektől a végig, kitekinthet a költő szerencsére mind gazdagabb utóéletére, s meggyőződésünk szerint nagy segítséget ad a következő generációk számára, hogy befogadhassák és a maguk számára értelmezhessék e nagyszabású költészetet.

A szerző kissé szűkre szabja vállalkozásának határait, amikor „tanulmány”-nak nevezi művét. Valójában a portrémonográfia eszközeivel él, teljes pályaképet ad, melynek lényege minden fejezetben a művek átvilágítása, a költői ihlet menetének és változásának pontos, hiteles térképrajza. Az életrajzot és a történeti analízist akkor és oly mértékig közli, amikor és amilyen mértékben szükséges a versek megértéséhez, a háttérüket alkotó lélektani mozzanatok megvilágításához. Nem verstípusokat és motívumokat tekint át — természetesen ilyesfajta vizsgálódásnak is létjoga lehetne —, hanem legjobb tudása szerint periódusokra bontja az életművet. Vannak részletek, amikor a belső analízis és a periodizáció által választott szempontjai szimultán érvényesülnek: például abban a fejezetben, amelyben 1939 és 1956 között tekinti át Kálnoky László líráját. Az első pillanatban talán meglepődünk e két időpont kijelölé-

sekor, hiszen az irodalomtudományi közmegegyezés itt olyan történelmi dátumokat tar számon, melyeket általában irodalmi határvonalaknak is tekintünk. Csűrös fejtegetései, a versek és törekvések analízise azonban teljes mértékben meggyőznek az általa választott megoldás helyes és pontos voltáról.

Már a disszertáció alcíme is nyilvánvalóvá teszi, hogy Kálnoky László költészetét vizsgálva a szerző két alaptípust különít el, a pokoljárót és a bohócot. Századunkban nagyon is jellemzőnek mondhatjuk e kettősséget, jogos tehát Csűrös Miklós ilyen előfeltevése, már csak azért is, mert Kálnoky versvilága és sorsa megerősíti azt. Az elemzések során azonban nem különül el élesen egymástól e két típus, a kétfajta adottság inkább egymás hatását erősíti, s olyan folytonosan jelen lévő jellemző kettősséget kölcsönöz e lírának, mely nemzedéke többi tagjától is megkülönbözteti, magyarul: olyan egyéni hang birtokába juttatja, mely egyéniséggé, igazán jelentékeny lírikussá avatja. Annál izgalmasabb feladat megfigyelni a sokszor alig észrevehető átmeneteket, finom belső váltásokat, s ezek erőterében kibontani a mű esztétikumát.

Erénye és értéke Csűrös Miklós értekezésének, hogy választott hőse alakulásának, fejlődésének megfelelően gyakran tekint ki a világirodalomra, amelyben költőnknek ha rokonai nem is, de fegyvertársai, ösztönzői bizonyára vannak. Csűrös alkatahoz amúgy is közel áll az az aprólékos filológiai tevékenység, melynek révén analógiákat fedezhet fel, mikrofilológiai tényeket hitelesíthet, s mozaikokból végül kialakíthatja a hitelesnek érzett képet. Ez a módszer azért is pozitívuma a műnek, mert manapság mintha nem volna becsülete és tisztelete a tényeknek, annál inkább a prekoncepcióknak, s egyfajta értelmetlen elfogultságnak, mely pedig Kálnoky László személyiségétől és irodalomfelfogásától is oly távol állt.

Tudvalévő: kortárs vagy majdnem kortárs íróról írni paradox vállalkozás. Választott hősünknek módja van adatainkat korrigálni, megmutatni tévedéseinket, kiigazítani ismereteink felületességeit. Csűrös Miklósnak osztályrészéül juthatott ez az öröm: magával Kálnokyval is gyakran konzultálhatott, része lehetett abban a tanulságban, hogy meghallgathatta az író

csípős analíziseit, melyekkel mai irodalmi állapotunkat méltatta, egyszerűan hitelesítő műhelybarátságban lehetett vele. Ugyanakkor van ennek a közelségnek egy negatívuma is: a monográfus értéktétele olykor elfelhőzi a közelség, a monumentalitás sejtelme, a tisztelet és megértés. Ez utóbbi két tulajdonságot Csűrös Miklós nem fojtja el magában, s ez olykor jótékony többletet ad fejtegetései hitelének. Mászor azonban eufemisztikusan foglalkozik e pálya lankásabb részleteivel is, melyek épp a magaslati pontokkal összehasonlítva nem adnak olyan megragadó élményt. (E vonatkozásban a hetvenes évek tárgyalását kicsit túlságosan is tömörnek vélem.) Kiváló *A nyolcvanas évek költője* című rész, mely pontos, érzékeltes összefoglalását adja Kálnoky László nagy változásának, s azt hitelesen és meggyőzően állítja bele irodalmunk folyamatába is. Kálnoky László sohasem erőltette saját meggyőződését monográfusára vagy kritikusára s nem sértődött meg, ha annak netán eltért véleménye és értéktétele az övétől. (Kicsit keserű tapasztalatom, hogy vannak igazán neves írók, akik arra is hajlamosak, hogy a róluk írt könyv megjelenését megakadályozzák, ha az véleményük szerint nem méltatja eléggé művészi újszerűségüket. Kálnoky nem ilyen író volt, inkább nyitott s mindig készséges a nála fiatalabbak iránt.) Ezt a segítő függetlenséget Csűrös Miklós teljes mértékben a maga és műve javára kamatoztatta: a költőről rajzolt képe mindenestől a saját meggyőződését sugallja, tényanyagát azonban a személyes közlések hitelesítik. Ennek bizonyítására hadd hivatkozzam arra a részletre, melyben a Homálynoky Szaniszló névválasztást magyarázza, visszautalva Arany *Bolond Istók*jának első énekére: „Árnyéket napfény, — tréfa üz *homályt*”. Azt is jól és pontosan világítja meg a szerző, hogy itt nem egyszerűen tréfáról van szó, hanem sokkal többről, komolyabb költői vállalkozásról: Kálnoky az ironikusan értelmezett díszletek, a szilárd epikai kere-

tek között a lineáris idő felbontására tett kísérletet, s közben szembenézett a modern líra egyik alapvető kérdésével: vajon egyneműek, egyjelentésűek-e a szavak, alkalmasak-e még arra, hogy megértő kapcsolatot alakítsanak ki beszélő és hallgató között? A kérdésre a választ a ciklus jótékony, és izgalmas többértelműsége rejti, melyet Csűrös Miklós érzékelhető azonosulással fejt meg s tesz elhíhetővé. Az olvasó az ő hiteles kalauzolásával döbbenhet rá, hogy vígjátéki keretek között ugyan, de elégikus alapérzésű sorokat olvas, képeket lát, emlékeket idézhet újra, s közben olykor tragikus felhangokat is hallhat.

Csűrös Miklós könyve sok új, fontos mozzanatot tartalmaz, nemcsak az író életműve és belső fejlődése vizsgálatának vonatkozásában, hanem annak a kapcsolatrendszernek feltárásában is, mely irodalmunkat a világirodalomhoz fűzi, s amelynek révén felelős európaiságunkat nemcsak megőrizhetjük, hanem fejleszthetjük is. Jó, ha e folyamatban, melynek szükségességére napjaink eseményei fokozottan figyelmeztetnek, olyan útmutatók is segítenek, mint Kálnoky László volt. Öröm, hogy a róla szóló könyv szerzője is méltónak bizonyul tárgyához alaposságával, erkölcsi emelkedettségével és komolyságával. Csűrös Miklós fejtegetéseiben harmonikusan olvad egybe a „tudományosság” és a történetiség elve. Hosszú ideig folyt ádáz harc abban a kérdésben, vajon szakítania kell-e az irodalomtörténeti elemzésnek a történetiség elvével, vagy múló divathullám termékeinek tekintsük-e az irodalomtudományi iskolák jótékony és szemlélettágító felismeréseit. Csűrös Miklós könyvében nyoma sincs belső vitáknak: harmonikusan oldja fel az antinomiákat, szintézist teremt, melyet immár az emlékek világába is átlépett Homálynoky Szaniszló ugyancsak megbékel, egyetértő mosollyal szemlélné. S talán ez szavatozja leginkább műve értékét.

Rónay László



## ELŐFIZETÉSI FÖLHÍVÁS

### A magyar emigráns irodalom lexikona

(Összeállította: Nagy Csaba. Kiadja az MTA Irodalomtudományi Intézete és a Petőfi Irodalmi Múzeum.)

A mű a mindenkor Magyarországon született, onnan elszármazott s külföldön irodalmi tevékenységet kifejtett vagy ilyen tevékenységet jelenleg is kifejtő személyek életrajzát, továbbá az általuk létrehozott kulturális egyesületek, könyvkiadók és sajtóorgánumok adatait tartalmazza. Hűen a klasszikus életrajzi lexikonok hagyományaihoz, gyűjtőkörét nem szűkíti szépírókra: szócikkei sorába felveszi a társadalomtudományok művelőit, a teológusokat és az újságírókat is. Politikailag és esztétikailag nem minősít, nem szab korlátokat sem térben, sem időben. Szócikkei, az iskolai tanulmányokétól eltekintve, csak az életút külföldi állomásainak adatait rögzítik, de ezeket a teljességre törekvően: ismertetik az ország elhagyásának időpontját, a letelepedés helyét, a karrier, a publikációs források, a fordítások, az egyesületi tagság, a díjak és az álnevek adatait.

A lexikon egyben rejtett bibliográfia is. Műjegyzéke a teljesség igényével tünteti fel az egyes szerzők alkotásait, azok valamennyi kiadását, továbbá fordítását. Bibliográfiai rovata bőséges eligazítást nyújt a szerző életét vagy munkásságát taglaló írásokról. Minden kötetet álnévmutató egészít ki, az utolsó kötet összesített álnévmutatót közöl majd.

A lexikon várhatóan öt kötetben jelenik meg. Az első (A-G) 1990 végén lát napvilágot kb. 300 oldal terjedelemben, az utolsó pedig 1994-ben. A lexikon anyaga, mely Micro ISIS program segítségével számítógépen készült, adatbázisként floppy is megvásárolható. Az első kötet ára 280 Ft. Floppy adatbázis formájában (mely a kidolgozott adatbázis tervet, a szükséges dokumentációt, kb. 2100 feltöltött rekordot s az installálást is magában foglalja) 15000 Ft-ért vásárolható meg.

Mindkét változatban a következő címen rendelhető meg:

Akadémiai Kiadó  
Budapest  
Prielle Kornélia út 19-35.  
H-1117.

## ELŐFIZETÉSI FÖLHÍVÁS

**Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái**

*(Kiadja az MTA Könyvtára, az MTA Irodalomtudományi Intézete  
és a Petőfi Irodalmi Múzeum.)*

Gulyás Pál műve kiegészítése és folytatása id. Szinnyei József 14 kötetben 1891 és 1914 között megjelentetett azonos című lexikonának. Anyagának gyűjtése 1915-ben kezdődött, és az összeállító haláláig, 1963-ig tartott. Szócikkeinek egy része Szinnyei József szócikkeit fejezi be, másik részük csupán folytatja azokat, míg egy harmadik részük olyan személyek, írók, publicisták, tudósok, politikusok stb. életpályájának tényeit, könyveik s más publikációik, arcképeik, valamint a róluk szóló írások adatait rögzíti, akiket Szinnyei József a maga munkájában nem említ vagy nem említhetett. A hatalmas életrajzi adatgyűjtemény első hat, az A–D betűket átfogó, összesen 17813 életrajzot publikáló kötete mindössze 180 példányban 1939 és 1944 között jelent meg, folytatása kéziratban maradt. A jórészt cédulákon megőrződött adatanyagot több év munkájával *Viczián János* rendezte sajtó alá. A fennmaradt és sajtó alá rendezett életrajzok az eddigi kötetek terjedelméhez igazodva előreláthatóan mintegy 20 kötetet töltenek meg. Közreadásukat a kiadók a 90-es évek második feléig szeretnék elérni, úgy, hogy közben hasonló kiadásban megjelentetik a ma már könyvészeti ritkaságszámba menő első hat kötetet is. A kötetek közül 1990 végén az 1939-ben napvilágot látott első kötet (*Aács — Bálint Rezső*) reprintje és az E-betűs címszavakat felölelő VII. kötet kerül az érdeklődők kezébe. Az előbbi terjedelme 624, az utóbbié kb. 600 oldal. A kötetek anyaga Micro ISIS program segítségével készült adatbázisként flopin is megvásárolható. A most megjelenő kötetek ára, a reprintelt első és a VII.-é egyaránt, 396 Ft. Anyaguk adatbázis formájában flopin egyenként 25000 Ft-ért vásárolható meg. Az utóbbi változat a kidolgozott adatbázis-tervet, a szükséges dokumentációt, mintegy 5000 feltöltött rekordot s az installálást foglalja magába. Az adatbázis-változatok szállítását a megrendelőknek a kiadók 1991 első negyedének végétől vállalják.

Mindkét változat a következő címen rendelhető meg:

Akadémiai Kiadó

Budapest

Prielle Kornélia út 19-35.

H-1117.

A kiadásért felelős Klaniczay Tibor,  
az MTA Irodalomtudományi Intézetének igazgatója.  
Szedte az MTA Irodalomtudományi Intézete.  
Nyomta az MTA Sokszorosító, Budapest. Felelős vezető: Dr. Héczey Lászlóné.  
Nyomdai táskaszám. 9019479.  
Megjelent 12,— A/5 ív terjedelemben.  
**HU ISSN 0021—1486**

### Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Studium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 228 Ft

Egy szám ára: 38 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat  
H-1389 Budapest, Postafiók 149.

# SOMMAIRE

Préface ( <i>Dávidházi, P. — Tverdota Gy.</i> )	287
<i>Margócsy, I.</i> : Les accès cultique de la littérature hongroise	288
<i>Mezei, M.</i> : 1772 — depuis la célébration cultique jusqu'à l'analyse d'histoire littéraire	313
<i>Kiss, J.</i> : La légende de Sibérie, comme produit du culte naïf populaire de Petőfi	323
<i>Dávidházi, P.</i> : Les légendes d'origine du pouvoir dans la postérité de Petőfi	341
<i>Tverdota, Gy.</i> : L'apothéose amère de Attila József	360
<i>Sargina, L.</i> : Exegi monumentum: le culte de Puskin	369
<i>Karafiáth, J.</i> : A la recherche du culte perdu de Proust	377
<i>Takács, F.</i> : Messe et carnaval: les rites du culte de Joyce	387
Bibliographie du Groupe de Recherche D'Histoire de Culte Littéraire	400

## Revue

Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. II. Commentarii ( <i>Kulcsár, P.</i> )	402
Esterházy Pál: Mars Hungaricus ( <i>Németh, S. K.</i> )	405
Regards sur Kosztolányi ( <i>Ádám, A.</i> )	409
Szigeti Lajos Sándor: A József Attila-i teljességigény (L'exigence de totalité de Attila József) ( <i>Tverdota, Gy.</i> )	412
Csűrös Miklós: Pokoljárás és bohóctréfa (Tanulmány Kálnoky Lászlóról) (Descente aux enfers et bouffonnerie) (Étude sur László Kálnoky) ( <i>Rónay, L.</i> )	420